MASOC 2.3 M

एम. ए. (समाजशास्त्र)

सत्र - II

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार

सुधारित अभ्यासक्रम

लिंगभाव आणि समाज

(GENDER AND SOCIETY)

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्रा. रवींद्र कुलकर्णी
कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रा. डॉ. अजय भामरे
प्र-कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रा. शिवाजी सरगर
संचालक,
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रकल्प समन्वयक : **अनिल बनकर**
सहयोगी प्राध्यापक, कला व मानव्यविद्या शाखा प्रमुख,
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र (सी. डी. ओ. ई),
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

अभ्यास समन्वयक : **पंक्ती सुर्वे**
सहाय्यक प्राध्यापक, दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

संपादक : **सिद्धि वळंजु**
सेठ एन. के. टी. टी. कॉलेज ऑफ कॉमर्स अँड आर्टस

लेखक : **डॉ. शिवाजी उकरंडे**
गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी.

: **डॉ. सचीन सनगरे**
गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी.

मार्च २०२५, प्रथम मुद्रण

प्रकाशक
संचालक
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई - ४०००९८.

अक्षरजुळणी
मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
सांताक्रुझ, मुंबई

अनुक्रमणिका

घटक क्र.	घटकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१.	संकल्पना आणि इतिहास परिभाषित करताना, भौतिक आणि प्रतीकात्मक असमानता	०१
२.	असमानता: आंतर-विभागीयतेनुसार जात, वर्ग, प्रजातीकता लिंगभाव घडताना: लिंगभाव कार्यक्षमतेसाठी प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद	१४
३ .	सुरुवातीचे सिद्धांत, समानता/भिन्नता वादविवाद	२६
४.	सांस्कृतिक वळण- क्विअर सिद्धांत	२९
५.	स्त्रीवादी संशोधन करताना	४३
६.	राष्ट्रवादी चळवळीतील महिला, १९७० नंतरची नवीन महिला चळवळ	५४
७.	१९९० नंतरच्या काळातील समकालीन महिला चळवळीपासून ते आत्तापर्यंत, जागतिक स्त्रीवादी चळवळ	६६
८.	काम आणि श्रम, शिक्षण आणि आरोग्य	७९
९.	राजकारण आणि प्रतिनिधित्व	९१
९ ब.	पर्यावरण आणि उपजीविका	१०२

*****

509. GENDER AND SOCIETY
[04 Credits, Lecture hours: 60]
[Total Marks: 100. University assessment: 50; Department/College assessment: 50]

Course Objectives

1) The course introduces students to a gendered understanding of sociological themes and issues.
2) The course maps the early theories that gave rise to gender studies and introduces the students to recent theorisation.
3) The course engages with the strategies and forms of resistance as well as the issues around which mobilisation has occurred. It focuses on specific and substantive concerns within gender studies.

Course outcomes

1) The students will be able to understand the ways in which gender is naturalized within the social sciences.
2) The students will be equipped to examine substantive issues through a gender lens
3) The students will be able to deconstruct social reality through feminist theoretical perspectives
4) The students will be able to examine issues using feminist research methods.

Unit I: Introduction: Concepts, Histories and Locations [01 Credit, Lecture hours: 15]

a) Defining Concepts and Histories
b) Inequalities: Material and Symbolic. IntersectionalLocations: Caste/ Class/Ethnicity
c) Doing Gender: Symbolic interactionism to Gender performativity

Unit II: Explaining Gender: Mapping theories and methods [01 Credit, Lecture hours: 15]

a) Early theories, Equality/ Difference debates
b) Cultural turn- Queer theory
c) Doing Feminist research

Unit III: Organizing Gender: Shifts in Strategies and forms [01 Credit, Lecture hours: 15]

a) Women in Nationalist movement
b) 'New' Women's movement- Post 1970s, Contemporary Women's movements- Post 1990s to present
c) Global Feminist movements

Unit IV: Negotiating Gender in Everyday Life [01 Credit, Lecture hours: 15]

a) Work and Labour, Education and Health
b) Politics and Representation
c) Environment and Livelihoods

References

Abbott, P., C. Wallace & M. Tyler.(2008) (1st Indian reprint).An Introduction to Sociology-Feminist Perspectives.Routledge. London.

Agarwal. B. 1992. The Gender and Environment Debate: Lessons from India. Feminist studies. 8 (1), 119-158.
Basu, A. (Ed.). (1995).The challenge of Local Feminism: Women's Movement in Global
Chadha, G. & M.T. Joseph. eds. (2018).Re-Imagining Sociology in India: Feminist Perspectives.Routledge. UK
Chakravarty, Uma. (2018). (Revised edition).Gendering caste through a feminist Lens. Calcutta: Stree.
Choudhari, Maitreyee. (2004).Feminism in India. New Delhi:Women Unlimited.
Custers, Peter (2012) Capital Accumulation and Women's Labour in Asian Economies, Monthly Review Press, New York.
Forbes. G. 1996. Women in Modern India.Cambridge University Press. U.K.
Geetha, V. (2002).Gender. Calcutta: Stree.
Geetha, V. (2007).Patriarchy. Calcutta: Stree.
Ghosh, Jayati (2009) Never Done and Poorly Paid: Women's Work in Globalising India, New Delhi: Women Unlimited.
Harding, S. (Ed.).(1987).Feminism and Methodology. Bloomington: Indiana UniversityPress.
Holmes, M. 2007. What is Gender? Sociological Approaches.Sage Publications. London.
John, Mary. (2008). Women's Studies in India: A Reader. Penguin.
Khullar, Mala. (Ed.). (2005).Writing the Women's Movement- A Reader. New Delhi: Zubaan.
Krishna, Sumi . (ed.). 2004. Livelihood and Gender: Equity in Community Resource Management. New Delhi: Sage Publications .
Menon, N. 2012. Seeing Like a Feminist. Zubaan. New Delhi.
Rege, S. (1998). "Dalit Women Talk Differently: A Critique of 'Difference' and Towards a Dalit Feminist Standpoint Position". *Economic and Political Weekly,* Vol. 33, No. 44 (Oct.31-Nov. 6, pp. 39-48).
Rege, Sharmila. (2003). *Sociology of Gender*. New Delhi: Sage.
Tong R. & T. Botts. (2018) (5th edition).*Feminist Thought*. London: Routledge.

Any other relevant text or reading suggested by the teacher

१

संकल्पना आणि इतिहास परिभाषित करताना, भौतिक आणि प्रतीकात्मक असमानता

घटक रचना

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ लिंगभाव अभ्यासातील संकल्पना

१.३ भौतिक असमानता

१.४ प्रतीकात्मक असमानता

१.५ सारांश

१.६ प्रश्न

१.७ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

१. लिंग अभ्यासातील मूलभूत संकल्पनांबद्दल घेणे

२. साहित्य आणि प्रतीकांच्या संदर्भात विविध असमानता समजून घेणे.

१.१ प्रस्तावना

या घटकात आपण लिंगभाव अभ्यासातीललिंग, लिंगभाव, आंतरविभाजन या मूलभूत संकल्पना समजून घेणार आहोत. हा घटक वेगवेगळ्या लाटांच्या संदर्भात लिंगभावाच्या इतिहासावर, शैक्षणिक क्षेत्रात लिंगभाव अभ्यासाची उत्पत्ती आणि या क्षेत्रातील स्त्रीवाद यावर चर्चा करण्यावर देखील लक्ष केंद्रित करतो. हा घटक भौतिक आणि प्रतीकात्मक अवकाशामधील असमानता समजून घेण्याचा देखील विचार करतो. या विषयांचा अभ्यास केल्याने आपणास दृष्टीकोन प्राप्त होण्यास मदत होईल आणि आपल्या समाजात अस्तित्वात असलेल्या लिंगभाव पद्धतींचे विश्लेषण करण्यास मदत होईल.

१.२ लिंगभाव अभ्यासातील संकल्पना

• लिंग(Sex):

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मते लिंग म्हणजे "पुरुष आणि मादी यांच्यातील विविध जैविक आणि शारीरिक वैशिष्ट्ये, उदा. पुनरुत्पादक अवयव, गुणसूत्र, हार्मोन्स इ." लिंग सामान्यतः जन्माच्या वेळी नियुक्त केले जाते, जरी काही उदाहरणे आहेत जिथे ते नंतर निश्चित केले जाते, जसे की जेव्हा बाळाची शारीरिक लैंगिक वैशिष्ट्ये अस्पष्ट असतात, उदा.आंतरलिंगी व्यक्तींमध्ये दिसून येते. तथापि, लिंग देखील बदलले जाऊ शकते, उदा. ट्रान्ससेक्शुअल व्यक्तींच्या बाबतीत. या व्यक्ती एकाच लिंगाच्या शारीरिक वैशिष्ट्यांसह जन्माला येतात परंतु विरुद्ध लिंगाच्या लिंगाशी ओळख पटवतात. अशा प्रकरणांमध्ये, लिंग पुनर्नियुक्ती शस्त्रक्रिया आणि हार्मोन थेरपीसह वैद्यकीय प्रक्रिया त्यांच्या शारीरिक गुणधर्मांना त्यांच्या लिंग ओळखीशी संरेखित करण्यासाठी केल्या जातात.

सिमोन डी ब्यूव्हा (१९८८) आणि अँन ओकले (१९७२) सारख्या सुरुवातीच्या शैक्षणिक स्त्रीवादी, रूढीवादी "लिंग भूमिका" सिद्धांतकारांसह, "लिंग" ला जैविक वास्तव म्हणून आणि "लिंग" ला सांस्कृतिक, मानसिक आणि ऐतिहासिक रचना म्हणून पाहत असत. त्यांचा असा युक्तिवाद होता की लिंगांमध्ये जैविक फरक असला तरी, बहुतेक व्यक्ती पुरुष किंवा स्त्री म्हणून जन्माला येतात (काही प्रकरणे वगळता), लिंगाशी संबंधित भूमिका आणि वर्तन जन्मजात नसून सामाजिकदृष्ट्या शिकलेले असतात. व्यक्तींना त्यांच्या जैविक लिंगाच्या आधारावर विशिष्ट लिंगभाव अपेक्षांमध्ये सामाजिक केले जाते. उदाहरणार्थ, पुरुषांना पुरुषी भूमिका आणि वर्तन स्वीकारण्यास शिकवले जाते, तर महिलांना स्त्री भूमिका आणि गुण स्वीकारण्यास प्रोत्साहित केले जाते. ही कल्पना सिमोन डी ब्यूव्हाच्या सुप्रसिद्ध विधानात समाविष्ट आहे की "माणूस जन्माला येत नाही, तर तो एक स्त्री बनतो."

Dimensions of Sex (Biological Variable) & Gender (Social and Cultural Variable)

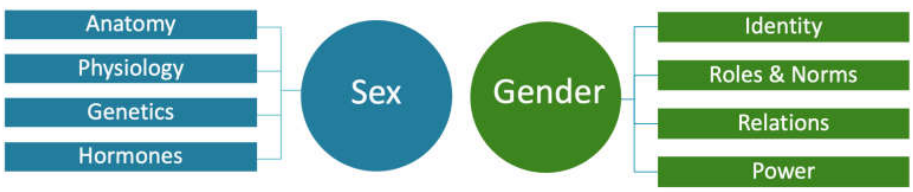

स्रोत: राष्ट्रीय आरोग्य संस्था

• लिंगभाव:

लिंगभाव हे सांस्कृतिक आणि सामाजिक प्रभावांनी आकार घेतलेले एक जटिल आणि गतिमान वास्तव आहे. त्यात पुरुष आणि महिला दोघांशी संबंधित भूमिका, जबाबदाऱ्या, विशेषाधिकार, नातेसंबंध आणि अपेक्षांचा समावेश आहे, जे सर्व समाजाने तयार केले आहेत आणि कालांतराने आणि वेगवेगळ्या सांस्कृतिक संदर्भांमध्ये बदलाच्या अधीन आहेत. सामाजिकदृष्ट्या शिकलेली संकल्पना म्हणून, लिंगभाव सांस्कृतिक पद्धती आणि

सामाजिक शिक्षणात रुजलेल्या पुरुष आणि महिलांमधील वर्तनात्मक फरक प्रतिबिंबित करते (ॲपेलबॉम आणि चॅम्बलिस, १९९७:२१८).

समावेशक स्वरूप असूनही, लिंगभाव हा केवळ महिलांचा संदर्भ आहे असा गैरसमज अनेकदा केला जातो, जरी तो पुरुष आणि महिला दोघांच्याही अद्वितीय सामाजिक बांधणींना संबोधित करतो. जैविक पुनरुत्पादन लिंगांमध्ये मूलभूत फरक बनवत असले तरी, ते अनेकदा इतर गुणात्मक फरकांना आणि कामगिरींना मागे टाकते. ज्युलिएट सी.डब्ल्यू. मिशेल यांच्या मते, "लिंगभाव" हा शब्द १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीला सामाजिक गुणधर्मांना जैविक वैशिष्ट्यांपासून वेगळे करण्यासाठी उदयास आला, जो पारंपारिकपणे "लिंग" या शब्दाद्वारे दर्शविला जातो. मिशेल यांनी असा युक्तिवाद केला की लिंगभाव तेव्हापासून एक समावेशक संकल्पना बनली आहे जी अगदी जैविक पैलूंना देखील एकत्रित करते.

तिने असे सुचवले की लिंगभाव अभ्यासामुळे महिलांच्या समस्यांपलीकडे चौकशीची व्याप्ती वाढली आहे, परंतु महिला आणि पुनरुत्पादन यांच्यातील घनिष्ठ संबंध कमी होत चालला आहे. तिच्या मते, महिलांवर लक्ष केंद्रित करणे म्हणजे मुलांशी संबंध असणे, तर लिंगभावाबद्दल विचार करणे म्हणजे पुरुष आणि महिला तसेच समान-लिंगभाव संबंधांचा विचार करणे, उद. महिलांबरोबर महिला किंवा पुरुषांबरोबर पुरुष हा व्यापक दृष्टीकोन लिंगभावाच्या विकसित आणि बहुआयामी स्वरूपावर प्रकाश टाकतो.

लिंगभावाचे एक क्षेत्र म्हणून, शक्ती लिंगभावावर आधारित असमानतेच्या संरचना आणि प्रणालींचे वर्णन करते आणि जी व्यक्ती आणि गटांसाठी संधी आणि अनुभव पुनरुत्पादित करते, आकार देते आणि मर्यादित करते - उदाहरणार्थ, संरचनात्मक लिंगवाद, लिंगभाव-आधारित हिंसाचार आणि पितृसत्ता. लिंगभाव समानता (लिंग-आधारित भेदभावाचा अभाव) आणि लिंगभाव समता (प्रत्येक व्यक्तीला त्यांच्या अद्वितीय गरजा, परिस्थिती आणि उद्दिष्टांनुसार काळजी, सेवा आणि संधी उपलब्ध आहेत याची खात्री करणे) हे आरोग्य असमानता दूर करण्यासाठी आणि प्रत्येकासाठी आरोग्य सुधारण्यासाठीदेखील महत्त्वाचे आहेत.

पैलू	लिंग	लिंगभाव
व्याख्या	पुरुष आणि महिलांमधील जैविक फरक.	व्यक्तींना त्यांच्या लिंगानुसार सामाजिक आणि सांस्कृतिक भूमिका, वर्तन आणि अपेक्षा नियुक्त केल्या जातात.
पाया	गुणसूत्र, संप्रेरके आणि पुनरुत्पादक अवयव यासारख्या शारीरिक गुणधर्मांद्वारे निर्धारित.	सामाजिक नियम, सांस्कृतिक पद्धती आणि समाजीकरणाद्वारे तयार केले जातात.
निसर्ग	निसर्ग जैविक आणि सार्वत्रिक.	सामाजिक, सांस्कृतिक आणि काळ आणि स्थानानुसार परिवर्तनशील.
वैशिष्ट्ये	जननेंद्रिये, दुय्यम लैंगिक वैशिष्ट्ये आणि पुनरुत्पादक कार्ये यासारख्या	तरल आणि कालांतराने बदलू शकते

	शारीरिक वैशिष्ट्यांचा समावेश आहे.	किंवा संस्कृतींमध्ये बदलू शकते.
कालांतराने होणारे बदल	सामान्यतः निश्चित, परंतु वैद्यकीय हस्तक्षेपांद्वारे बदलले जाऊ शकते (उदा., शस्त्रक्रिया, संप्रेरक थेरपी).	पुरुषत्व, स्त्रीत्व, नॉन-बायनरी, लिंग समलिंगी, इ.
महत्त्वाच्या संकल्पना	पुरुष, स्त्री, आंतरलिंगी.	समाजीकरण आणि सांस्कृतिक अपेक्षांद्वारे शिकलेले आणि सादर केलेले.
उदाहरण	व्यक्तीचे जैविकदृष्ट्या पुरुष किंवा स्त्री असे वर्गीकरण केले जाते.	सामाजिकनियम, परंपरा आणि विचारसरणींद्वारे आकारलेले असते.

लिंगभाव ओळख, लिंगभाव भूमिका आणि लिंगभाव अभिव्यक्ती:

लिंगभावओळख ही व्यक्तीची त्यांच्या लिंगभावाबद्दलची अंतर्गत समज आहे, जी त्यांच्या जैविक लिंगाशी जुळत नाही. लिंगभाव भूमिका म्हणजे लिंगभावावर आधारित वर्तनांसाठी सामाजिक अपेक्षा, लिंगभाव अभिव्यक्ती म्हणजे लोक त्यांचे लिंगभाव बाह्यतः, कृती, स्वरूप आणि आवडींद्वारे कसे सादर करतात.

आंतरविभागीयता:

आंतरविभागीयता हे शोधते की वंश, लिंगभाव आणि वर्ग यासारख्या परस्परावगुंठीत ओळखी व्यक्तींच्या विशेषाधिकार आणि भेदभावाच्या अनुभवांवर कसा परिणाम करतात.

पितृसत्ता:

पितृसत्ता म्हणजे अशा प्रणाली जिथे पुरुषांकडे वर्चस्व गाजवणारी सत्ता असते, बहुतेकदा महिलांच्या भूमिका आणि संधी मर्यादित करते.

कार्यक्षमता (जुडिथ बटलर):

बटलरच्या मते, लिंगभाव हे अंतर्निहित नसते परंतु वारंवार कृती, भाषण आणि विधींद्वारे सतत तयार केले जाते. हे प्रदर्शन सामाजिक नियमांद्वारे आकारले जाते आणि वेगवेगळ्या संदर्भांमध्ये लिंगभाव भूमिकांना बळकटी देणाऱ्या नमुन्यांद्वारे पाहिले जाऊ शकते.

लिंगभाव समानता:

हे लिंगभावावर आधारित संसाधने, संधी आणि अधिकारांचे असमान वितरण दर्शवते, जे बहुतेकदा शिक्षण, वेतन, आरोग्य, राजकीय प्रतिनिधित्व आणि सामाजिक स्वातंत्र्य यासारख्या क्षेत्रांमध्ये दिसून येते.

लिंगभाव अभिव्यक्ती:

हे कपडे, वर्तन, बोलणे आणि देहबोलीद्वारे एखाद्याच्या लिंगभावाचे बाह्य प्रदर्शन आहे, जे पुरुषत्व, स्त्रीत्व किंवा असंगततेच्या सामाजिक नियमांशी जुळते.

लिंगभावकृत अवकाश:

हे भौतिक किंवा प्रतीकात्मक जागा आहेत ज्या विशिष्ट लिंगभावाशी संबंधित आहेत, उदा. कार्यस्थळे, शाळा किंवा घरे, जे बहुतेकदा लिंगभाव नियम आणि अपेक्षा प्रतिबिंबित करतात आणि मजबूत करतात.

- **स्त्रीवाद:** एक सामाजिक आणि राजकीय चळवळ जी पितृसत्ताक व्यवस्थांना आव्हान देण्याचा आणि नष्ट करण्याचा प्रयत्न करते, महिला आणि इतर उपेक्षित गटांसाठी समानता आणि न्यायाला प्रोत्साहन देते.

- **क्विअर सिद्धांत:** लिंग, लिंगभाव आणि लैंगिकतेच्या पारंपारिक कल्पनांना आव्हान देणारी एक गंभीर चौकट जी मानवी अनुभवाची तरलता आणि विविधता अधोरेखित करते.

- **लिंगभाव द्विमानता:** पुरुष आणि महिला फक्त दोन वेगळे आणि विरुद्ध लिंगभाव आहेत ही कल्पना, जी गैर-द्विमान व्यक्तींसाठी मर्यादित आणि बहिष्कारात्मक असू शकते.

- **वि-नियमनात्मकता:** वि-नियमनात्मकता ही एक आदर्शअशी धारणा आहे जी इतर गटांना दुर्लक्षित करते.

इतिहास:

पुरुष आणि स्त्रियांचा संदर्भ देताना लिंगभाव हा शब्द सुरुवातीला जैविक लिंगासोबत परस्पर बदलून वापरला जात असे. ऑक्सफर्ड इंग्लिश डिक्शनरीनुसार, लोकांचे वर्गीकरण करण्यासाठी लिंगभाव हा शब्द १३०० च्या दशकाच्या सुरुवातीला वापरला जात होता. तथापि, पुरुष किंवा स्त्रियांचे वर्णन करण्यासाठी त्याचा पहिला रेकॉर्ड केलेला वापर १४७४ मध्ये "पुरुषी लिंगभाव" असा उल्लेख असलेल्या एका पत्रात दिसून आला. त्यानंतर शतकानुशतके, लिंगभाव बहुतेकदा जैविक लैंगिकतेचा समानार्थी होता. तथापि, २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस, मेरियम-वेबस्टर डिक्शनरीमध्ये असे नमूद केले आहे की "लिंग" हा शब्द लैंगिक क्रियाकलापांशी अधिक सामान्यपणे जोडला गेला. लैंगिक संभोगाच्या चर्चेभोवती असलेल्या सांस्कृतिक निषिद्धतेमुळे, युनायटेड स्टेट्समधील अनेकांनी एखाद्या व्यक्तीचे पुरुष किंवा स्त्री असे वर्गीकरण करण्यासाठी "लिंगभाव" वापरण्यास सुरुवात केली, ही प्रथा २०२२ पर्यंत प्रचलित आहे.

१९५० च्या दशकात, लिंगभाव मानसशास्त्रज्ञांनी जैविक लिंगापेक्षा वेगळे लिंगभाव म्हणून संकल्पना मांडण्यास सुरुवात केली. १९५५ मध्ये, मानसशास्त्र आणि लिंगभाव अभ्यासातील एक प्रमुख संशोधक जॉन मनी हे जीवशास्त्रापासून वेगळे काहीतरी दर्शविण्यासाठी व्याकरणाच्या संदर्भाबाहेर लिंगभाव हा शब्द वापरणारे पहिले होते. "हर्मॅफ्रोडायटिझम, जेंडर अँड प्रीकोसिटी इन हायपरएड्रेनोकोर्टिसिझम: सायकॉलॉजिकल फाइंडिंग्ज" या त्यांच्या लेखात, मनी यांनी लिंगभाव भूमिकेची कल्पना मांडली, जी त्यांनी पुरुष किंवा महिला म्हणून त्यांची ओळख व्यक्त करण्याचे मार्ग म्हणून परिभाषित केली. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की लिंगभाव भूमिका ही शिकलेली वर्तने आहेत आणि

शरीररचनाद्वारे ती निर्धारित केली जात नाहीत, पण त्यांनी हे कबूल केले की बहुतेक प्रकरणांमध्ये लिंग भूमिका सामान्यतः जैविक लिंगाशी जुळतात. त्याच वर्षी प्रकाशित झालेल्या अनेक पेपर्समध्ये मनी यांनी लिंगभाव भूमिकांच्या संकल्पनेचा शोध घेणे आणि वापरणे सुरू ठेवले.

महिला चळवळीचा इतिहास:

१३ जुलै १८४८ रोजी, एलिझाबेथ कॅंडी स्टँटन आणि तिच्या मैत्रिणींनी एका चहा पार्टीत नवीन अमेरिकन लोकशाहीतील महिलांच्या मर्यादांबद्दल बोलताना महिला हक्क चळवळीला सुरुवात केली. त्यांनी सेनेका फॉल्समध्ये पहिले 'महिला हक्क अधिवेशन' आयोजित केले, ज्यामध्ये मतदानाचा अधिकार, कायदेशीर दर्जा आणि शिक्षणाचा अभाव यासारख्या तक्रारींचे वर्णन करणारे "भावनांची घोषणा"हे प्रतिपादन तयार केले. लिंगभाव समानतेसाठी स्टँटनचा जोरदार आवाज ऐकू आला, ज्यामुळे सुरुवातीच्या प्रतिक्रिया आणि प्रतिकार असूनही महत्त्वपूर्ण सामाजिक बदल झाला.

१८४८ मध्ये झालेल्या पहिल्या महिला हक्क अधिवेशनात काही सुधारणांसह "भावनांची घोषणा" ला मान्यता देण्यात आली. मध्यवर्ती वाद महिलांच्या मताधिकारावर होता, जो फ्रेडरिक डग्लसने पाठिंबा दिल्यानंतर संकुचित मतांनी मंजूर करण्यात आला. चळवळीला प्रतिक्रियेचा सामना करावा लागला, परंतु प्रसिद्धीमुळे व्यापक जागरूकता निर्माण झाली. महिलांच्या हक्कांसाठीच्या मोहिमेचा विस्तार झाला, स्टँटन, अँथनी आणि ट्रुथ सारख्या प्रमुख व्यक्तींनी मताधिकारासाठी प्रयत्नांचे नेतृत्व केले. हा लढा ७२ वर्षे चालू राहिला, ज्याचा शेवट १९२० च्या विजयात झाला. मताधिकारानंतर, कायदेशीर समानता, जन्म नियंत्रण आणि महिलांच्या कामगार हक्कांवर लक्ष केंद्रित करणारे प्रयत्न केले गेले. काळानुसार स्त्रीवादाच्या विविध लाटा उदयास आल्या त्या पुढीलप्रमाणे -

पहिली लाट स्त्रीवाद (१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात - २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस): ही प्रामुख्याने महिलांच्या मताधिकार आणि मालमत्ता हक्कांसारख्या कायदेशीर मुद्द्यांवर केंद्रित होती.

दुसरी लाट स्त्रीवाद (१९६०-१९८० चे दशक): कामाच्या ठिकाणी लिंगभाव समानता, पुनरुत्पादक हक्क आणि लैंगिक मुक्ततेला संबोधित करण्यासाठी पहिल्या लाटेचा विस्तार केला.

तिसरी लाट स्त्रीवाद (१९९०-२००० च्या दशकाच्या सुरुवातीस): वंश, वर्ग आणि लैंगिक अभिमुखतेच्या मुद्द्यांना संबोधित करून वैयक्तिक ओळख, आंतर-विभागियता आणि समावेशकतेवर भर दिला.

चौथी लाट स्त्रीवाद (२०१०-आतापर्यंत): डिजिटल सक्रियता, #MeToo, शरीराची सकारात्मकता आणि लिंगभाव समानतेवर सतत काम करण्यावर लक्ष केंद्रित करते.

• वेगवेगळ्या समाजांमध्ये महिलांची स्थिती:

पूर्व-आधुनिक समाज:

सुरुवातीच्या समाजांमध्ये, शिकारी-संग्रहक गटांच्या भूमिका मर्यादित नव्हत्या तर सहकारी लिंगभाव भूमिका होत्या, तर कृषीप्रधान समाजांनी शेतीशी जोडलेले लिंगभाव विभाजन निश्चित केले. मातृवंशीय व्यवस्थेपासून पितृसत्ताक व्यवस्थेकडे होणारे संक्रमण बहुतेकदा मालमत्तेच्या वारसा आणि धार्मिक प्रभावांमुळे होते, ज्यामुळे राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात पुरुषांचे वर्चस्व वाढले.

वासाहतिक आणि औद्योगिक कालखंड:

वसाहतवादाने लिंगभेदावर आधारित कामगार विभाजन लादले (उदा. वसाहतींमध्ये महिलांचे श्रम), तर औद्योगिकीकरणाने कारखान्यातील काम आणि घरगुती जीवनात या भूमिका आणखी मजबूत केल्या. सार्वजनिक/खाजगी विभाजनाच्या वाढीने पुरुषांच्या सार्वजनिक राजकीय आणि आर्थिक भूमिका महिलांच्या घरगुती भूमिकांपासून वेगळ्या केल्या.

आधुनिक युग:

आधुनिक युगात पुनरुत्पादक हक्क आणि कामाच्या ठिकाणी समानतेसाठी आवाज उठवला गेला आणि लिंगभाव भूमिका पुन्हा परिभाषित केली गेली. LGBTQ+ समुदायांसारख्या अनेक चळवळी आहेत ज्या कायदेशीर मान्यता आणि समान हक्कांसाठी काम करत आहेत. उत्तर-आधुनिक आणि समकालीन दृष्टिकोनांनी देखील द्वि-लिंग भूमिकांना आव्हान दिले आहे, लिंग प्रवाहीता आणि विविध अभिव्यक्तींसाठी वकिली करत आहेत. उदाहरणांमध्ये गैर-बायनरी ओळख आणि ट्रान्स हक्क चळवळींचा उदय समाविष्ट आहे.

स्त्रीवादी सिद्धांत:

- हे सिद्धांत लिंग अभ्यास आणि समाजातील बदल या दोन्हींचा विकास दर्शवितात.
- उदारमतवादी स्त्रीवाद कायद्यानुसार वैयक्तिक हक्क आणि समानतेवर लक्ष केंद्रित करतो.
- मूलगामी स्त्रीवाद पितृसत्ता नष्ट करण्याची आणि सत्ता संरचनांचा शोध घेण्याची गरज यावर भर देतो.
- समाजवादी स्त्रीवाद लिंग असमानता आर्थिक शोषण आणि वर्ग संरचनांशी जोडतो.
- आंतरविभागीय स्त्रीवाद मांडतो की अतिव्यापी ओळखी (उदा., वंश, वर्ग, लिंग) कशा एकमेकांना छेदतात आणि दडपशाहीच्या अनुभवांना आकार देतात.

• **प्रतीकात्मक परस्परसंवाद आणि लिंग कार्यक्षमता:**

जुडिथ बटलरचा सिद्धांत सूचित करतो की लिंगभाव ही एक कामगिरी करणारी कृती आहे, जी सतत पुनरावृत्ती होणाऱ्या वर्तनांद्वारे तयार केली जाते.

• **ऐतिहासिक भौतिकवाद आणि लिंग:**

हा दृष्टिकोन मार्क्सवादी सिद्धांताने प्रभावित झालेल्या समाजाच्या भौतिक परिस्थिती आणि आर्थिक संरचनांशी लिंग असमानता जोडतो.

तुमची प्रगती तपासा

१. आंतर-विभागीयतेवर चर्चा करा.

२. स्त्रीवादाच्या वेगवेगळ्या लाटा कोणत्या आहेत?

१.३ भौतिक असमानता साहित्य

"लोकॅटिंग डिफरन्स: क्लास, रेस, अँड जेंडर इन सोशल इनइक्वॅलिटीज" (बोटेरो आणि इरविन, २००३) या पुस्तकात वर्ग, वंश आणि लिंगभाव यांच्यातील परस्परविभाजनावर भर दिला आहे, भौतिक असमानता (उदा. उत्पन्न आणि संपत्ती) सांस्कृतिक नियम आणि सामाजिक धारणा यासारख्या शक्तीच्या प्रतीकात्मक स्वरूपांशी गुंफलेल्या आहेत यावर भर दिला आहे. लेखकांचा असा युक्तिवाद आहे की असमानता समजून घेण्यासाठी या असमानता कायम ठेवणाऱ्या मूर्त आणि अमूर्त आयामांवर दुहेरी लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे स्तरीकरण सामाजिक असमानतेला आकार देते.

भौतिक आणि प्रतीकात्मक घटक लिंग असमानता मजबूत करण्यासाठी कसे योगदान देतात.

भौतिक असमानता:

भौतिक असमानता जीवनाच्या मूर्त, व्यावहारिक पैलूंवर आधारित आहेत ज्यामुळे पुरुष आणि महिलांमध्ये संसाधने, भूमिका आणि संधींमध्ये असमानता निर्माण होते.

• मालमत्ता हक्क:

पारंपारिकपणे, मालमत्तेची मालकी प्रामुख्याने पुरुष-प्रधान राहिली आहे. कायदे महिलांना मालमत्तेचा वारसा मिळण्याची परवानगी देऊ शकतात, परंतु सामाजिक आणि संस्थात्मक अडथळे कायम राहतात, ज्यामुळे महिलांना हे अधिकार वापरणे कठीण होते. उदाहरणार्थ- जर भाऊ महिलांना वाटा देण्यास तयार नसतील, तर तिला न्यायालयात जावे लागते, जी एक कंटाळवाणी आणि लांब प्रक्रिया आहे ज्याला काही दशके किंवा त्याहून अधिक काळ लागू शकतो. मालमत्ता बहुतेकदा पुरुष कुटुंबप्रमुखांच्या नावावर राहते, ज्यामुळे भौतिक असमानता ही कायम राहते.

मजुरीतील असमानता आणि शिक्षणाची असमान उपलब्धता ही भौतिक असमानता ही शक्ती आणि विशेषाधिकारांच्या व्यापक सामाजिक प्रणालींशी खोलवर जोडलेली आहे, विशेषतः लिंगभावाच्या संदर्भात. ही असमानता केवळ वेगळ्या समस्या नाहीत; त्या लिंगभावकृत संरचनांचे प्रत्यक्ष प्रकटीकरण आहेत ज्या महिला आणि लिंगभाव अल्पसंख्याकांना गैरसोयीचे कारण बनतात, आर्थिक आणि सामाजिक गैरसोयीचे चक्र कायम ठेवतात.

भौतिक असमानता म्हणून मजुरीतील असमानता:

मजुरीतील असमानता भौतिक असमानतेचे स्पष्ट स्वरूप आहे कारण ते महिलांच्या आर्थिक सुरक्षिततेवर आणि स्वातंत्र्यावर थेट परिणाम करते. ही असमानता बहुतेकदा संस्थात्मक भेदभाव आणि कामाच्या ठिकाणी लिंगभेदाच्या अपेक्षांचा परिणाम असते, जिथे महिलांच्या श्रमाचे मूल्य पुरुषांच्या तुलनेत कमी लेखले जाते, अगदी समान भूमिकांमध्ये देखील. भौतिक असमानतेचा एक प्रकार म्हणून, वेतनातील असमानता महिलांना आर्थिक स्वायत्तता मिळविण्यापासून आणि त्यांच्या कल्याणासाठी आवश्यक असलेल्या संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्यापासून रोखते, उदा.आरोग्यसेवा, गृहनिर्माण आणि दर्जेदार शिक्षण. आर्थिक स्वातंत्र्याचा अभाव महिलांना पितृसत्ताक रचनेवर अवलंबून ठेवतो, ज्यामुळे कुटुंब आणि समाजात लिंगभावकृत-शक्तीच्या गतिशीलतेला बळकटी मिळते.

• भौतिक असमानता म्हणून शिक्षणाची असमान उपलब्धता:

शिक्षण हे एक महत्त्वाचे संसाधन आहे जे व्यक्तींच्या जीवनातील मार्ग, करिअरच्या संधी आणि एकूण कल्याणाला आकार देऊ शकते. जेव्हा महिला आणि मुलींना सांस्कृतिक नियम, आर्थिक अडचणी किंवा पद्धतशीर पूर्वाग्रहांमुळे शिक्षणात अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो, तेव्हा त्यांना सामाजिक गतिशीलता आणि आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी आवश्यक असलेल्या भौतिक संसाधनांपासून वंचित ठेवले जाते. शिक्षणाची ही असमान उपलब्धता महिलांना उच्च-पगाराच्या क्षेत्रात प्रवेश करण्याची, संपत्ती जमा करण्याची आणि पारंपारिक लिंगभाव भूमिकांना आव्हान देण्याची क्षमता मर्यादित करते. याउलट, ते त्यांच्या आर्थिक अवलंबित्वाला बळकटी देते आणि लिंगभाव-आधारित भौतिक असमानता वाढवते. महिलांसाठी उपलब्ध असलेल्या मर्यादित शैक्षणिक संधी अनेकदा त्यांना कमी-पगाराच्या क्षेत्रात ढकलतात, ज्यामुळे वेतनातील असमानता कायम राहते आणि भौतिक असमानतेचे चक्र बळकट होते.

• कपडे:

असमानतेचा भौतिक पैलू बहुतेकदा पुरुष आणि स्त्रियांना काय घालण्याची परवानगी आहे यावर प्रतिबिंबित होतो. महिलांचे कपडे बहुतेकदा अधिक मर्यादित आणि प्रतीकात्मक असतात, उदा. काही घरांमध्ये लग्नानंतर फ्रॉक किंवा पाश्चात्य पोशाख घालण्यास मनाई. महिलांचे कपडे लग्नाच्या कल्पनेशी देखील जोडलेले आहेत, जे सामाजिक अपेक्षा आणि बंधने घेऊन जाते. लहानपणी मुलांनाही फ्रॉक घालण्याची परवानगी नाही, जरी त्यांना ते आवडत असले तरी. म्हणून, आपण पाहू शकतो की कपड्यांच्या बाबतीत लिंगभाव लहान वयातच कार, कपडे, बाहुल्या इत्यादी चिन्हांच्या वापराद्वारे सुरू होतो. मुलींना भविष्यातील भूमिकांसाठी तयार करण्यासाठी स्वयंपाकघर सेट दिला जातो.

• श्रम विभागणी:

अनेक कुटुंबांमध्ये, घरकामांच्या असमान वितरणात भौतिक असमानता दिसून येते. आधुनिक बदलांमध्ये महिला घराबाहेर काम करू शकतात, तरीही त्यांच्याकडून स्वयंपाक, साफसफाई आणि मुलांचे संगोपन यासारख्या घरगुती जबाबदाऱ्या पार पाडण्याची अपेक्षा केली जाते. यामुळे महिलांची प्राथमिक भूमिका घराच्या खाजगी क्षेत्रात आहे ही धारणा कायम राहते, जरी त्या कुटुंबाला आर्थिकदृष्ट्या योगदान देत असल्या तरीही.

• सार्वजनिक जागांमध्ये प्रवेश:

महिलांच्या हालचाली अनेकदा सामाजिक अपेक्षांमुळे मर्यादित असतात, प्रत्यक्ष शारीरिक बंधने आणि अप्रत्यक्ष निर्बंध उदा. महिलांना एकट्या बाहेर पडण्याविरुद्ध सामाजिक बंधन, विशेषतः रात्रीच्या वेळी,अंधाराच्या जागांशी संबंधित भीतीमुळे अनेकदा अशी धारणा निर्माण होते की काही क्षेत्रे महिलांसाठी "असुरक्षित" आहेत, ज्यामुळे त्यांची स्वायत्तता मर्यादित होते.

१.४ प्रतीकात्मक असमानता

प्रतीकात्मक असमानता अधिक अमूर्त आहे आणि ती सांस्कृतिक श्रद्धा, सामाजिक नियम आणि अपेक्षांमध्ये रुजलेली आहे जी महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत कनिष्ठ स्थानावर ठेवते.

• प्रतीकात्मक हिंसाचार:

या संकल्पनेत, बॉर्ड्यू असे नमूद करतात की प्रतीकात्मक हिंसा शैक्षणिक प्रणालीच्या संरचनात्मक परिमाणांच्या आणि दैनंदिन शैक्षणिक पद्धतींच्या पलीकडे विस्तारते. उदाहरणार्थ, शिक्षक प्रबळ सांस्कृतिक नियम आणि अपेक्षांशी जुळणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पसंती देऊन अनावधानाने सामाजिक पदानुक्रमांचे रक्षण करू शकतात. हे पक्षपाती ग्रेडिंग, असमान वागणूक किंवा रूढीवादी कल्पनांना बळकटी देण्यामध्ये प्रतिबिंबित होऊ शकते. प्रतिकात्मक हिंसाचार लपलेल्या अभ्यासक्रमात देखील स्पष्ट आहे. उदा. शैक्षणिक प्रणालीद्वारे प्रसारित होणारे अंतर्निहित संदेश आणि मूल्ये. उदाहरणार्थ, शाळांमध्ये आज्ञाधारकता, अनुरूपता आणि स्पर्धेवर लक्ष केंद्रित केल्याने बहुतेकदा विद्यमान शक्ती

गतिशीलता आणि सामाजिक असमानता टिकवून ठेवली जाते. ते असेही नमूद करतात की शैक्षणिक प्रणाली लिंगभाव आणि वर्ग असमानता कायम ठेवतात.

• लिंगभाव समाजीकरण:

लहानपणापासूनच, मुले आणि मुली वेगवेगळ्या भूमिकांमध्ये सामाजिकीकृत होतात. उदाहरणार्थ, मुलींना बाहुल्यांसोबत खेळण्यास प्रोत्साहित केले जाते, जे काळजी घेणे आणि घरगुतीपणाचे प्रतीक आहे, तर मुलांना कार दिल्या जातात, जे शक्ती आणि नियंत्रणाचे प्रतीक आहे. हे समाजीकरण लिंगभावाच्या रूढींना बळकटी देते जे समाजात महिला आणि पुरुषांच्या भूमिकांवर अवलंबून असतात. मुलींना संगोपन आणि निष्क्रिय राहण्यास सांगितले जाते, तर मुलांना स्वतंत्र आणि ठाम राहण्यास प्रोत्साहित केले जाते.

• कुटुंब आणि लिंगभाव भूमिका:

प्रतीकात्मकदृष्ट्या, स्वयंपाकघर बहुतेकदा स्त्रीत्वाशी जोडले जाते. स्वयंपाकघर हे स्त्रीचे क्षेत्र आहे, तर पुरुष बहुतेकदा इतर सार्वजनिक क्षेत्रात गुंततात ही कल्पना प्रतीकात्मक असमानता दर्शवते. महिलांनी घराची देखभाल करावी, अन्न बनवावे आणि कुटुंबाच्या कल्याणासाठी जबाबदार राहावे अशी अपेक्षा असते, परंतु सार्वजनिक किंवा आर्थिक भूमिकांच्या तुलनेत या भूमिकेत अनेकदा फारशी प्रतीकात्मक शक्ती किंवा मान्यता नसते.

• विवाह आणि प्रतीकात्मक वस्तू:

मंगळसूत्र, बांगडी आणि सोने यासारख्या काही वस्तू प्रतीकात्मक अर्थाने भरलेल्या असतात जे स्त्रीच्या वैवाहिक स्थितीचे प्रतिबिंबित करतात. उदाहरणार्थ, पवित्र धागा परिधान केलेल्या महिलेचे कृत्य खोलवर प्रतीकात्मक आहे, जे विवाहित स्त्री म्हणून तिची भूमिका आणि त्यासोबत येणाऱ्या अपेक्षा दर्शवते. हे प्रतीकवाद कधीकधी पुरुषाशी असलेल्या तिच्या नातेसंबंधाद्वारे परिभाषित केलेल्या स्त्रीची ओळख कायम ठेवू शकते. पुरुषांच्या शरीराभोवती असे कोणतेही अनिवार्य चिन्ह नसतात - मान किंवा पाय किंवा कपड्यांमध्ये किंवा कपाळावरदेखील अशी चिन्हे आढळत नाहीत.

• सामाजिक निर्बंध:

लग्न किंवा तारुण्य नंतर, महिलांना अनेकदा केवळ त्यांच्या वागण्यावरच नव्हे तर त्यांच्या दिसण्यावर आणि निवडींवरही निर्बंध येतात. शुद्धता, नम्रता आणि शिष्टाचाराचे प्रतीकात्मक अर्थ महिलांना त्यांच्या शरीरावर आणि कृतींवर स्वायत्तता वापरण्यापासून प्रतिबंधित करतात.

अनेकदा असे दिसून येते की अपमानास्पद भाषेचा संदर्भ देखील विशेषतः प्रादेशिक भाषांमध्ये आहे. हे दर्शवते की महिलांचा दर्जा कमी करण्यासाठी भाषेत प्रतीकांचा वापर कसा केला जातो.

• "आरोग्यातील प्रतीकात्मक भांडवल आणि लिंगभाव असमानता" (स्वीट, २०११) मध्ये, लेखक प्रतिकात्मक भांडवल - स्थिती आणि सामाजिक प्रतिष्ठा-लिंगभाव-आधारित आरोग्य असमानतेशी कसा संवाद साधतो याचा शोध घेतात. महिलांच्या आरोग्याचे महत्त्व कमी

करणारे सांस्कृतिक नियम आरोग्यसेवेच्या प्रवेशात विद्यमान भौतिक असमानता कशी वाढवतात यावर अभ्यासात भर देण्यात आला आहे.

प्रतीकात्मक असमानता अधिक अमूर्त आहे आणि ती सांस्कृतिक श्रद्धा, सामाजिक नियम आणि अपेक्षांमध्ये रुजलेली आहे जी महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत कनिष्ठ स्थानावर ठेवते.

आपली प्रगती तपासा:

१. प्रतीकात्मक असमानता आणि राजकारण यावर चर्चा करा

२. वेतनातील असमानता आणि भौतिक असमानतेवर चर्चा करा.

१.५ सारांश

हा घटक मूलभूत लिंगभाव संकल्पना आणि भौतिक आणि प्रतीकात्मक असमानतेशी त्यांचा संबंध यावर लक्ष केंद्रित करतो. लिंग, लिंगभाव, लिंगभाव भूमिका आणि आंतरविभागीयता यासारख्या मुख्य कल्पना सामाजिक संरचना आणि सांस्कृतिक मानदंड वैयक्तिक अनुभवांवर कसा प्रभाव पाडतात आणि सामाजिक पदानुक्रम कसे टिकवून ठेवतात याचे परीक्षण करण्यासाठी एक चौकट प्रदान करतात. लिंग म्हणजे जैविक भेद, लिंग हे पुरुषत्व, स्त्रीत्व आणि गैर-द्विमानता ओळखींशी जोडलेल्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक अपेक्षांना चर्चीते. लिंगभाव भूमिका व्यक्तींना त्यांच्या समजलेल्या लिंगावर आधारित नियुक्त केलेल्या वर्तनांचे आणि मानदंडांचे प्रतिनिधित्व करतात, बहुतेकदा पारंपारिक असमानता मजबूत करतात. वेतनातील असमानता किंवा शिक्षणाची असमान प्रवेश यासारख्या भौतिक असमानता, प्रतिकात्मक असमानतेसह छेदतात, ज्यामध्ये रूढीवादी आणि सामाजिक कलंक यांचा समावेश आहे, ज्यामुळे गैरसोयीच्या बहुआयामी प्रणाली निर्माण होतात. हे परस्परसंबंध दृश्यमान आणि अदृश्य पदानुक्रम टिकवून ठेवण्यात लिंगभावाची महत्त्वपूर्ण भूमिका स्पष्ट करते. एकसाची आणि सामाजिक कलंक यासारख्या प्रतीकात्मक असमानता सांस्कृतिक नियम आणि सामाजिक व्यवस्थांमध्ये अंतर्भूत आहेत. भौतिक असमानतेपेक्षा कमी दृश्यमान असले तरी, सामाजिक असमानता कायम ठेवण्यात त्या तितकीच महत्त्वाची भूमिका बजावतात. भेदभावाचे हे प्रकार अनेकदा शांतपणे कार्य करतात, दृष्टिकोन, वर्तन आणि निवडींवर प्रभाव पाडतात, तर दडपशाहीच्या मोठ्या

संरचनांना बळकटी देतात. प्रतीकात्मक असमानतेवर मात करण्यासाठी सर्वांसाठी अधिक स्वीकृती, समावेश आणि समानता वाढविण्यासाठी सामाजिक श्रद्धा आणि दृष्टिकोनात बदल आवश्यक आहे.

१.६ प्रश्न

१. प्रतीकात्मक असमानतेवर चर्चा करा.

२. भौतिक असमानतेवर एक टीप लिहा.

३. लिंग आणि लिंगभाव यांच्यातील फरक थोडक्यात चर्चा करा.

४. लिंगभाव अभ्यासातील मूलभूत संकल्पना स्पष्ट करा.

१.७ संदर्भ

- Sreekumar, S. (2018). Unit-1: Theoretical Notions of Gender. IGNOU. Retrieved from http://egyankosh.ac.in//handle/123456789/41886
- https://www.coe.int/en/web/gender-matters/sex-and-gender
- https://orwh.od.nih.gov/sex-gender
- Schnebly, R. A. (2022, June 13). Biological sex and gender in the United States. Embryo Project Encyclopedia. Arizona State University. https://embryo.asu.edu/pages/biological-sex-and-gender-united-states
- https://nationalwomenshistoryalliance.org/history-of-the-womens-rights-movement/#:~:text=Living%20the%20Legacy%3A%20The%20Women's,diverse%20cultures%20around%20the%20world.
- https://easysociology.com/sociology-of-education/pierre-bourdieus-symbolic-violence-in-relation-to-education/
- Sweet E. Symbolic capital, consumption, and health inequality. Am J Public Health. 2011 Feb;101(2):260-4. doi: 10.2105/AJPH.2010.193896. Epub 2010 Dec 16. PMID: 21164087; PMCID: PMC3020185.

*****

२

असमानता: आंतर-विभागीयतेनुसार जात, वर्ग, प्रजातीकता.

लिंगभाव घडताना: लिंगभावकार्यक्षमतेसाठी प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद

घटक रचना

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ आंतर-विभागीयता समजून घेताना

२.३ लिंगभाव घडताना–लिंगभाव कार्यक्षमता, प्रतिकात्मक आंतरक्रियावाद

२.४ ज्युडिथ बटलरची लिंगभाव कार्यक्षमता

२.५ टीकात्मक परीक्षण

२.६ सारांश

२.७ प्रश्न

२.८ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

१. जात, वर्ग, वांशिकतेच्या संदर्भात आंतर-विभागीयतेबद्दल जाणून घेणे.

२. लिंगभाव घडताना, प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद, लिंग कार्यक्षमता यासारख्या संकल्पना समजून घेणे.

२.१ प्रस्तावना

आंतर-विभागीयता, लिंगभाव घडताना, प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद आणि लिंगभाव कार्यक्षमता अभ्यासणे महत्वाचे आहे कारण हे सिद्धांत लिंगभाव नियम कसे स्थापित केले जातात, समर्थन दिले जातात आणि आव्हान दिले जातात याचे चिकित्सक विश्लेषण करतात.ते सामाजिक वर्तनांचे परीक्षण करण्यासाठी, शक्ती संबंध लिंगभावाला कसे आकार देतात हे तपासण्यासाठी आणि सामाजिक न्याय, समानता आणि समावेशकतेवरील संभाषणांमध्ये सहभागी होण्यासाठी संसाधने देतात. मानवी वर्तन आणि समाज व्यवस्था

समजून घेणे, तसेच असमानतेच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी हे ज्ञान आवश्यक आहे. म्हणूनच, हा घटक आपल्याला आंतर-विभागीयतेबद्दल आणि जात, वर्ग आणि प्रजातीकता यासारख्या वेगवेगळ्या ठिकाणी दररोज कसे संवाद साधतात याबद्दल शिकवेल.

२.२ आंतर-विभागीयता समजून घेणे

असमानता म्हणजे संसाधने किंवा संधींमध्ये असमान प्रवेश. समाजात आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय अशा विविध प्रकारच्या असमानता भेदभाव आणि ऐतिहासिक अन्यायातून निर्माण होतात. यामुळे वंश, लिंग, जात आणि प्रजातीकता यासारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये आणि आवश्यक सेवांमध्ये असमानता निर्माण होते. यामुळे गरिबी आणि बहिष्कार वाढतो. म्हणूनच, समावेशक पद्धती आणि विविध आंतरविभाग मान्य करून या असमानतेचे निराकरण करणे आवश्यक आहे.

ऑक्सफर्ड डिक्शनरीमध्ये आंतरविभागीयतेचे वर्णन वंश, वर्ग आणि लिंग यासारख्या सामाजिक वर्गीकरणांचे परस्परसंबंधित स्वरूप म्हणून केले आहे कारण ते एखाद्या व्यक्ती किंवा गटाला लागू होतात, ज्याला भेदभाव किंवा गैरसोयीच्या आच्छादित आणि परस्परावलंबी प्रणाली निर्माण करणारे मानले जाते. किम्बर्ले क्रेनशॉ या वकीलाने १९८९ मध्ये पहिल्यांदा "आंतरविभागीयता" हा शब्द वापरला आणि अमेरिकेतील भेदभाव विरोधी कायद्यावर टीका केली कारण त्यांनी कृष्णवर्णीय महिलांच्या वंशवाद आणि लिंगवादाच्या विशिष्ट अनुभवांची परस्परसंबंध आणि अविभाज्यता ओळखण्यात अपयशी ठरले. तिच्या मते, वंशवाद आणि लिंगवाद स्वतंत्रपणे समजण्याऐवजी कसे एकमेकांशी जोडलेले आहेत हे पाहणे महत्त्वाचे आहे.

जात, वर्ग, प्रजातीकता शोधणे:

एक संकल्पना म्हणून आंतरविभाजनशीलता ही जाती, वर्ग, वंश, प्रजातीकता आणि लैंगिक प्रवृत्तीमधील वेगवेगळी स्थाने आणि स्थाने कशी परस्परसंवाद साधतात आणि लोकांच्या विविध गटांसाठी संधी आणि दडपशाहीचा अभाव निर्माण करतात याचे वर्णन करते. उदाहरणार्थ, भारतात, महिलांना त्यांच्या जात, वर्ग, लैंगिक प्रवृत्ती आणि प्रजातीक ओळखीनुसार वेगवेगळ्या प्रकारे छळले जाते. उदाहरणार्थ, समलैंगिक, दलित आणि निम्न-वर्गातील महिलांचे लिंगभावाचे अनुभव उच्च-जातीय, उच्च-वर्गीय, विषमलैंगिक महिलांपेक्षा खूप वेगळे आहेत. त्याचप्रमाणे, ग्रामीण भागात राहणाऱ्या स्थानिक महिलांचे अनुभव महानगरीय महिलांपेक्षा वेगळे आहेत. महिलांच्या अनुभवांचे सामान्यीकरण किंवा सार्वत्रिकीकरण करण्याचे धोके टाळण्यासाठी, "स्त्रिया" या श्रेणीतील हे फरक मान्य करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. म्हणूनच, आपल्याला स्त्रीची लिंगभाव ओळख विचारात घ्यावी लागेल,तिच्या इतर ओळखींपासून, उदा. जात, वर्ग, प्रजातीक स्थान इत्यादींपासून वेगळे न होता. आपण स्त्रीच्या "स्त्रीत्वाचा" विचार करू शकत नाही, मग ती १७ व्या शतकातील फ्रान्समधील गरीब गोरी महिला असो किंवा २० व्या शतकातील उत्तर अमेरिकेतील मध्यमवर्गीय कृष्णवर्णीय महिला असो.

महिलांना बहुआयामी सीमांतपणाचा सामना करावा लागतो. उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांनी महिलांच्या अधीनतेला विरोध केला आणि त्यांचा असा विश्वास होता की हे त्यांच्या

श्रमाच्या सार्वजनिक क्षेत्रात अनुपस्थितीमुळे झाले आहे. स्त्रीवादाने लिंगभाव असमानतेला संबोधित करण्यासाठी महिलांना कामाच्या आणि शिक्षणाच्या सार्वजनिक क्षेत्रात प्रवेश देण्यास प्रोत्साहन दिले. तथापि, काही महिला ज्यांना बहुसंख्य म्हणून पाहिले जात होते, म्हणजेच, विषमलैंगिक विवाहांमध्ये श्वेत, मध्यमवर्गीय किंवा उच्चवर्गीय महिला, यांचे अनुभव या दृष्टिकोनातून सार्वत्रिकीकरणाकडे झुकले. सर्व महिलांचे अनुभव यामध्ये प्रतिबिंबित झाले नाहीत. उदाहरणार्थ, युनायटेड स्टेट्समधील कृष्णवर्णीय महिला सार्वजनिक क्षेत्रात आणि कामाच्या ठिकाणी पगारी किंवा बंधपत्रित कामगार म्हणून दीर्घकाळ काम करत आहेत.

एक मूलभूत आणि संबंधित कल्पना ज्यावर आंतर-विभागीयता जोर देते ती म्हणजे केवळ स्त्री-पुरुषांच्या दरम्यानच नव्हे तर शक्ती असमानतेचे अस्तित्वस्त्रोया-स्त्रियांमध्येही आहे. कोणाला बोलण्याची संधी मिळते आणि कोणाच्या कथांना महत्त्व दिले जाते हे सत्ता संबंधांवर अवलंबून असते. स्त्रीवादी भाषणाचा बराचसा भाग श्रीमंत महिलांच्या अनुभवांनी प्रभावित झाला आहे. उच्च जाती आणि वर्ग शिक्षण असलेल्या पुरुष सुधारकांच्या नेतृत्वाखालील सामाजिक सुधारणा चळवळीचा एक घटक म्हणून सुरू झालेल्या महिला हक्कांच्या सुरुवातीच्या चर्चेदरम्यान भारतात अशाच घटना घडल्या. सती, बालविवाह, पडदा आणि विधवा पुनर्विवाहावरील बंदी यासारखे उच्च जातीतील महिलांचे अनोखे संघर्ष आणि अनुभव सर्व भारतीय महिलांप्रमाणेच सार्वत्रिक झाले. खालच्या जातीतील कुटुंबातील महिला या प्रथांमध्ये सहभागी न झाल्यामुळे त्याकडे सहज दुर्लक्ष केले गेले. तथापि, त्यांच्याकडे गरिबी किंवा जात आणि उपेक्षितीकरण असे इतर मुद्दे होते.

आंतरविभाजनात्मकतेवरून हे देखील दिसून येते की प्रजातीक ओळख आणि अभिमुखता हे कसे समानार्थी नाहीत. उदाहरणार्थ - लेस्बियन, दलित आणि निम्न-वर्गातील महिलांचे लिंगभावविषयक अनुभव उच्च-जातीय, उच्च-वर्गीय, विषमलैंगिक महिलांपेक्षा खूप वेगळे आहेत. त्याचप्रमाणे, ग्रामीण भागात राहणाऱ्या आदिवासी महिलांचे अनुभव महानगरीय महिलांपेक्षा वेगळे आहेत. महिलांच्या अनुभवांचे सामान्यीकरण किंवा सार्वत्रिकीकरण करण्याचे धोके टाळण्यासाठी, "महिला" या श्रेणीतील हे फरक ओळखणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

महिला आणि मुलींवरील हिंसाचार त्यांच्या लिंगभावावर आधारित नाही. अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की घनिष्ठ संबंध हिंसाचार ४४% समलैंगिक महिला आणि ३५% विषमलैंगिक महिलांना प्रभावित करतो. अपंग महिला आणि मुलींमध्ये घरगुती हिंसाचार होण्याची शक्यता दोन ते चार पट जास्त असते. म्हणूनच, आंतर-विभागीय दृष्टिकोनातून लिंगभावाचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे बनते.

लिंगभाव समजून घेताना:

लिंगभाव समजून घेण्याचे अनेक मार्ग आहेत. अनेकदा, व्यक्तींना ते ज्या लिंगभावाशी ओळखतात त्याबद्दल एक विशिष्ट विश्वास असतो, मग तो एक असो, अनेक असो किंवा काहीही असो. लिंगभाव ओळख ही एक वैयक्तिक ओळख आहे जी फक्त एका व्यक्तीलाच अनुभवता येते, त्यामुळे बाहेरील व्यक्तीच्या दृष्टिकोनातून ती निष्कर्ष काढणे नेहमीच शक्य नसते. शिवाय, एखाद्या व्यक्तीचे कपडे किंवा केस कापण्याची पद्धत त्यांच्या अंतर्गत भावना

किंवा समाज काय गृहीत धरू शकतो हे प्रतिबिंबित करू शकत नाही. गुलाबी रंग आणि बॅले आणि सॉकरसारखे खेळ सहसा एका विशिष्ट लिंगभावाशी जोडलेले असतात. या लिंगभाव-संबंधित संकल्पना स्थिर नसतात; त्या काळानुसार आणि संस्कृतींमध्ये बदलतात.

अनेक लेखकांच्या मते, आज एखाद्या विशिष्ट लिंगाला सामान्यतः काय श्रेय दिले जाते आणि काही दशके किंवा काही शतकांपूर्वी त्या लिंगासाठी काय सामान्य होते यामध्ये तफावत आहे. शंभर वर्षांपूर्वी, गुलाबी रंग स्त्रीलिंगी मानला जात नव्हता, परंतु आज तो आहे. म्हणूनच, लिंग नियम विकसित होत आहेत. अनेक लेखकांनी लिंग सामाजिकरित्या निर्माण केले जाते या दीर्घकाळाच्या समजुतीचे वर्णन केले आहे, ज्यात मिलेट (१९७१), हॅसलँगर (१९९५), किमेल (२०००) आणि मिकोला (२०१७) यांचा समावेश आहे, काहींचा उल्लेख करा.

लिंगभाव घडताना:

"लिंगभाव घडताना (Doing Gender)" हा शब्द सुरुवातीला हॅरोल्ड गारफिंकेल यांच्या १९६७ च्या इंटरसेक्सुअल एग्नेसच्या केस स्टडीच्या परिशिष्टात वापरला गेला होता (सामान्य अवलोकन अंतर्गत उद्धृत). त्यानंतर, १९७८ मध्ये, केसलर आणि मॅकेना (सामान्य अवलोकन अंतर्गत उद्धृत) यांनी या वाक्यांशाचा उल्लेख केला. या लेखकांनी गॉफमनच्या सामाजिक रचनावादी कामगिरीच्या सिद्धांतापासून प्रेरणा घेतली आणि लिंग आणि लिंगभाव यांच्यातील फरक दाखवला. दुसरे म्हणजे, त्यांनी दाखवले की लिंगभाव हे लोक त्यांच्या दैनंदिन जीवनात सक्रियपणे कसे निर्माण करतात. या संकल्पनेवर नंतर समाजशास्त्रज्ञ कॅन्डेस वेस्ट आणि डॉन झिमरमन यांनी १९८७ मध्ये प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या Doing Genderया शोधनिबंधात चर्चा केली. लिंगभाव घडताना ही संकल्पना ही लिंग निश्चित आहे किंवा त्यात जन्मजात वैशिष्ट्य आहे या विचाराला आव्हान देते.

समाजशास्त्र तसेच लिंगभाव अभ्यासात Doing Gender ही एक महत्त्वाची संकल्पना आहे. ते दैनंदिन संवाद आणि वर्तनांमध्ये लिंगभाव कसे जगले, निर्माण केले, व्यवहार केला आणि चालू ठेवले जाते याचे परीक्षण करते.

या लेखकांच्या मते, Doing Genderम्हणजे "सामाजिकदृष्ट्या निर्देशित ज्ञानेंद्रिय, परस्परसंवादी आणि सूक्ष्मराजकीय क्रियाकलापांच्या एका जटिलतेचे दैनंदिन कार्यप्रदर्शन आहे जे विशिष्ट प्रयत्नांना पुरुष आणि स्त्रीलिंगी 'स्वभाव' च्या अभिव्यक्ती म्हणून मांडते. जेव्हा आपण लिंगभावाला एक सिद्धी, स्थित वर्तनाचा एक साध्य गुणधर्म म्हणून पाहतो, तेव्हा आपले लक्ष अंतर्गत बाबींपासून व्यक्तीकडे वळते आणि परस्परसंवादी आणि शेवटी, संस्थात्मक क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करते" (पृष्ठ १२६). वेस्ट आणि झिमरमन प्रामुख्याने केवळ "लिंग" ऐवजी लोक लिंगभाव फरक कसे निर्माण करतात हे समजून घेण्यावर केंद्रित होते.

नंतर, ज्युडिथ बटलर आणि आर. डब्ल्यू. कॉनेल सारख्या सिद्धांतकारांनी या कल्पनेवर टीका केली आणि असे सुचवले की लिंगभाव पूर्ववत केले जाऊ शकते किंवा पुन्हा परिभाषित केले जाऊ शकते, विशेषतः ट्रान्सजेंडर अनुभवांच्या संदर्भात. यामुळे संकरित लिंग कामगिरीचा अभ्यास आणि लिंग "redoing" या कल्पनेला चालना मिळाली आहे. या

कल्पना दृश्य समाजशास्त्र आणि आंतरविभाजन अभ्यासांसह विविध शैक्षणिक क्षेत्रात विकसित झाल्या आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. तुम्हाला असे वाटते का की दैनंदिन जीवनात लिंगभाव पाळला जातो – टिप्पणी

२.आंतर-विभागीयताबद्दल तुमचे काय मत आहे तुम्ही ते तुमच्या परिसरात पाहू शकता का?

२.३ लिंगभाव घडताना–लिंगभाव कार्यक्षमता, प्रतिकात्मक आंतरक्रियावाद

प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादी दृष्टिकोनानुसार, दैनंदिन संवाद आणि प्रतीकांच्या वापराद्वारे लिंगभाव निर्माण आणि मजबूत केले जाते. आंतरक्रियावादाचे विद्वान व्यक्ती समाजात कसे वागतात याचा अभ्यास करतात आणि असा विश्वास करतात की परस्परसंवादातून अर्थ निर्माण होतो. Doing Gender ही अशी धारणा आहे की पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व हे लिंगभाव ओळखीचे कार्य करतात. लिंगभाव ही अशी गोष्ट आहे जी आपण करतो किंवा सादर करतो, आपण अशी गोष्ट नाही.

आंतरक्रियावाद्यांच्या मते, लिंगभाव स्तरीकरण असे होते कारण लोक एकमेकांबद्दलच्या त्यांच्या व्याख्यांवर आधारित एकमेकांशी वागतात, जे सामाजिक आंतरक्रियाद्वारे आकार घेतात.

"लुकिंग-ग्लास सेल्फ" बद्दल कूलेची कल्पना अशी आहे की एखाद्या व्यक्तीची त्यांच्या लिंगभाव भूमिकेबद्दलची धारणा समाज त्यांच्याकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनावर अवलंबून असते. म्हणून जर समाज त्याला असे मानेल तर तो स्वतःला पुरूषी समजेल. Doing Genderही अशी धारणा आहे की पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व हे लिंगभाव ओळखीचे प्रदर्शन आहे. लिंगभाव म्हणजे आपण करतो किंवा सादर करतो ते, ते आपण आहोत असे नाही.

लिंगभाव कार्यक्षमता व्यापक चर्चाविश्व आणि शक्ती संरचनांमध्ये वर्तन ठेवते, तर प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद लिंगभाव मानदंडांचे समर्थन करणाऱ्या लहान-प्रमाणातील परस्परसंवादांवर लक्ष केंद्रित करते. कार्यक्षमता ही भाषा आणि सांस्कृतिक संरचनांवर टीका करते जी त्या कामगिरीवर प्रभाव पाडते आणि मर्यादित करते, तर प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद परस्परसंवादादरम्यान सामाजिक मानकांच्या अनुरूपतेवर भर देते. दोन्ही धोरणे लिंगभाव कसे परिवर्तनशील आहे यावर भर देतात, परंतु कार्यक्षमता ही एक चिकित्सक दृष्टीकोन देते जी या परंपरा कशा मोडल्या जाऊ शकतात हे दर्शवते. मूलतः, Doing Genderकामगिरीत्मक टीका आणि आंतरक्रियावादी दृष्टिकोनाला जोडते, हे दाखवते की लिंगभावही एक सामाजिक रचना आणि जिवंत अनुभव दोन्ही आहे.

प्रतिकात्मक आंतरक्रियावाद:

कॉर्पोरेट बैठकीत एखादी व्यक्ती त्याच्या भूतकाळातील अनुभवांवर किंवा त्याने/तिने त्यांच्या संस्कृतीत नेतृत्वाबद्दल जे पाहिले आणि शिकले आहे त्यावर आधारित "नेता" व्यक्तिरेखा स्वीकारू शकते. अशा प्रकारे, व्यक्ती आत्मविश्वासाने बोलणे किंवा इतरांना निर्देशित करणे यासारखे वर्तन करू शकते. म्हणून, येथे, आपण त्या व्यक्तीचे कार्य लहानपणी किंवा प्रौढ म्हणून शिकलेल्या भूमिकांवर आधारित पाहू शकतो. तसेच समाज काय अपेक्षा करतो तेही महत्वाचे ठरते.

लिंगभाव कार्यक्षमता:

एक पुरुष कठोर वर्तन स्वीकारून आणि असुरक्षितता व्यक्त करण्यापासून परावृत्त करून पुरुषत्व दाखवू शकतो. हे प्रतिबिंबित करते की पुरुषत्वाच्या सामाजिक अपेक्षा त्याच्या कृतींना कशा आकार देतात, जन्मजात, निश्चित ओळखीऐवजी लिंगभाव कसे अंमलात आणले जाते हे ठरवण्यात भाषा, संस्कृती आणि शक्ती संरचनांची भूमिका अधोरेखित करते.

लिंगभाव घडताना:

एक गैर-बायनरी व्यक्ती कपडे आणि वर्तनाद्वारे लिंगभाव प्रवाहीता व्यक्त करू शकते जे बायनरी लिंगभाव मानदंडांना आव्हान देते, सामाजिक अपेक्षांच्या मर्यादांमध्ये त्यांची ओळख वाटाघाटी करते.

संकल्पना	लक्ष केंद्रित करा	मुख्य कल्पना	उदाहरण
लिंगभाव घडण	लिंगाची सामाजिक बांधणी	लिंगभाव हा दैनंदिन कृती आणि संवादातून निर्माण होतो.	सामाजिक अपेक्षांचे पालन करून कौटुंबिक कार्यक्रमात पारंपारिक पोशाख परिधान केलेला एक पुरूष.
प्रतिकात्मक आंतरक्रियावाद	सूक्ष्म-स्तरीय सामाजिक संवाद	सामाजिक संवाद आणि प्रतीकांच्या वापरातून लिंगभाव आकाराला येतो	एक पुरूष दृढतेने आणि व्यावसायिकपणे हस्तांदोलन करत आहे, ताकद आणि अधिकार दर्शवित

			आहे.
लिंगभाव कार्यक्षमता	शक्ती संरचना आणि सांस्कृतिक नियम	लिंगभाव हा सामाजिक नियमांनी आकारलेला एक कामगिरी आहे.	एक पुरूष रंगाशी पारंपारिक लिंग संबंधांना आव्हान देण्यासाठी गुलाबी शर्ट घालतो.

- लिंगभाव करणे हे दैनंदिन कृतींद्वारे लिंगभाव कसे आकार घेते हे प्रतिबिंबित करते.
- प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद सामाजिक प्रतीकांवर (उदा. हावभाव आणि कृती) लक्ष केंद्रित करतो जे लिंगभाव भूमिकांना बळकटी देतात.
- लिंगभाव कार्यक्षमता दर्शवते की लिंगभाव ही सामाजिक अपेक्षांवर आधारित कामगिरी आहे, ज्यामध्ये या नियमांना आव्हान देण्याची शक्यता असते.

२.४ ज्युडिथ बटलरची लिंगभाव कार्यक्षमता संकल्पना

ज्युडिथ बटलरचा "लिंगभाव कार्यक्षमता" हा सिद्धांत प्रथम जेंडर ट्रबलमध्ये सादर करण्यात आला आणि पुढे तिच्या "परफॉर्मेटिव्ह ॲक्ट्स अँड जेंडर कॉन्स्टिट्यूशन: एन एसे इन फेमिनिस्ट एपिस्टेमोलॉजी" या निबंधात विकसित करण्यात आला. लिंगभावाला बायनरी पद्धतीने, म्हणजेच पुरुष, महिला यांच्याशी जोडणारा दृष्टिकोन यावर बटलर टीका करतात. बटलरचा असा विश्वास आहे की लिंगभाव ही सामाजिकरित्या तयार केलेली ओळख आहे जी पुनरावृत्ती वर्तन, कृती आणि भाषणाद्वारे तयार केली जाते, कायम ठेवली जाते आणि समर्थन दिली जाते. म्हणून, जरी लिंग कायमस्वरूपी वाटत असले तरी, ती कधीही स्थिर ओळख असू शकत नाही. ती स्पष्ट करते की लिंगभाव आणि लिंगभाव भूमिका आपण दैनंदिन जीवनात करत असलेल्या कामगिरीसारख्या आहेत. हे सादरीकरण "पुरुष" किंवा "पुरुषी" आणि "स्त्री" किंवा "स्त्रीलिंगी" असण्याचा अर्थ काय आहे याच्या सामान्य कल्पनांना आकार देतात.

जर लिंगभाव ही अशी गोष्ट आहे जी आपण दररोज करतो आणि पुनरावृत्ती करतो, तर आपण स्वतःला कसे पाहतो हे केवळ आपल्या लिंगभावाचे वर्णन करत नाही - तर इतर आपल्या कृतींना कसे प्रतिसाद देतात हे देखील आहे. समाज अनेकदा महिलांना वस्तू बनवतो, ज्यामुळे महिला असल्याचे गृहीत धरलेल्या लोकांना "स्त्री" च्या भूमिकेत बसले पाहिजे या कल्पनेला बळकटी मिळते. या भूमिकेत सामान्यतः पुरुषांसोबत विषमलैंगिक संबंध असणे समाविष्ट असते. सामाजिक नियमांनुसार, महिलांनी "स्त्रीलिंगी" वागण्याची आणि या नियमांचे किती चांगले पालन केले आहे यावर त्यांच्या स्वतःच्या मूल्याची भावना शोधण्याची अपेक्षा केली जाते. तथापि, हे नियम अनेकदा महिलांना कमी शक्तिशाली किंवा अधीनस्थ स्थितीत ढकलतात. बटलरच्या मते, लिंगभाव ओळखीच्या आधी लिंगभावकृतक्रिया नसते. असे दिसते की लिंगभाव ओळख आणि लिंगभावकृत कृती एकत्र राहतात. लिंग वर्तन नेहमीच लिंग ओळख तयार करत असतात. लिंगभाव ओळखीबद्दल बटलरच्या टिप्पण्यांवरून हे स्पष्ट होते की लिंगभाव ओळख अविश्वसनीय आहे.

बुल्टर पुनरावृत्तीचे हे उदाहरण देतो, जिथे काही कृती वारंवार केल्या जातात. जर उद्या अनेक मुलांनी कपडे घालायला सुरुवात केली आणि वर्षानुवर्षे असेच करत राहिले तर तरुण मुलांनी काय घालावे याबद्दलची आपली धारणा विकसित होईल. बटलर (१९८८, ५२७) म्हणतात की लिंगभाव "तेवढ्या प्रमाणातच खरे आहे जितके ते सादर केले जाते." ती जेंडर ट्रबलच्या अद्ययावत प्रस्तावनेत खालील औचित्य प्रदान करते: लिंगभाव कार्यक्षमता ही कल्पना स्पष्ट करते की कृतींची मालिका लिंग ओळख कशी आकार देते. लिंगभावाचीकार्यक्षमतास्वरूप म्हणजे काय? बटलरच्या मते, "लिंग, लिंगभाव आणि लैंगिकतेच्या रचनात्मक कल्पना ओळख सुनिश्चित करतात." बटलरच्या मते, लिंग "काम करणारा असल्याचे सिद्ध होते - म्हणजेच, ती ओळख असल्याचा दावा केला जातो ती तयार करते." या दृष्टिकोनातून लिंगभाव हे नेहमीच एक काम असते.

Undoing Gender (२००४) च्या प्रकरण २ मध्ये, बटलर लिंगभाव नियंत्रित करण्याच्या विविध मार्गांचा उल्लेख करते. ती नियमनापूर्वी लिंगभाव अस्तित्वात असू शकते का किंवा नियमनातून लिंगभावाचा विषय उद्भवला की नाही हा प्रश्न उपस्थित करते. "असे म्हणणे योग्य वाटते की काही कृती सामान्यतः लिंगभाव गाभा किंवा ओळख व्यक्त करणाऱ्या म्हणून अर्थ लावल्या जातात आणि या कृती अपेक्षित लिंगभाव ओळखीशी सुसंगत असतात. जेंडर ट्रबलमध्ये, बटलर ओळख म्हणजे काय असा प्रश्न विचारतात. ती म्हणते की असे गृहीत धरले जाते की महिला हा शब्द एका सामान्य ओळखीचा संदर्भ देतो, ज्याला ती समस्याप्रधान म्हणते. हे समस्याप्रधान आहे कारण सर्व महिलांच्या गटात इतके वेगवेगळे लोक असतात की एक समान भाजक शोधणे अशक्य आहे. बटलर "'पुरुष असणे' आणि 'स्त्री असणे' हे अंतर्गत अस्थिर प्रकरणे म्हणतात."

"लिंगभावाचा अर्थ स्थिर ओळख म्हणून लावला जाऊ नये [...] ही एक ओळख आहे जी कालांतराने थोडीशी निर्माण होते, जी कृतींच्या नमुन्यातील पुनरावृत्तीद्वारे बाह्य जागेत लादली जाते," ती पुढे म्हणते. या दोन वाक्यांवरून हे स्पष्ट होते की बटलरचा असा विश्वास आहे की लिंगभाव ओळख अविश्वसनीय आहे. आपण बटलरचे हे विधान वाचले पाहिजे की त्या प्रकाशात लिंग किंवा लिंगभाव असणे कठीण आहे. लिंग हे कामगिरी करणारे आहे, म्हणजे ते फक्त कामगिरीमध्ये अस्तित्वात आहे. "लिंगभाव खरे किंवा खोटे असू शकत नाहीत; जर लिंगभावाचे अंतर्गत सत्य बनावट असेल तरच ते सत्य म्हणून तयार केले जातात आणि खरे लिंगभाव हे शरीराच्या पृष्ठभागावर स्थापित आणि कोरलेले एक कल्पनारम्य आहे."

बटलरने लिंगाला सामाजिकदृष्ट्या तयार केलेले म्हणून पाहिले. तिच्या मते लिंगभाव देखील सादर केले जाते. येथे, कामगिरीचा अर्थ प्रामुख्याने कृतीऐवजी वारंवार काहीतरी करणे असा होतो. सामाजिक रचना म्हणून लिंगभाव कालांतराने धारणा आणि मानकांसह पाहिले जाऊ शकते, जसे की वैशिष्ट्ये (कपडे, रंग, खेळ इ.) एका वेळी एका लिंगासाठी जे सामान्य मानले जात असे ते दुसऱ्या वेळी त्याच लिंगासाठी असामान्य मानले जाऊ शकते. उदाहरणार्थ, काहीशे वर्षांपूर्वी गुलाबी रंग हा मुलांसाठी सामान्य रंग मानला जात होता, परंतु अलिकडेच तो मुलींशी जोडला गेला आहे. याव्यतिरिक्त, विविध संस्कृतींचे परीक्षण करताना, आपल्याला लिंग नियमांमधील फरक दिसून येतो. उदाहरणार्थ, जेव्हा लोक

युरोपमध्ये फिरतात तेव्हा सार्वजनिकरित्या प्रेमाचे प्रदर्शन केले जाते; तथापि, जगाच्या इतर अनेक भागांमध्ये असे नाही.

ज्युडिथ बटलर स्पष्ट करतात की लिंग ही व्यक्ती निवडू शकते अशी गोष्ट नाही, किंवा कार्यक्षमता ही स्वतंत्र इच्छा किंवा मूलगामी निवडीची बाब नाही. त्याऐवजी, कार्यक्षमता ही सामाजिक लिंग नियमांची वारंवार अंमलबजावणी समाविष्ट करते, जी अनेकदा प्रतिबंधात्मक आणि वेदनादायक असते. ही पुनरावृत्ती एक अशी चौकट तयार करते जिथे हे नियम व्यक्तींना मर्यादित करतात आणि आव्हान या मर्यादांमध्ये संचालन करणे आहे. बटलर असेही नमूद करतात की एखादी कृती खरोखरच विध्वंसक आहे की नाही हे ठरवणे कठीण आहे. विध्वंसकता सहजपणे मोजता येत नाही किंवा तिचा अंदाज लावता येत नाही. विषमलैंगिक नियमांना आव्हान देण्यासाठी हावभाव किंवा कामगिरीसाठी, त्याच वेळी त्यांना अडथळा आणताना या परंपरांचे अनुकरण केले पाहिजे.

भारतीय संदर्भात लिंगभाव कार्यक्षमताचे उदाहरण शाळांमध्ये मुलांना आणि मुलींना खेळ आणि अभ्यासेतर उपक्रमांमध्ये भाग घेण्यास प्रोत्साहित करण्याच्या पद्धतीवरून दिसून येते. मुलांना अनेकदा क्रिकेट किंवा फुटबॉलसारखे शारीरिकदृष्ट्या कठीण खेळ खेळण्यास प्रोत्साहित केले जाते, तर मुलींना नृत्य, गायन किंवा कला यासारख्या उपक्रमांकडे वळवले जाते, जे सांस्कृतिकदृष्ट्या कृपा आणि सर्जनशीलतेशी संबंधित आहेत.

भूमिकांच्या या पुनरावृत्तीच्या नियुक्त्या मुले जाणीवपूर्वक निवडत नाहीत तर प्रत्येक लिंगासाठी "योग्य" काय आहे याबद्दल सामाजिक नियमांद्वारे आकार घेतात. कालांतराने, हे सादरीकरण पुरुषत्व (शक्ती, स्पर्धात्मकता) आणि स्त्रीत्व (नाजूकपणा, सर्जनशीलता) च्या पारंपारिक कल्पनांना बळकटी देतात, जे ज्युडिथ बटलरच्या या मुद्द्याचे स्पष्टीकरण देते की लिंग नैसर्गिक किंवा जन्मजात गुणधर्म नसून पुनरावृत्ती केलेल्या कृतींद्वारे तयार केले जाते.

अनेक लेखक या लिंग भूमिकांच्या निर्मितीवर चर्चा करतात. रुबिनचा दावा आहे की सामाजिक हस्तक्षेप जे लोकांना त्यांच्या लिंगाशी जुळत नाही म्हणून विशिष्ट प्रकारे वागू नका असे सांगतात ते लिंग असमानतेचे मूळ कारण आहेत (रुबिन इन मिकोला २०१७, १.२). किमेलच्या मते, लिंग भूमिकेची व्याख्या परिस्थितीनुसार बदलते. तो नोंदवतो की "पुरुषत्व आणि स्त्रीत्वाच्या व्याख्या संस्कृती, काळ, वंश, लैंगिकता शिक्षण आणि इतर घटकांनुसार बदलतात" (किमेल २०००, ८७-८८). मिलेट (१९७१, २९) नुसार, लिंगाला "सांस्कृतिक स्वरूप" असते. उदाहरण म्हणून, आपण तरुणी आणि वृद्ध प्रौढांबद्दल आपल्या समाजाच्या अपेक्षांवर चर्चा करून आणि त्या सामायिक करून लिंगभाव आकार देतो. मिकोला (२०१७) चे वर्तन सांस्कृतिकदृष्ट्या शिकलेले आहे.

हसलँगर (१९९५, ९८) नुसार, काही परिस्थितींमध्ये लिंगभाव सामाजिकरित्या तयार केले जाते हे सांगण्यासारखे आहे की जैविक ऐवजी सामाजिक घटक पुरुष पुरुषत्व आणि स्त्रिया स्त्रीत्व का आहेत हे ठरवतात. बटलर (१९९९, ६-७) असा युक्तिवाद करतात की लिंगभाव "उत्पादित आणि राखले जाणारे" "सांस्कृतिक आंतर-विभागीयते" पासून स्वतंत्रपणे लिंगभाव समजणे कठीण आहे कारण लिंगभाव काळानुसार स्थिर नसते आणि वंश, वर्ग आणि भूगोलानुसार त्यात चढ-उतार होतो. ती प्रश्न करते की जर लिंगभाव सामाजिकरित्या

तयार झाले असेल तर ते कसे घडते?. जर मानवांनी लिंग निर्माण केले आहे तरी. (बटलर २०११, xvi).

बटलरचा असा दावा आहे की लिंगभाव कार्यक्षमता स्पष्ट करते की क्रियाकलापांची मालिका लिंगभाव ओळख कशी निर्माण करते. लिंगभाव ओळख लिंगभाव आधारित क्रियाकलापांद्वारे तयार केली जाते. परिणामी, लिंगभाव ही निश्चित ओळख नाही.

२.५ टीकात्मक परीक्षण

समीक्षकांनी लिंगभाव ओळख अस्थिर आहे या कल्पनेवर टीका केली आहे. ड्रॅग कल्चर आणि ट्रान्सजेंडर व्यक्तींकडून उदाहरणे देऊन बटलर लिंग कार्यक्षमता आहे या तिच्या दाव्याचे समर्थन करतात. प्रोसर आणि नमस्ते या उदाहरणांवर टीका करतात कारण त्यात संदर्भाचा अभाव आहे आणि ते चुकीचे आहेत.

लिंगभाव कार्यक्षमता आहे आणि स्थिर ओळख नाही हा बटलरचा विश्वास तिच्या उदाहरणांच्या टीकेमुळे प्रभावित झाला नाही. तथापि, लिंगभाव अस्थिर आहे या कल्पनेच्या टीकेमुळे बटलरने अधिक स्पष्टीकरण दिले. बटलरचा असा युक्तिवाद आहे की आपण असा निष्कर्ष काढू शकत नाही की सर्व लिंग असाइनमेंट आणि ओळखीचे दावे मूळतः प्रतिकूल आहेत. याचा अर्थ असा होऊ शकतो की स्थिर लिंग ओळख दावा अपात्र ठरवला जात नाही. परिणामी, लिंगभाव कार्यक्षमता काही प्रमाणात लिंगभावाला निश्चित ओळख म्हणून परवानगी देऊ शकते.

काही लेखकांनी जेंडर ट्रबलमध्ये बटलरच्या मतांचा चुकीचा अर्थ लावला आहे हे मान्य करणे महत्त्वाचे आहे. १९९९ च्या जेंडर ट्रबल आवृत्तीच्या अपडेटेड प्रस्तावनेत, बटलरने जेंडर ट्रबल (१९९०) साठी तिला मिळालेल्या टीकेचे निराकरण केले. त्यानंतरच्या लेखनांमध्ये, बॉडीज दॅट मॅटर (१९९३)१ आणि अनडूइंग जेंडर (२००४) मध्ये, तिने टीकेचे निराकरण केले. माझ्या मते, तिला झालेल्या टीकेशी ती सहमत नव्हती. तिने कधीही असे लिहिले नव्हते की ती चुकीची आहे. ती तिच्या पूर्वीच्या दाव्यांसाठी अधिक सखोल समर्थन देऊन टीका कमी करते आणि काही टीका गैरसमजुतींवर आधारित आहे हे दाखवून तिच्या आधीच्या कामाचे समर्थन करते.

तुमची प्रगती तपासा

१. प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद म्हणजे काय?

२ लिंगभाव कार्यक्षमता सिद्धांताच्या एका टीकेची चर्चा करा.

२.६ सारांश

एक संकल्पना म्हणून आंतर-विभागीयता म्हणजे जाती, वर्ग, वंश, प्रजातीकता आणि लैंगिक प्रवृत्तीमधील वेगवेगळी स्थाने आणि दर्जा कशी परस्परसंवाद साधतात आणि लोकांच्या विविध गटांसाठी संधी आणि दडपशाहीचा अभाव निर्माण करतात याचे वर्णन करते.Doing Gender म्हणजे "सामाजिकदृष्ट्या निर्देशित ज्ञानेंद्रिय, परस्परसंवादी आणि सूक्ष्मराजकीय क्रियाकलापांच्या एका जटिलतेचे दैनंदिन कार्यप्रदर्शन समाविष्ट आहे जे विशिष्ट प्रयत्नांना पुरुष आणि स्त्रीलिंगी 'स्वभाव' च्या अभिव्यक्ती म्हणून मांडतात.प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादी दृष्टिकोनानुसार, लिंगभाव दैनंदिन आंतरक्रिया आणि प्रतीकांच्या वापराद्वारे तयार आणि मजबूत केले जाते. जेव्हा ज्युडिथ बटलरने प्रथम लिंगभाव कार्यक्षमता सिद्धांत मांडला तेव्हा त्याचा उद्देश लिंगभाव ही एक निश्चित, जन्मजात ओळख आहे या कल्पनेचा प्रतिकार करणे हा होता. बटलरच्या मते, लिंगभाव ही अशी गोष्ट नाही जी व्यक्ती "आहे", तर ती अशी गोष्ट आहे जी सामाजिक नियम आणि शक्ती गतिमानतेने प्रभावित सुसंगत कृती आणि वर्तनांद्वारे "करते". लिंगभाव ओळख द्रव आहे आणि जैविक किंवा आवश्यक वैशिष्ट्यांऐवजी कामगिरीत्मक क्रियाकलापांद्वारे तयार केली जाते हे दाखवून, सिद्धांताचा उद्देश लिंगाच्या बायनरी संकल्पनेचे विघटन करणे आहे. ओळखीच्या कठोर कल्पनांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करून, लिंगभाव कार्यक्षमता ही एक संज्ञा आहे ज्याने लिंगभाव सिद्धांतावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम केला आहे आणि लिंगभावाची लवचिक समज आणली आहे.

२.७ प्रश्न

१. वर्ग, जातीच्या संदर्भात आंतर-विभागीयता यावर एक टीप लिहा.

२. लिंगभाग करण्याच्या सिद्धांतावर चर्चा करा

३. लिंगभाव कार्यक्षमता थोडक्यात स्पष्ट करा.

४. प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद आणि लिंगभाव करण्याच्या संदर्भात लिंगभावयाकडेकसे पाहिले जाते यावर एक टीप लिहा.

२.८ संदर्भ

१. https://www.womankind.org.uk/intersectionality-101-what-is-it-and-why-is-it-important/

२. https://www.thehindu.com/specials/text-and-context/on-gender-performativity-how-it-challenges-the-gender-binary/article68701885.ece

३. https://www2.kobe-u.ac.jp/~alexroni/IPD2020/IPD2020%20No.2/Salih-Butler-Performativity-Chapter_3.pdf

४. Singh, M. (2022). Judith Butler's theory of performativity. International Journal of Research Publication and Reviews, 3(8), 376–379. Retrieved from https://ijrpr.com/uploads/V3ISSUE8/IJRPR6666.pdf

५. Wilson, L. (2013). Gender performativity and objectification. Georgia State University Research Conference. Retrieved from https://scholarworks.gsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1416&context=gsurc

६. Mambrol, N. (2016, October 10). Judith Butler's concept of performativity. Literary Theory and Criticism. https://literariness.org/2016/10/10/judith-butlers-concept-of-performativity/

७. Macht, Alexandra (2019). Doing Gender. obo in Sociology. doi: 10.1093/obo/9780199756384-0229

८. https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199756384/obo-9780199756384-0229.xml

*****

३

सुरुवातीचे सिद्धांत, समानता/भिन्नता वादविवाद

घटक रचना

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.२ भिन्नता दृष्टिकोन

३.३ प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

- स्त्रीवादाची मूलभूत संकल्पना आणि त्याचा ऐतिहासिक विकास स्पष्ट करणे.
- स्त्रीवादाच्या प्रमुख शाखा (उदा. उदारमतवादी स्त्रीवाद, मूलगामी स्त्रीवाद) समजावून सांगणे.

३.१ प्रस्तावना

स्त्रीवादी सिद्धांत आणि सामाजिक न्याय चर्चेतील मुख्य विषयांपैकी एक म्हणजे "समानता विरुद्ध भिन्नता" वादविवाद. हे लिंग (आणि इतर सामाजिक फरक) कसे हाताळायचे यासंबंधी दोन दृष्टिकोनांमधील संघर्षाशी संबंधित आहे:

१. समानता दृष्टिकोन:

या दृष्टिकोनानुसार, सर्व लिंगांच्या व्यक्तींना - पुरुष आणि स्त्रिया - समाजात आणि कायदेशीर प्रणालीमध्ये समान वागणूक मिळाली पाहिजे. सर्व लिंगांच्या व्यक्तींना समान प्रवेश, अधिकार आणि संधी असाव्यात आणि व्यक्तीच्या लिंगावर आधारित भेदभाव केला जाऊ नये, असा युक्तिवाद यात केला जातो.

प्रमुख समर्थक:

- १८ व्या शतकातील लेखिका मेरी वोलस्टोनक्राफ्ट यांना लिंग समानतेच्या लढ्यातील अग्रणी मानले जाते, विशेषत: त्यांच्या १७९२ च्या "अ व्हिंडिकेशन ऑफ द राइट्स ऑफ वुमन" या निबंधासाठी, ज्यामध्ये त्यांनी असा युक्तिवाद केला की स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेच सामाजिक आणि शैक्षणिक संधींचा समान प्रवेश असावा.

- जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी देखील "द सबजेक्शन ऑफ वुमन" (१८६९) मध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांच्या समानतेचा, विशेषतः मतदान आणि कायदेशीर अधिकारांच्या संदर्भात युक्तिवाद केला.
- सिमोन डी बोव्हायर यांसारख्या अलीकडील सिद्धांतकारांनी समानतेच्या महत्त्वावर प्रकाश टाकला, कारण स्त्रिया जन्मतः कनिष्ठ नसून सामाजिकदृष्ट्या पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ म्हणून घडवल्या जातात.

मध्यवर्ती कल्पना:

लिंगावर आधारित भेदभाव नष्ट करणे आणि असे समाज स्थापन करणे जिथे पुरुष आणि स्त्रिया यांना समान कायदेशीर आणि सामाजिक अधिकार असतील, हे ध्येय आहे. मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक संकल्पनेवर याचा भर आहे, जी समानतेच्या बाजूने लिंगभेदांना कमी करते.

३.२ भिन्नता दृष्टिकोन

दुसरीकडे, भिन्नता दृष्टिकोन पुरुष आणि स्त्रिया किंवा लिंगांमधील फरकांना महत्त्व देतो आणि मान्य करतो. या फरकांना मान्यता देण्याचा युक्तिवाद यात केला जातो, ज्यासाठी विविध धोरणे, सवलती किंवा उपचार आवश्यक असू शकतात, स्त्रियांना (किंवा इतर कोणत्याही उपेक्षित गटाला) पुरुषांसारखे बनवण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी.

प्रमुख समर्थक:

- कॅरोल गिलिगन, एक प्रसिद्ध स्त्रीवादी नैतिकता तज्ञ, यांनी १९८० च्या दशकात नैतिक आणि नैतिक निर्णयामध्ये स्त्रीवादी दृष्टिकोन आणि आवाजांच्या मूल्यावर प्रकाश टाकणाऱ्या त्यांच्या लेखनासाठी ओळख मिळवली. पुरुष-प्रधान नैतिक प्रणालीमध्ये न्याय-केंद्रित समस्यांना प्राधान्य दिले जाते, याउलट, स्त्रिया अनेकदा संबंध आणि काळजी यावर भर देतात, असे त्यांनी प्रस्तावित केले.
- १९७८ मध्ये प्रकाशित झालेल्या "द रिप्रोडक्शन ऑफ मदरिंग" या पुस्तकात, नॅन्सी चोरोडो यांनी घरातील आणि समाजातील स्त्रियांच्या भूमिकांवर लिंग-आधारित श्रम विभागणीचा कसा परिणाम होतो, हे अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्याचा युक्तिवाद केला.
- लुईसा पासेरिनी आणि इतर उत्तर-संरचनावादी सिद्धांतकारांच्या मते, लिंग असमानता सामाजिकदृष्ट्या तयार केली जाते, परंतु न्याय्य प्रणाली विकसित करताना त्यावर जोर दिला पाहिजे.

मध्यवर्ती कल्पना:

भिन्नता दृष्टिकोन यावर जोर देतो की लिंगामध्ये महत्त्वाचे जगलेले अनुभव तसेच जैविक, मनोवैज्ञानिक आणि सामाजिक फरक समाविष्ट आहेत आणि ते केवळ सामाजिक रचना

नाही. धोरणे आणि सामाजिक संस्थांमध्ये या फरकांना महत्त्व दिले पाहिजे आणि विचारात घेतले पाहिजे.

वादविवादातील प्रमुख ताण:

- **एकसमानता विरुद्ध विविधता:** भिन्नता दृष्टिकोन जगलेल्या अनुभवांमधील विविधतेला मान्यता देण्यावर आणि साजरा करण्यावर भर देत असताना, समानता दृष्टिकोन एकसमानता आणि सार्वत्रिक अधिकारांचे ध्येय ठेवतो.

- **न्याय विरुद्ध काळजी:** भिन्नता दृष्टिकोन काळजीवर (गरजा ओळखणे, समर्थन देणे आणि फरक ओळखणे) अधिक भर देऊ शकतो, तर समानता दृष्टिकोन अनेकदा न्यायावर (निष्पक्षता, अधिकार आणि समान वागणूक) जोर देतो.

व्यावहारिक परिणाम:

समानतेमध्ये अनेकदा प्रत्येकाशी समान वागणे समाविष्ट असते, तर विशिष्ट गटांना भेडसावणाऱ्या विशिष्ट अडचणींचा विचार यात केला जात नाही. भिन्नता दृष्टिकोन विसंगतींना मान्यता देत असला तरी, सामाजिक किंवा ऐतिहासिक अन्याय दूर करण्याच्या प्रयत्नात ते अन्यायकारक वाटणाऱ्या उपायांना कारणीभूत ठरू शकते.

वादविवादातील सुरुवातीचे सिद्धांत:

- **उदारमतवादी स्त्रीवाद:** कायदेशीर आणि राजकीय समानता हे उदारमतवादी नारीवादाचे मुख्य लक्ष आहे, जे यावर जोर देते की पुरुष आणि स्त्रिया यांना समान अधिकार आणि संधी असाव्यात.

- **मूलगामी स्त्रीवाद:** मूलगामी स्त्रीवाद, जो कधीकधी फरकाकडे झुकतो, हे मान्य करतो की स्त्रियांचे जीवन पुरुषांपेक्षा मूलभूतपणे वेगळे आहे आणि असा युक्तिवाद करतो की पितृसत्ता समाजात इतकी खोलवर रुजलेली आहे की त्याच्या संस्थांमध्ये आमूलाग्र बदल करणे आवश्यक आहे.

३.३ प्रश्न

१. जॉन स्टुअर्ट मिल व मेरी वोलस्टोनक्राफ्ट यांच्या विचारसरणींची तुलना करा.

२. मेरी वोलस्टोनक्राफ्ट आणि जॉन स्टुअर्ट मिल यांच्या स्त्रीवादी विचारसरणीचे वर्णन करा.

३. आधुनिक समाजात समानता आणि भिन्नता यांचा संतुलित विचार करण्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.

४. भिन्नता दृष्टिकोनाच्या अनुषंगाने स्त्रियांना समाजात व कायद्यात मिळणाऱ्या विशेष सवलतींचे वर्णन करा.

*****

घटक २

४

सांस्कृतिक वळण- क्विअर सिद्धांत

घटक रचना

४.० उद्दिष्टे

४.१ पार्श्वभूमी

४.२ क्विअर सिद्धांताचा इतिहास

४.३ क्विअर थिअरी: एक स्थूलपरिचय

४.४ एक संज्ञा

४.५ मुख्य संकल्पना

४.६ क्विअर थिअरीचे परिणाम

४.७ क्विअर सिद्धांताचे भविष्य

४.८ लैंगिकता आणि लिंगभाव अध्ययनातीलरचनावादी वळसा

४.९ क्विअर सिद्धांताचे मुख्य सिद्धांतकार

 ४.९.१ जुडिथ बटलर

 ४.९.२ मायकेल फौकॉल्ट

 ४.९.३ गेल रुबिन

 ४.९.४ ईव्ह कोसोफस्की सेडविक

 ४.९.५ॲनी फॉस्टो-स्टर्लिंग

४.१० लिंगभाव सादरीकरण

४.११ क्विअर राजकारण, स्थित्यंतरणात्मकराजकारण

४.१२ निष्कर्ष

४.१३ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

१. लेस्बियन, गे, बायसेक्शुअल, ट्रान्सजेंडर, इंटरसेक्स्ड आणि क्विअर व्यक्ती आणि समुदायांच्या संस्कृती, कल्पना, दृष्टिकोन आणि साहित्यातील विविधता तपासणे आणि त्यांचे मूल्यमापन करणे.

२. सामाजिक-आर्थिक वर्ग, लिंगभाव (येथे अप्रमाणित लिंग आणि सामान्य लिंग नसलेल्या व्यक्तींमधील विविध विरोधाभासांच्या संदर्भात तसेच महिला आणि पुरुषांमधील) आणि वांशिक/वंश या विविधतेला आकार देणारे मार्ग तपासणे आणि प्रशंसा करणे.

३. लिंगभाव आणि लैंगिकतेने प्रभावित असलेल्या मानवी अस्मिता आणि अनुभवाच्या अनेक पैलूंचा चिकित्सकपणे विचार करणे आणि त्यांचे मूल्यांकन करणे.

४.१ पार्श्वभूमी

हाघटक१९७० पासून आजपर्यंतच्या क्विअर सिद्धांताच्या विकासाचा शोध घेतो. गे आणि लेस्बियन अभ्यास आणि क्विअरअभ्यासांमधील फरक स्पष्ट करून क्विअरसिद्धांतातील महत्त्वपूर्ण विचारप्रवाह ओळखण्यापासून त्याची सुरुवात होते.

१९७० आणि १९८० च्या दशकात लेस्बियन आणि समलैंगिक क्रियाकलाप आणि अभ्यासात भरभराट झाली. न्यूयॉर्क शहरातील स्टोनवॉल इन येथे १९६९ च्या पोलिसांनी केलेल्या छाप्यामुळे निदर्शने सुरू केली. स्टोनवॉल विद्रोहानंतर, गे आणि लेस्बियनमुक्ती संघटनांनी समान हक्कांसाठी संघर्ष करण्यास सुरुवात केली आणि काही बुद्धिवंतांनी लेस्बियन, गे आणि बायसेक्सुअल यांच्या पार्श्वभूमी आणि संस्कृतींचा शोध घेणे सुरू केले.

त्यानंतर, १९८७ मध्ये, व्हिटो रुसो, लॅरी क्रेमर आणि इतर कार्यकर्त्यांनी एड्स आहे हे मान्य करण्यासाठी सरकार, वैद्यकीय समुदाय, औषधी कंपन्या आणि सामान्य जनतेवर दबाव आणण्यासाठी डायरेक्ट-ॲक्शन ग्रुप एड्स कोलिशन टू अनलीश पॉवर (ACT UP) ची स्थापना केली. समस्या गटाचे ब्रीदवाक्य "मौन = मृत्यू" हे होते आणि अजूनही आहे. १९९० मध्ये, क्विअरनेशन या —ACT UP च्या एका शाखेची स्थापना LGBTQ+ लोक या विरुद्धच्या वाढत्या हिंसेच्या आणि भेदभावाच्या कृत्यांना संबोधित करण्यासाठी करण्यात आली.

४.२ क्विअर सिद्धांताचा इतिहास

गे आणि लेस्बियन चळवळीचा स्थानिक आणि आंतरराष्ट्रीय इतिहास गुंतागुंतीचा आहे. गोपनीयतेचा अधिकार, वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि विवाह आणि लष्करी यांसारख्या सामाजिक संस्थांमध्ये समान प्रवेशावर भर देणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी लिंग भिन्नलिंगींनी केलेले सर्वात ठोस दावे आहेत. तथापि, क्विअर सक्रियता आणि संशोधन गोपनीयतेच्या पारंपारिक उदारमतवादी संकल्पनांना विरोध करतात आणि कायद्यानुसार औपचारिक समानतेचे समर्थन करतात आणि स्थापित सामाजिक संस्थांमध्ये आत्मसात करतात.

त्याऐवजी, विवाह आणि लष्करासारख्या लिंगभाव आणि लैंगिकता प्रतिबंधित करणाऱ्या संस्थांना त्यांच्या मूळ मूल्य आणि नैसर्गिकतेसाठी प्रश्न विचारला जातो आणि क्विअरसिद्धांत आणि कृती या कल्पना नाकारतात. अर्थात, मानकांबद्दलची ही अत्यंत चिकित्सक आणि जहालवृत्ती यूएसच्या बाहेर आणि १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात अस्तित्वात होती, परंतु हाच तो क्षण आहे जेव्हा क्विअरसिद्धांत आणि सक्रियता यांचे नाव दिले जाऊ लागले आणि ते काळजीपूर्वक परिभाषित केले गेले.

४.३ क्विअर थिअरी: एक स्थूल परिचय

क्विअर थिअरी सारख्या अभ्यासाच्या क्षेत्राबद्दल मूळ शोधणे खरोखरच एक आव्हान आहे. हे स्त्रीवाद, उत्तर संरचनावादी सिद्धांत, लोकांच्या मूलगामी चळवळी, गे आणि लेस्बियन चळवळी, एड्स सक्रियता, अनेक लैंगिक उपसांस्कृतिक प्रथा उदा.आत्मपरपिडनवाद (दोन्ही sadism द्वारे वैशिष्ट्यीकृत लैंगिक व्यवहाराची मानसिक प्रवृत्तीआणि उत्तर वसाहतवाद) यासह अनेक चिकित्सक आणि सांस्कृतिक संदर्भांमधून आले. जरी क्विअर सिद्धांताची सुरुवात शैक्षणिक क्षेत्रात झाली असली तरी, त्याच्या उत्पत्तीच्या आसपास सांस्कृतिक कार्यक्रमांवरही त्याचा मोठा प्रभाव पडला.

क्विअर सक्रियतेचा इतिहास क्विअर सिद्धांताशी जोडलेला आहे. त्यांच्या ऐतिहासिक संदर्भाची उत्पादने असण्याव्यतिरिक्त, क्विअर सिद्धांत आणि सक्रियता ही परिवर्तनशील शक्तींना प्रतिसाद देतात जे लिंगभाव आणि लैंगिकतेला शैक्षणिक क्षेत्राच्या आत आणि बाहेर पाहण्याचा मार्ग बदलत आहेत.

याव्यतिरिक्त, क्विअर सिद्धांत आणि सक्रियता या दोघांनी राजकारणाद्वारे विचार आणि कृती करण्याचे मार्ग सादर केले जे विद्यमान सामाजिक संस्थांमध्ये LGBTQ+लोकांच्या समावेशाच्या सामान्य मागण्यांच्या पलीकडे गेले.

लेस्बियन आणि गे अभ्यास, स्त्रीवादी सिद्धांत आणि लिंगभाव आणि लैंगिकता अभ्यास या सर्वांनी शैक्षणिक साधन म्हणून क्विअर सिद्धांताच्या विकासास हातभार लावला. तो १९९०च्या दशकात विकसित करण्यात आला असल्याने, तो खूप अलीकडील सिद्धांत आहे. परिभाषित आणि मर्यादित ओळख श्रेणींच्या कल्पनेसह आणि चांगल्या विरुद्ध गरीब लैंगिकतेची द्विमानता तयार करणाऱ्या निकषांसह विकसित झालेल्या अधिक स्थापित डोमेनच्या अनेक निश्चित कल्पनांना तो आव्हान देतो. क्विअर सिद्धांतकारांचा मध्यवर्ती युक्तिवाद म्हणजे विषमता आणि भिन्नता नष्ट करण्याच्या आशेने बायनरी विचारसरणीत व्यत्यय आणणे हा होय. कारण ते असा युक्तिवाद करतात की कोणतीही अवस्था निश्चितपणे सामान्य नाही, ती फक्त बदलणारी मानके आहेत ज्यात व्यक्ती बसू शकतात किंवा नसू शकतात.

४.४ एक संज्ञा

"क्विअर थिअरी" हा वाक्यांश जोरपकडू लागला आणि शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापरला जाऊ लागला. चित्रपट तज्ञ तेरेसा डी लॉरेटिस यांनी कॅलिफोर्निया विद्यापीठ, सांताक्रूझ येथे लेस्बियन आणि समलैंगिक लैंगिकता परिषदेत फेब्रुवारी १९९०

मध्ये हा शब्द प्रथम वापरला होता. फेमिनिस्ट कल्चरल स्टडीजच्या जर्नलने १९९१मध्ये परिषदेच्या कार्यवाहीची एक विशेष आवृत्ती प्रकाशित केली.डी लॉरेटिसने विशेष अंकाच्या प्रस्तावनेत क्विअर तत्त्वज्ञानाचे विस्तृत विहंगावलोकन दिले आहे, जे खूप दूरगामी असल्याचे सिद्ध झाले आहे.

तिच्या व्याख्येनुसार, या सिद्धांतामध्ये कमीतकमी तीन परस्पर जोडलेले प्रकल्प समाविष्ट आहेत:

१. लेस्बियन आणि गे अभ्यास ही एक अखंड जीवनशैली आहे या कल्पनेला ते आव्हान देणे,

२. लैंगिक निर्मितीसाठी मानक म्हणून विषमलैंगिकता नाकारणे, आणि

३. वंशानुसार आकारास आलेल्या लैंगिक पूर्वाग्रह अस्मिताचे असंख्य मार्ग अधोरेखित करणे.

डी लॉरेटिसचा असा दावा आहे की क्विअर थिअरी या प्रत्येक समालोचनाचा विचार करू शकते आणि लैंगिकतेचे पूर्ण पुनर्मूल्यांकन शक्य करते.

डी लॉरेटिसच्या मते, समलैंगिक आणि लेस्बियन लैंगिकता भिन्नलैंगिकतेच्या फरकांऐवजी त्यांच्या स्वतःच्या अटींवर तपासले पाहिजेत.तिने नमूद केले की गे आणि लेस्बियन लैंगिकता "सांस्कृतिक एकसंधीकरणास प्रतिकारकरणारे आणिप्रबळ चर्चाविश्वाचा प्रतिकार करणारे प्रकार म्हणून समजले पाहिजे आणि कल्पना केली पाहिजे,"

डी लॉरेटिस आणि इतर अभ्यास सिद्धांतकारांच्या मते, लेस्बियन आणि समलैंगिक लैंगिकता परस्पर आणि सामाजिक परस्परसंवादाच्या गैर-आदर्श पद्धतींचा व्यवहार करतात; ते जगात नवीन गोष्टी आणतात आणि त्या नवीन गोष्टींमध्ये परिवर्तन करण्याची शक्ती असते.

त्याच्या सर्वात लोकप्रिय विचारांनुसार, क्विअर सिद्धांताने सामाजिक पदानुक्रम राखण्यासाठी लैंगिकता इतर सामाजिक ओळखी, उदा. लिंगभाव, वंश आणि वर्ग यांच्याशी कसा संवाद साधते हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. असमानतेचे समर्थन करणाऱ्या स्वीकृत शहाणपणावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करून हे साध्य केले. वास्तविकतेत, डी लॉरेटिसने लेस्बियन आणि समलैंगिक अभ्यासांना इतर लेस्बियन आणि गे अभ्यासांपासून वेगळे करण्यासाठी "क्विअर" हा शब्द वापरला. लेस्बियन आणि समलैंगिक अभ्यासाचे अभ्यासक्रम सुरुवातीला १९७० मध्ये उदयास आले आणि १९८० च्या दशकात या क्षेत्रातील कार्यक्रम आकार घेऊ लागले. डी लॉरेटिस यांनी असा युक्तिवाद केला की मध्यमवर्गीय समलिंगी पुरुष विशेषाधिकारित जीवनाचा आनंद घेतात आणि लेस्बियन आणि समलैंगिक अभ्यासामध्ये आता फरक नाही.

१९८० च्या दशकात लेस्बियन्स आणि गे बद्दल बोलणे ही एक प्रथा बनली असली तरी, "आणि" हा शब्द भिन्नतेवर जोर देण्याऐवजी लपविला गेला असे तिने निरीक्षण केले. लैंगिकतेच्या सभोवतालच्या रचित शांतता(कन्स्ट्रक्टेड सायलेन्सेस) च्या पलीकडे, डी

लॉरेटिसने भाकीत केले की क्विअर थिअरी वंश, प्रजातीकता, वर्ग आणि लिंगभाव यांच्या सभोवतालच्या इतर रचित शांतता(कन्स्ट्रक्टेड सायलेन्सेस)प्रकट करेल आणि तोडेल. तिला भूतकाळ नाकारायचा होता आणि १९९० च्या दशकात लैंगिक ओळखीबद्दल नवीन कल्पना विकसित करून परिस्थिती बदलायची होती.

४.५ मुख्य संकल्पना

क्विअरथिअरी समजून घेण्यासाठी मुख्य संकल्पना म्हणजे हेट्रो नॉर्मेटिव्हिटीच्या संदर्भात तीला समजून घेणे. क्विअरसिद्धांताच्या मुख्य संकल्पनांपैकी एक म्हणजे "हेट्रो नॉर्मेटिव्हिटी", ज्याची व्याख्या "विषमलैंगिकतेला केवळ सुसंगतम्हणजे लैंगिकता म्हणून संघटितच नाही तर विशेषाधिकारही" (बेर्लांट) असे बनवणाऱ्या संस्थामध्ये, समजूतदारपणाची संरचना आणि व्यावहारिक अभिमुखता आहे. हेट्रो नॉर्मेटिव्हिटी म्हणून ओळखले जाणारे जागतिक दृष्टिकोन, जिथे विषमलैंगिकतेला प्राधान्य दिले जाते आणि/किंवा सामान्य लैंगिक अभिमुखतेचे समर्थन केले जाते, समाजात विवाह, कर आकारणी, रोजगार आणि दत्तक अधिकारांसह अनेक संस्थांद्वारे समर्थित आहे. संस्थात्मक प्रणाली आणि व्यापकपणे स्वीकारल्या जाणाऱ्या सामाजिक मानकांद्वारे, विषमता विषमलिंगी आणि समलिंगी व्यक्तींवर दबाव आणते.

४.६ क्विअर थिअरीचे परिणाम

जरी हा सिद्धांत लैंगिकता-संबंधित मुद्द्यांपुरता मर्यादित असल्याचे पाहिले गेले असले तरी, क्विअर विश्लेषणामध्ये कोणत्याही अस्मितेच्या आधारावर आधारभूत गृहीतकांना कमकुवत करण्याची शक्ती असते (जरी ती ओळखीच्या श्रेणी पूर्णपणे काढून टाकल्याशिवाय किंवा रद्दबातल केल्याशिवाय करते). क्विअर सिद्धांत केवळ लैंगिकतेबद्दल आहे या कल्पनेचे खंडन एका छेदनबिंदूद्वारे केले गेले आहे, 'जे सामाजिक स्थिती आणि ओळखीच्या इतर श्रेणींपासून लैंगिकतेला वेगळे केले जाऊ शकत नाही' या आधारावर सुरू होते. हे इतर घटक कसे आकार देतात आणि लैंगिकतेद्वारे आकार देतात याबद्दल विचार करण्याचे नवीन मार्ग उघडतात आणि क्विअर सिद्धांत विविध अभ्यासपैलूंनी युक्त बनतो.

४.७ क्विअर थिअरीचे भविष्य

जरी क्विअर सिद्धांतकार विविध विषयांवर असहमत असले तरी, एका गोष्टीवर ते सर्व सहमत आहेत आणि ती म्हणजे म्हणजे क्विअर सिद्धांत हा ओळखीच्या स्थिर आणि स्थापित श्रेणींची चाचणी घेण्याचा एक मार्ग म्हणून समजायचा असेल, तर त्याची फार लवकर व्याख्या केली जाऊ नये किंवा अजिबात केलीच जाऊ नये.

४.८ लैंगिकता आणि लिंगभाव अध्ययनातील रचनावादी वळसा

गमावलेला इतिहास पुनर्प्राप्त करण्यासाठी आणि वर्तमानात सामूहिक अस्मिता आणि सातत्य याची जाणीव करण्यासाठी, लेस्बियन आणि गे अभ्यासांनी लेस्बियन आणि गे ना तपासाचे स्पष्ट विषय म्हणून नियुक्त केले. या व्यक्तींची महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक, सांस्कृतिक किंवा साहित्यिक व्यक्ती म्हणून तपासणी करण्यात आली. काही व्यक्तींचे म्हणणे आहे की,

लेस्बियन आणि गे च्या अभ्यासाने लैंगिकतेबद्दल एक अनिवार्य दृष्टीकोन स्वीकारला आहे, असे गृहीत धरून की प्रत्येक व्यक्तीची एक निश्चित, जन्मजात लैंगिक ओळख आहे जी ट्रान्स-ऐतिहासिक आणि सार्वत्रिक आहे.

क्विअर सिद्धांतकार ओळखीबद्दल एक रचनावादी दृष्टीकोन स्वीकारतात जे इतर सिद्धांतांपेक्षा लक्षणीयरित्या भिन्न आहेत. सतत बदलणारी सामाजिक रचना म्हणून रचनावाद्यांनीअस्मितेकडे पाहिले. अस्मिता ही सामाजिक-सांस्कृतिक निर्मिती असल्याचा दावा या कल्पनेवर आधारित आहे की, संदर्भ आणि कालखंडानुसार, विविध अर्थ आणि मूल्ये अस्मितानियंत्रित करतात आणि आकार देतात. हे अर्थ आणि मूल्ये कुटुंबे, शाळा आणि संग्रहालये यांसारख्या सामाजिक संस्थांमध्ये तयार केली जातात आणि संगीत, चित्रपट आणिदूरदर्शन यांसारख्या सांस्कृतिक ग्रंथांद्वारे व्यक्त केली जातात.

४.९ क्विअर सिद्धांताचेमुख्य सिद्धांतकार

जुडिथ बटलर, इव्ह कोसोफस्की सेडगविक, मायकेल फुकॉल्ट आणि गेल रुबिन हे क्विअर सिद्धांताच्या निर्मितीतील काही प्रमुख सिद्धांतकार आहेत.

४.९.१ जुडिथ बटलर:

बटलर या उत्तर आधुनिकतावादी तत्त्वज्ञानी असून त्यांनी क्वीर सिद्धांत, स्त्रीवादी सिद्धांकन, राजकीय तत्त्वज्ञान, सत्ता, लैंगिकता, अस्मिता व लिंगभाव अभ्यास इत्यादी विषयांबाबत प्रभावी मांडणी केली आहे. जेंडर ट्रबल : फेमिनिझम अँड द सबवर्जन ऑफ आइडेंटिटी (१९९०) आणि बॉडीज द व्हॉट मॅटर : ऑन डिस्कर्सिव्ह लिमिट्स ऑफ सेक्स (१९९३) या पुस्तकांसाठी बटलर अधिक प्रसिद्ध आहेत. ते लिंगभावाच्या पारंपरिक कल्पनेला आव्हान देतात आणि लिंगभाव सादरीकरण या विषयी प्रभुत्वशाली मांडणी करतात. स्त्री हा एकसंध कोटीक्रम होऊ शकतो का? ज्यामध्ये सर्व स्त्रियांचे अनुभव एकत्रित केले जाईल, असा प्रश्न ते उपस्थित करतात. स्त्रियांच्या एकसंध कोटीक्रमाच्या रचितामागे लिंगभावसंबंधाचे नियम काम करतात. स्त्री हा कोटीक्रम मुख्यतः सक्तीच्या भिन्न लिंगी लैंगिकतेवर आधारित आहे. त्यामुळे स्त्री हा कोटीक्रम सर्व महिलांना प्रतिनिधित्व देत नाही. रंगधारी स्त्रिया, समलिंगी, लेस्बियन स्त्रिया या एकसंध कोटीक्रमाला आव्हान निर्माण करतात.

लिंग आणि लिंगभाव:

लिंग आणि लिंगभाव याबाबत स्त्री-पुरुष भेद हा त्यांच्या जैविकतेमध्ये असल्याचे मत बटलर यांचे आहे. त्यामुळे स्त्रिया या जन्मजात हळव्या, नाजूक असतात, असे पारंपरिक साचे तयार केले जातात. जैविकता गटानुसार,लिंगभाव हा व्यक्तीमधील अंतर्गत गाभा आहे. स्त्री ही स्त्री असते; कारण तिच्याकडे स्त्रीचे शरीर आणि जननेंद्रिय असते, तर सामाजिक रचित गटानुसार लिंगभावामध्ये 'जन्मजात' असे काही नसते. हा गट लिंग जैविक, तर लिंगभाव सामाजिक असा भेद करतो. लिंगभाव वर्तणूक विशिष्ट सामाजिक वातावरणात शिकवली जाते. सामाजिक रचित गट हा दोन (स्त्री-पुरुष) लिंगाधारित ओळखीला चिकित्सक नजरेतून बघत नाही. जैविक लिंग हेदेखील सामाजिक रचित आहे. यामध्ये नैसर्गिक ओळख

पुसून सामाजिक साचेबंध ओळखींमध्ये लिंग घडवले जाते. स्त्री आणि पुरुष शरीरे समाजामध्ये आधीच अस्तित्वात असून जन्माच्या वेळी लिंगाच्या आधारे वर्गीकरण करून स्त्री किंवा पुरुष असा शिक्का मारला जातो. उदा., एक्सएक्स (स्त्री) आणि एक्सवाय (पुरुष) हीच गुणसूत्रे अधिकृत मानून इतर मिश्र (एक्सएक्सवाय, एक्सओ) गुणसूत्रे, इंटरसेक्स ओळखी नाकारून स्त्री किंवा पुरुषाच्या जननेंद्रियाजवळ जाणाऱ्या ओळखीमध्ये रूपांतर करणे. लिंगभाव ठरवण्यासाठी लिंग हा प्राथमिक टप्पा नसून लिंगभाव कल्पनाही 'लिंग'ची संकल्पना उत्पादित करते, असे बटलर मानतात.

लिंगभाव सादरीकरण:

समाजामध्ये एखाद्या व्यक्तीला लिंगभाव निवडणे एक वेळेस शक्य आहे; परंतु लिंगभाव विरहित जगणे अशक्य आहे. लिंगभाव हा बाह्य सादरीकरणाशी संबंधित आहे. लिंगभाव हा नमुना/नियम असून वर्तणुकीला नियंत्रित करतो. भिन्न लिंगी लिंगभावाचे वर्णपटल केवळ दोनच लिंगाधारित ओळखींना प्राधान्य देतो आणि इतर ओळखींना पुसून टाकतो. सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून स्त्री आणि पुरुष भूमिका नियंत्रित व वठवल्या जातात आणि स्त्री-पुरुष यांनी भूमिका वारंवार वठवल्या जाव्यात अशी अपेक्षा केली जाते, असे बटलर यांचे मत आहे.

लिंगभाव सादरीकरण सिद्धांतानुसार, लिंगभाव हा दैनंदिन लिंगभाव भूमिकांच्या सादरीकरणातून घडत असतो. लिंगभाव ही स्थिर आणि सुसंगत अशी लिंगभाव ओळख नाही. लिंगभाव सादरीकरण म्हणजे समाजामध्ये मानल्या गेलेल्या प्रभुत्वशाली; लिंगाधारित ओळखी व कृतींचे अनुकरण व पुनरावृत्ती होय. भिन्न लैंगिकतेमध्ये 'अनुकरण' आणि 'लिंगभाव द्वैत' या महत्त्वपूर्ण बाबी आहेत. प्रभुत्वशाली भिन्न लिंगी ओळखी या स्वतःच्या आदर्श मानल्या गेलेल्या सातत्यपूर्ण आणि पुनरावृत्ती कृतींमधून घडत असतात; मात्र हे आदर्शत्वाचे अंतिम टोक पूर्णपणे गाठले जाऊ शकत नाही. लिंगभाव सादरीकरण हे भिन्न लैंगिकता कोटीक्रमांचा प्रतिकार करून त्यांचा विध्वंस करू शकते; मात्र ती सोपी किंवा आपोआप घडून येणारी प्रक्रिया नाही. अनेकविध लिंगभाव ओळखींना अभिव्यक्ती होण्यास अवकाश दिला गेला, तर परिवर्तन होऊ शकते, असे बटरल मानतात.

क्वीर सिद्धांत:

क्वीर सिद्धांताबाबत ९० च्या दशकामध्ये अधिक चर्चा झाली. क्वीर सिद्धांतामध्ये लिंगभाव, लैंगिक व्यवहारांशी निगडित सिद्धांकनांवर भर देण्यात आला. क्वीर ही कोणत्याही स्थिर अस्मितेवर आधारित नाही. क्वीर हा असा कोटीक्रम आहे, जो सतत आकार घेत असतो. बटलर यांनी क्वीर सिद्धांतचे वर्णन 'सामूहिक स्पर्धा' असे करतात. त्यांच्या मते, 'लैंगिक स्वातंत्र्य' ही मानवी जीवनातील एक महत्त्वपूर्ण बाब आहे. ते भिन्न लिंगी लैंगिकतेचा विरोध करतात. भिन्न लिंगी साचा समलिंगी संबंधांना बेकायदेशीर ठरवतो अथवा त्यांच्या लैंगिक अस्मितांना पुसून टाकतो. बटलर गे, लेस्बियन यांच्या हक्कांविषयी युक्तीवाद करतात. मुख्य प्रवाही समाजाने गे, लेस्बियन समूहांना दुर्लक्षित केले. त्यांना त्यांच्या मूलभूत अधिकारांपासून वंचित ठेवले आहे. क्वीर हे मुख्य प्रवाही समाजात अनुरूप नसलेले (नॉन कॉन्फॉर्मिस्ट) किंवा मतभेद असलेली वृत्ती आहे. क्वीर सिद्धांत हा लैगिंकतेमध्ये असलेल्या विविध छटा आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्तीमध्ये असलेली

विविधता यांबाबत मांडणी करतो. काही ठिकाणी क्वीर अभ्यासाच्या माध्यमातून शिक्षणक्रम चालवले जातात. जेणे करून क्वीर संकल्पनेविषयी आणि सिद्धांताविषयी ज्ञान वाढवता येईल. काही अभ्यासक क्वीर अभ्यासावर टीका करतात. त्यांच्या मते, क्वीर अभ्यास ही अचानकपणे एक 'सेक्सी', फॅशनेबल चौकशीची पद्धत बनली आहे. जी प्रकाशन गृह, अकादमिक क्षेत्र, निधी संस्था यांनी स्वीकारलेली आहे आणि त्यावर काम करत आहेत. अनेकांना असे वाटते की, हा अभ्यास वैचारिक आणि राजकीय दृष्ट्या संपुष्टात येत आहे.

बटलर यांच्या लिखाणावर काही अभ्यासकांनी टिका केली असली, तरी अनेकांनी स्त्रीवाद आणि क्वीर सिद्धांत विकसित करण्यामध्ये बटलर यांचे असलेले महत्त्व अधोरेखित केले आहे. तसेच त्यांचे काम हे काही चित्तवेधक शक्यता निर्माण करतात. त्यांना विविध पुरस्कारांनी गौरवण्यात आले आहे. त्यामध्ये अॅड्र्यु मेलॉन पुरस्कार, २००९ – २०१३; अडोर्नो प्राईझ, २०१२; ब्रुडनेर पुरस्कार इत्यादींचा समावेश आहे.

४.९.२ मिशेलफौकॉल्ट:

फ्रेंच तत्त्वज्ञ आणि इतिहासकार मिशेल फुकॉल्ट यांनी लिहिलेले 'लैंगिकतेचा इतिहास', हे पुस्तक १९७० च्या दशकाच्या मध्यात प्रकाशित झाले, ज्यामध्ये आधुनिक समलैंगिक ओळखीचा इतिहास आहे. लैंगिकतेच्या या सर्वसमावेशक इतिहासात, फौकॉल्ट यांनी लैंगिक अस्मितांच्या निर्मितीबाबत एक महत्त्वाचा सिद्धांत मांडला आहे. फौकॉल्टच्या मते, लैंगिकतेचा "अस्पष्ट क्षेत्र म्हणून विचार केला जाऊ नये, जे ज्ञान हळूहळू उघड होत जातेकिंवा एक प्रकारची नैसर्गिकता म्हणून जी शक्ती नियंत्रणात ठेवण्याचा प्रयत्न करते." हे एक लेबल आहे जे एखाद्या ऐतिहासिक व्यक्तीला नियुक्त केले जाऊ शकते.

लैंगिकता नावाची एखादी गोष्ट आपल्या सर्वांमध्ये अस्तित्त्वात आहे आणि ती केवळ मुक्त होण्याची वाट पाहत आहे या कल्पनेला आव्हान देऊन फूकॉल्टच्या कार्याने विद्वान आणि लोकप्रिय दोन्ही चर्चाविश्वामध्ये शक्ती आणि लैंगिकतेचा अर्थ कसा लावला गेला आहे यावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले. फौकॉल्टच्या मते, विद्यमान लैंगिक ओळख दडपण्याऐवजी शक्ती नवीन लैंगिक ओळखींच्या उदयासाठी आवश्यक परिस्थिती निर्माण करते. या संदर्भात लैंगिक ओळख आणि क्रियाकलापांमध्ये फरक करणे महत्वाचे आहे. संपूर्ण इतिहास आणि भूगोलमध्ये लैंगिक वर्तणूक अनेक रूपांमध्ये अस्तित्वात आहे, परंतु ते केवळ विशिष्ट काळात केवळ नावे ठेवण्यायोग्य आणि व्यवस्थापित करण्यायोग्य ओळख बनण्यासाठी एकत्र येतात.

तो शक्तीला नकारात्मक आणि दडपशाहीपेक्षा अधिक रचनात्मक आणि सर्जनशील मानतो. लैंगिकतेवरील त्यांच्या कार्याने असे प्रतिपादन केले की हामानवी जीवनातील एक आवश्यक पैलू नसून एक विवादास्पद निर्मितीआहे. वेगळ्या पद्धतीने सांगितल्याप्रमाणे, सामर्थ्य या आधारावर कार्य करते की लैंगिकता हे एक रहस्य आहे जे उघड करणे आणि समजून घेणे आवश्यक आहे.

दुसरीकडे, फौकॉल्ट लैंगिकतेची स्पष्ट व्याख्या केली जाऊ शकते ही धारणा नाकारतात आणि त्याऐवजी शक्ती आणि ज्ञानाच्या व्यवस्थेमध्ये लैंगिकतेच्या व्यापक रचनेवर लक्ष केंद्रित करतात.

फूकॉल्टच्या मते, शक्ती सर्वव्यापी आहे तरीही समान प्रमाणात वितरीत केलेली नाही. त्यांचे म्हणणे आहे की कायदेशीर आणि वैद्यकीय संभाषित एकाच वेळी लैंगिक ओळख ओळखण्यासाठी आणि ज्ञान निर्माण करण्यासाठी आवश्यक आहे, जिथे माध्यमे तयार करण्यासाठी एकमेकांना छेदतात, विशेषतः "समलैंगिक." सेक्सोलॉजी, खासकरूनलैंगिकतेच्या अभ्यासासाठी वैज्ञानिक तत्त्वे लागू करते. या प्रकरणात, वैद्यकीय आणि कायदेशीर अधिकाऱ्यांनी सत्ता राखली.पण समलैंगिकांना लेबल लावण्याचे अनपेक्षित परिणाम झाले. वैद्यकीय चर्चाविश्वात समलैंगिक म्हणून वर्गीकृत केलेल्या व्यक्तींनी श्रेणीच्या संभाव्य अर्थाची पुनर्व्याख्या करण्यासाठी, एक गट स्थापन करण्यासाठी आणि राजकीय आघाडीवर मागण्या करण्यासाठी चर्चाविश्वताब्यात घेतले. हे सुरुवातीच्या समलैंगिक चळवळीद्वारे दर्शविले जाते, जे समलैंगिक हक्क चळवळीसाठी एक महत्वाचाशब्द आहे जे १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २० व्या शतकाच्या सुरूवातीस लैंगिकशास्त्र आणि लैंगिकताविरोधी कायद्यांसह विकसित झाले.

फूकॉल्ट, विषमलैंगिकता आणि समलैंगिकता सामाजिकदृष्ट्या कशी बांधली जाते हे पाहण्यात आपल्याला मदत करतात. हे विषमलैंगिकता नैसर्गिक आणि सामान्य आहे या कल्पनेला आव्हान देते - एक संकल्पना ज्याचा उपयोग समलैंगिक लोकांना उपेक्षित करण्यासाठी केला गेला आहे जे एक महत्त्वपूर्ण राजकीय आणि बौद्धिक कार्य करत आहे.

४.९.३ गेल रुबिन:

"थिंकिंग सेक्स" या विषयावरील गेल रुबिनचा निबंध हा पायाभूत कामांपैकी एक म्हणून वारंवार उद्धृत केला जातो. लैंगिक वर्गीकरणाच्या प्रणालींद्वारे लैंगिक ओळख आणि वर्तनांचे श्रेणीबद्ध आयोजन विचारात घेऊन ती लैंगिकतेच्या जैविक स्पष्टीकरणावरील फौकॉल्टची टीका सुरू ठेवते.

तिने तिच्या निबंधात असे वर्णन केले आहे की जे लोक या एकसाचीपणामध्ये बसत नाहीत त्यांच्यावर कसे अत्याचार केले जातात कारण काही लैंगिक अभिव्यक्ती इतरांपेक्षा अधिक मूल्यवान असतात. याव्यतिरिक्त, रुबिनने स्त्रीवादी प्रबंधाचे खंडन केले ज्यात दावा केला आहे की लिंग आणि लैंगिकता परस्पर बदलू शकतात किंवा लैंगिकता हे लिंगभावाचे एक उत्पादन आहे.

तिच्या निबंधात **"द ट्रॅफिक इन वुमन: नोट्स ऑन द 'पोलिटिकल इकॉनॉमी' ऑफ सेक्स."** लिंग अस्मितेचे हे रचनावादी स्पष्टीकरण विषमलैंगिक पितृसत्ताक संस्कृतींमधील स्त्रियांच्या अधीनतेला विषमलिंगी नातेसंबंध आणि लिंगभाव (पुरुष किंवा स्त्री) च्या बायनरी रचनेशी जोडते.

ज्या पद्धतीद्वारे सामाजिक परस्परसंवादामुळे महिलांना दबावाअंतर्गतठेवले जाते त्या पद्धतीला रुबिन यांनी "लिंग-लिंगभावव्यवस्था" असे संबोधले आहे. रुबिन म्हणतात की "एखाद्याला एकाव्यवस्थाबध्द सामाजिक उपकरणाची जाणीव होऊ लागते जी स्त्रियांना उत्पादित बनवते आणि स्त्रियांचा कच्चा माल म्हणून वापर करते." सारांश, रुबिन सांगतात की "लिंग-लिंगभावव्यवस्था" ही जैविक लैंगिकतेचे मानवी क्रियाकलापांच्या उत्पादनांमध्ये

रूपांतर करण्यासाठी आणि या बदललेल्या लैंगिक मागण्यांच्या समाधानासाठी प्रदान करणारी समाजाची व्यवस्था आहे.

रुबिनच्या कार्याचा स्त्रीवादी आणि क्विअरसिद्धांतावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडला असताना, इतर क्विअरसिद्धांतकारांनी तिच्या मूलभूत गृहीतकांपैकी एकावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आहे जेलिंग कच्चा माल आहे आणि सामाजिक नियमांवर त्याचा प्रभाव आढळून येत नाही.

४.९.४ ईव्ह कोसोफस्की सेडविक:

लिंगभाव आणि लैंगिकता यांच्यातील फरकाविषयी संभाषण सुरू करण्याच्या रुबिनच्या सुरुवातीच्या प्रयत्नांनी इव्ह कोसोफस्की सेडगविकच्या मुख्य कामासाठी आधारभूत काम मानूनएपिस्टेमोलॉजी ऑफ द क्लोसेट याला आधार दिला, ज्याला क्विअरसिद्धांतातील एक महत्त्वपूर्ण योगदान मानले जाते.

या कामात, तिने असा युक्तिवाद केला की आधुनिक लैंगिक व्याख्येतील 'होमो-हेट्रो' (सम-भिन्न) भेद मूलभूतपणे विस्कळीत का आहे याची दोन मुख्य कारणे आहेत: प्रथम, समलैंगिकतेला अल्पसंख्याक म्हणून पाहिले जाते आणि दुसरे, ते स्त्रीलिंगी किंवा पुरुष म्हणून लिंगभाव निर्धारित केले जाते.

सेडगविकच्या मते, २० व्या शतकापर्यंत, पाश्चात्य संस्कृतीतील प्रत्येकाला लैंगिक ओळख दिली गेली होती. सेडगविकच्या मते, समलैंगिकतेचा इतिहास हा अल्पसंख्याकांच्या इतिहासापेक्षा समकालीन पाश्चात्य समाजाचा इतिहास आहे. समलैंगिकता आणि विषमलैंगिकता ही संकल्पना आधुनिक राष्ट्र-राज्याच्या विकासासाठी आवश्यक आहे, कारण ती लोकसंख्या नियंत्रणासाठी समकालीन दृष्टीकोनांना आकार देते असा युक्तिवाद सेडगविक यांनी केला आहे. लैंगिकतेबद्दलच्या आपल्या संकल्पनांवर प्रभाव टाकणाऱ्या समलैंगिकतेच्या परस्परविरोधी आणि परस्पर आच्छादित व्याख्यांचे वर्णन करण्यासाठी ती अल्पसंख्याक आणि सार्वत्रिकीकरणाच्या संकल्पना सादर करते.

अल्पसंख्याक दृष्टिकोनानुसार, समलैंगिकता केवळ गे लोकांसाठीच महत्त्वाची आहे. या दृष्टीकोनानुसार, गे हे प्रामुख्याने विषमलिंगी समाजात एक वेगळे अल्पसंख्याक बनतात. हे उपयुक्त ठरू शकते, उदा. समलैंगिक चळवळ आणि सध्याच्या लेस्बियन (आणि समलिंगी) हक्क चळवळीद्वारे दर्शविल्याप्रमाणेसरकारकडे मागण्या करण्यास सक्षम असलेल्या एका वेगळ्या गटाची स्थापना करण्यासाठी हे तथ्य सहाय्यभूत ठरते.

याउलट, सार्वभौमिक दृष्टीकोन असे मानतो की प्रत्येकजण लैंगिकता आणि लैंगिक व्याख्येला महत्त्व देतो. सेडगविक तिच्या कामात ही स्थिती स्वीकारते जेव्हा तिने असे प्रतिपादन केले की लैंगिक व्याख्या सामाजिक रचना आणि अस्मिता विकासामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

लैंगिकतेचा सर्वात महत्त्वाचा पैलू हे स्वतःचे लिंग तसेच ज्या व्यक्तीकडे आकर्षित होते त्या व्यक्तीचे लिंग आहे असे गृहीत धरून, तिने असा मुद्दा मांडला की लैंगिकतेच्या व्याख्येवर प्रेम जोडीदाराच्या लिंगाचा खूप प्रभाव पडतो. सेडगविक लैंगिक भिन्नतेची उदाहरणे देतात जी विषमलैंगिकता आणि समलैंगिकता यांच्यातील बायनरी फरकाने तयार केलेल्या

नीटनेटक्या वर्गीकरणाच्या बाहेर जातात. लिंग-लिंगभाव ओळखीच्या विकासाचे आणि संकल्पनांचे अधिक सखोल विश्लेषण या उदाहरणांमुळे शक्य झाले आहे.

४.९.५ ॲनी फॉस्टो-स्टर्लिंग:

१९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात आंतरलैंगिक श्रेण्यांवर काम करणाऱ्या क्विअर स्त्रीवादी विज्ञानाच्या प्राध्यापिका ॲनी फॉस्टो-स्टर्लिंग असा युक्तिवाद करतात की सामाजिक संस्थांना डायडिक लैंगिक व्यवस्था जपण्यात स्वारस्य असले तरीही व्यवस्थानिसर्गाशी जुळत नाही. तिचे म्हणणे आहे की सेक्सच्या स्पेक्ट्रममध्ये किमान पाच वेगवेगळ्या श्रेणी आहेत, ज्या महिला ते पुरुषापर्यंत आहेत. "हर्म्स," "फर्म्स," आणि "मर्म्स" हे शब्द फॉस्टो-स्टर्लिंगने स्त्री-पुरुष लैंगिक द्विमानामध्ये बसत नसलेल्या शारीरिक, हार्मोनल आणि क्रोमोसोमल फरकांचे वर्गीकरण करण्यासाठी सादर केले आहेत. रुबिन प्रमाणेच, फॉस्टो-स्टर्लिंगने लिंगाला जैविक, नैसर्गिक आणि अपरिवर्तनीय म्हणून पाहिले, ज्यातून समाजात लिंगभावतयार होते. रुबिन्स आणि फॉस्टो-स्टर्लिंग यांच्या सुरुवातीच्या संशोधनाने निसर्ग-पालन विभाजन कायम ठेवले आहे लिंग आणि लिंगभाव हे निसर्ग किंवा पालनपोषणाशी संबंधित आहे असे सुचवले आहे.

फॉस्टो-स्टर्लिंगच्या संशोधनावर जननेंद्रियावर अवाजवी भर दिल्याबद्दल त्वरीत टीका झाली. उदाहरणार्थ, सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ सुझान केसलर यांनी फॉस्टो-स्टर्लिंग यांच्यावर लैंगिक व्याख्या करण्यासाठी जननेंद्रियाचा वापर करण्याच्या आग्रहाबद्दल टीका केली; तिने सांगितले की शरीरावरील लिंगाच्या कार्यप्रदर्शनाद्वारे लिंग अधिक वारंवार शरीराला नियुक्त करते. तेव्हापासून फॉस्टो-स्टर्लिंगने केसलरचा मुद्दा मान्य केला आहे. द्विमान लैंगिक शरीराचा उदय हा केवळ द्विमानलिंगभावचर्चाविश्वाचा परिणाम आहे, असा युक्तिवाद करून, लिंगभावाच्या द्विमानीकामगिरीमुळे, लिंगाशी संबंधित बहुतेक क्वीअर सैद्धांतिक प्रतिबद्धता शरीराला, आणि विशेषतः जननेंद्रियाला, वास्तवाचे स्थान म्हणून वंचित ठेवतात. वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर, लिंग आणि लिंगभाव यांच्यातील द्विमानीप्रणाली जी लिंग आणि लिंगभाव यांच्यातील संबंध गृहीत धरते ती निसर्गापेक्षा मोठ्या शक्तीचे उत्पादन आहे.

४.१० लिंगभाव सादरीकरण

१९७२ मध्ये, सांस्कृतिक मानवशास्त्रज्ञ एस्थर न्यूटन यांनी ड्रॅग कल्चरची प्रगतीशील लोकलेख, मदर कॅम्प: फिमेल इम्पर्सोनेटर्स इन अमेरिका हे पुस्तक प्रकाशित केले. न्यूटनने ड्रॅग क्वीन म्हणून संबोधलेला "होमोसेक्शुअल पुरुष जो सहसा, किंवा सवयीने, मादीच्या पोशाखात कपडे घालतो" असाआहे.

लिंग आणि लिंगभाव यांच्यातील दुवा १९७२ मध्ये घट्ट पकडला गेला होता, न्यूटनने लिंग शरीराला त्यावर व्यक्त केलेल्या लिंगभावापासून वेगळे केले असूनही, मागील विभागात नमूद केल्याप्रमाणे या दोघांमध्ये कोणताही नैसर्गिक संबंध नाही असे सूचित करते. न्यूटनच्या मते, ड्रॅग सिस्टीममध्ये जननेंद्रियाच्या लैंगिक भूमिकांना वेगळे करण्याचा प्रभाव असतो जो त्यांना निर्धारित करण्याच्या उद्देशाने असतो. लोकप्रिय समजुतीच्या विरुद्ध, समलिंगी व्यक्तींना हे माहित असते की लैंगिक-प्रकारचे वर्तन साध्य करता येते. त्यांना हे समजले

आहे की "नैसर्गिकरित्या योग्य" वर्तनात गुंतणे नेहमीच विशिष्ट प्रकारच्या जननेंद्रियाच्या उपस्थितीद्वारे सुनिश्चित केले जात नाही.

रुबिनप्रमाणे न्यूटन १९९० मध्ये क्विअर थिअरी उदयास येण्यापूर्वी लिहीत होते. रुबिनप्रमाणेच, तिने देखिल सैद्धांतिक शोध आणि बौद्धिक गुंतवणूक केली ज्याने भविष्यातील घडामोडींचा अंदाज लावला. खरंच, दोन्ही सिद्धांतकारांचा जुडिथ बटलरच्या कार्यक्षमतेच्या कार्यावर प्रभाव होता; क्विअर थिअरीच्या विकासात बटलरला एक प्रारंभिक आणि प्रमुख व्यक्ती म्हणून ओळखले जाते.

'कार्यक्षमता'(Performativity) हा शब्द प्रथम ज्युडिथ बटलरच्या १९९० च्या 'जेंडर ट्रबल' या पुस्तकात वापरला गेला आहे की लिंगभाव ओळख जन्मजात नसते आणि शरीरावर किंवा शरीरात आढळू शकणाऱ्या मूलभूत सत्यापासून प्राप्त होत नाही. बटलरचा असा विश्वास आहे की एकसंध आणि सुसंगत अस्तित्व म्हणून वारंवार कामगिरी केल्याने लिंगभाव मजबूत होते. बटलरने लिंगभावाची सतत पुनर्व्याख्या होण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे, ज्याचा अर्थ असा होतो की लिंगभाव जाणूनबुजून किंवा अनवधानाने व्यत्यय ठरू शकते, त्यास सुरुवातीच्या क्षणाशिवाय सतत प्रक्रिया म्हणून उघड करते. हे ड्रॅगबद्दल न्यूटनच्या निरीक्षणाशी तुलना करता येते, विशेषत: ड्रॅगमधील कामगिरीद्वारे लिंगभाव प्रकट होते असे ती म्हणते.

'लैंगिक समस्यांमुळे शरीराच्या भौतिकतेकडे आणि वास्तविक लैंगिक फरकांकडे दुर्लक्ष होते' या वस्तुस्थितीवर टीका झाली. बटलरने नंतरच्या कामात हे प्रकरण मांडले आहे की सेक्स हा एक नियामक आदर्श आहे जो अनेक शरीरांना द्विमानीव्यवस्थेत ढकलतो. हे मला फॉस्टो-स्टर्लिंगच्या आव्हानाची आठवण करून देते की पाच वेग-वेगळी लिंगे आहेत. टीकेला प्रत्युत्तर देताना, बटलरने सांगितले की भाषण वास्तविक लैंगिक फरक निर्माण करत नाही, परंतु ते या असमानता व्यवस्थित करते, अर्थ लावते आणि समजण्यायोग्य बनवते.

जॅक हॅल्बरस्टॅम यांनी साहित्यिक, सिनेमॅटिक आणि ऐतिहासिक चित्रणांचे अनेक चिकित्सक वाचन देऊन स्त्री पुरुषत्वामध्ये जननेंद्रियापासून लिंगभाव वेगळे करण्याची प्रक्रिया सुरू ठेवली आहे. हॅल्बरस्टॅमच्या मते, जेव्हा स्त्रीलिंगी पुरुषत्वाचा विचार केला जातो तेव्हा "पुरुषत्व हे पुरुषत्व म्हणून कसे तयार केले जाते ते आपण प्रत्यक्षात पाहू शकतो." आणखी एक मार्ग सांगता येईल, ज्याप्रमाणे ड्रॅग क्वीनच्या परफॉर्मन्सने स्त्रीत्व एक काल्पनिक तत्व म्हणून प्रकट केले आहे, त्याचप्रमाणे स्त्रिया आणि विशेषतः लेस्बियन ज्यांना मर्दानी म्हणून ओळखले जाते, ते एक रचना म्हणून पुरुषत्व प्रकट करतात. "पुरुषत्व हे पुरुषांच्या शरीरावर आणि त्याच्या परिणामांवर कमी होऊ नये आणि कमी करू शकत नाही आणि कमी होतनसावे," असे हेल्बरस्टॅम मोठ्या आग्रहाने ठामपणे सांगतात. हॅल्बरस्टॅम, लिंगभाव संबोधित करणाऱ्या इतर अनेक क्विअर सिद्धांतकारांप्रमाणे, जननेंद्रियापेक्षा लिंगभाव अभिव्यक्तीवर अधिक भर देतात. आणखी एक मार्ग म्हणजेकोणीही व्यक्ती लिंगभाव अभिव्यक्तीमध्ये कपडे घालू शकतो, ज्याप्रमाणे न्यूटनने स्त्रीत्वाच्या ड्रॅग परफॉर्मन्सबद्दल सांगितले आहे.

विविध क्षेत्रांतील विद्वानांवर लिंगभावाच्या क्विअर सिद्धांतांचा प्रभाव पडला आहे, ज्याने लिंगभावाबद्दल आमची विचार करण्याची पद्धत मूलभूतपणे बदलली आहे. बटलरचा असा युक्तिवाद आहे की क्विअर व्यक्ती नैसर्गिकरित्या कोणत्याही नैसर्गिक किंवा आवश्यक लिंगभाव किंवा लैंगिकतेपासून दूर जात नाहीत. न्यूटनचा असा विश्वास आहे की स्त्रीत्व हे स्त्रीचे क्षेत्र नाही, त्याच प्रकारे हॅलबर्सटमचे मत आहे की पुरुषांमध्ये पुरुषत्व नसते. उलट, आपण सर्वजण लिंगभाव आणि लैंगिकतेच्या आसपासच्या पूर्वअस्तित्वातील कल्पना उद्धृत करत आहोत, कधी वाद घालत आहोत, काहीवेळा पालन करत आहोत. शिवाय, या संकल्पना आणि त्यांना समर्थन देणारी मूल्य व्यवस्था जिवंत ठेवणारी एकमेव गोष्ट म्हणजे त्यांची प्रतिकृती होय.

४.११ क्विअर राजकारण, स्थित्यंतरणात्मक राजकारण

दुग्गन आणि पुआर सारखे क्विअरसिद्धांतवादी समीक्षक एकीकरणवादी राजकारणावर टीका करतात, परंतु दोघांपैकी कोणीही सामाजिकदृष्ट्या न्याय्य आणि क्विअर-समावेशक जग कसे दिसेल यासाठी विशिष्ट सूचना देत नाही. राजकारण आणि समाजाचा आमूलाग्र पुनर्विचार करण्यासाठी इतर क्विअरसिद्धांतकार, विशेषतः उदारमतवादी करत असलेले कार्य महत्त्वपूर्ण आहे.त्यांचा अभ्यास विलक्षणपणे बदललेले जग स्वतःला कसे प्रकट करू शकते याबद्दल अंतर्दृष्टी देते.

४.१२ निष्कर्ष

त्यामुळे, असे म्हणता येईल की वेगवेगळ्या LGBTQ+ लोकांच्या प्रत्यक्ष अनुभवांमुळे कालांतराने आणि शैक्षणिक विषयांमध्ये क्विअरसिद्धांत विकसित झाला. तत्त्वज्ञान आणि सक्रियता दोन्ही ऐतिहासिक आणि भौगोलिकदृष्ट्या विशिष्ट आहेत, वेळ, स्थान आणि भौतिक शरीराद्वारे मर्यादित आहेत. क्विअरसिद्धांताची लवचिकता त्याला राष्ट्रीयत्व, लिंगभाव, वंश आणि वर्गातील फरक लक्षात घेण्यास अनुमती देते. परंतु त्याच्या सर्व चाचण्या आणि संकटांना न जुमानता, लिंगभाव, लैंगिकता आणि इतर सामाजिक पदानुक्रमांचे पुनरुत्पादन आणि नियंत्रण करण्यासाठी सामाजिक चर्चाविश्व आणि संस्था आवश्यक आहेत या विश्वासावर आधारित, ते नेहमीच मूलगामी सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी समर्पित आहे आणि या संस्था मजबूत केल्या जाऊ शकतात आणि केल्या पाहिजेत असे त्यांचे सारभूत प्रतिपादन आहे.

४.१३ ग्रंथसूची

१. Berlant, Lauren, and Michael Warner. “Sex in Public.” Critical Inquiry, vol. 24, no. 2, 1998, pp. 547–566. www.jstor.org/stable/1344178.

२. Butler, Judith. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge, 1999. Print.

३. Jagose, Annamarie. "Queer Theory." New Dictionary of the History of Ideas. Ed. Maryanne Cline Horowitz. Vol. 5. Detroit: Charles Scribner's Sons, 2005. 1980-1985.Gale Virtual Reference Library.

४. Jagose, Annamarie. Queer Theory: An Introduction. New York: New York UP, 1996. Print.

५. "Queer." Britannica Academic, Encyclopædia Britannica, 5 Aug. 2016.

६. Sedgwick, Eve Kosofsky. Epistemology of the Closet. Berkeley, CA: U of California, 1990. Print.

७. Somerville, Siobhan B. "Queer." Keywords for American Cultural Studies, edited by Burgett, Bruce and Glenn Hendler, New York University Press, 2014. Credo Reference.

८. Walters, Suzanna Danuta. "Queer Theory." World History Encyclopedia, Alfred J. Andrea, ABC-CLIO, 2011. Credo Reference.

९ https://guides.library.illinois.edu/queertheory/background

१०. https://milnepublishing.geneseo.edu/introlgbtqstudies/chapter/thirty-years-of-queer-theory/

*****

५

स्त्रीवादी संशोधन करताना

घटक रचना

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रस्तावना

५.२ स्त्रीवादी ज्ञानशास्त्र

५.३ स्त्रीवादी ज्ञानशास्त्रीय दृष्टिकोन

५.४ स्त्रीवादी रचनावाद

५.५ ज्ञानाधारित समुदाय

५.६ निष्कर्ष

५.७ सारांश

५.० उद्दिष्टे

- **स्त्रीवादी संशोधनाचे मूल्य ओळखणे:** स्त्रीवादी संशोधनाचे महत्त्व आणि समाजाच्या अभ्यासात त्याचा उपयोग शोधणे.
- **चिकित्सक आकलन:** स्त्रीवादी संशोधनाचे ज्ञान आणि त्याच्या वापराचे तंत्र संपादन करणे.
- **व्यक्तिनिष्ठता आणि प्रत्यक्ष ज्ञानाची कबुली देणे:** संशोधनातील विषयनिष्ठता आणि प्रत्यक्ष ज्ञान स्वीकारणे.
- **महिलांचा आवाज ऐकणे:** महिलांचा आवाज ऐकण्याची क्षमता प्राप्त करणे आणि त्यांच्या जीवनावर कसा प्रभाव पाडायचा किंवा कसे बदलायचे हे समजून घेणे.

५.१ प्रस्तावना

सिद्धांत हे जागतिक दृष्टिकोनअसतात जे आपल्याला जग समजून घेण्यात मदत करतात. ते आम्हाला काय चालले आहे हे समजण्यास मदत करतात आणि ज्याबद्दल काय विचारणे महत्वाचे आणि काय महत्त्वाचे आहे त्याबद्दल दिशा प्रदान करतात. तथापि, जगाचे आकलन होण्यासाठी अभ्यास आणि माहिती संकलन तितकेच महत्त्वाचे आहे. समाजशास्त्रज्ञ समाजाबद्दल माहितीगोळा करण्यासाठी संशोधन तंत्र वापरतात. सहभागींचे निरीक्षण, सखोल मुलाखती आणि दुय्यम माहितीस्रोतांचे गुणात्मक विश्लेषण ही "गुणात्मक" किंवा

लोकालेखीय (एथनोग्राफिक)संशोधन पद्धतींची उदाहरणे आहेत, तर दुय्यम माहिती स्त्रोतांचे सर्वेक्षण आणि सांख्यिकीय विश्लेषण ही "संख्यात्मक" पद्धतींची उदाहरणे आहेत.

असा युक्तिवाद केला जाऊ शकतो की कोणतीही संशोधन पद्धत उघडपणे स्त्रीवादी किंवा स्त्रीविरोधी नसते; त्याऐवजी, निष्कर्षांचा अर्थ लावण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पद्धती आणि सैद्धांतिक चौकट संशोधन स्त्रीवादी आहे की नाही हे परिभाषित करते. तथापि, बऱ्याच स्त्रीवाद्यांनी माहिती संकलन आणि विश्लेषणासाठी संख्यात्मक दृष्टीकोन नाकारले कारण ते लोकांना वस्तू मानतात, उदा. नैसर्गिक शास्त्रज्ञ मानवी विषयांऐवजी खडक किंवा रसायने मानतात, आणि कारण ते एक वैज्ञानिक स्थिती गृहित धरतात की समाजशास्त्र असे करू शकत नाही आणि उद्दिष्टसाध्य करण्यासाठी असे करू नये.

विज्ञान म्हणून समाजशास्त्राच्या प्रत्यक्षतावादी दृष्टीकोनातून दूर जाणे आणि अभ्यासामध्ये स्त्रीमुक्तीसाठी बांधिलकी असावी असा युक्तिवाद करणे ही स्त्रीवादी संशोधनाची मुख्य चिंता आहे. काही स्त्रीवाद्यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की स्त्रीवादी संशोधन हे स्त्रियांद्वारे, त्यांच्यासाठी आणि त्यांच्या बरोबरीने केले जावे, तर इतरांनी असा प्रतिवाद केला आहे की समाजातील लिंग आणि लिंगभावव्यवस्थेचा अभ्यास केला जात असताना,ज्यामध्ये स्त्री-पुरुष दोघांचाही "अभ्यास-विषय" समावेश आहे, ते स्पष्टपणे मान्य केले पाहिजे आणि तपासले पाहिजे. हार्डिंग (१९८७)च्या मते, स्त्रीवादी आणि मुख्य प्रवाहातील संशोधन यातील मुख्य फरक संशोधन पद्धती नाही तर-

i. अडचणींचा पर्यायी स्रोत, जो समस्या आणि मुद्देघडवूनपुरुषांपेक्षा स्त्रियांना अधिक प्रभावित करतो;

ii. पर्यायी स्पष्टीकरणात्मक सिद्धांत आणि पूरकमाहितीजी उत्पादित केले जातात;

iii. तपासाचे उद्दिष्ट,जे महिलांच्या मुक्तीसाठी योगदान देणे आणि महिलांच्या जगाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन समजून घेण्यात मदत करणे हा आहे; आणि

iv. संशोधक आणि तिच्या तपासणीचे "विषय" एकमेकांशी कसे संबंधित आहेत हेपडताळून पाहिले जातात.

ती पद्धती, कार्यपद्धती आणि ज्ञानशास्त्र यांच्यातील फरक करण्याच्या महत्त्वावर जोर देते. पुरावे मिळविण्याच्या तंत्रांना पद्धती म्हणतात. पद्धती, ज्या सामान्यत: गुणात्मक किंवा संख्यात्मक असतात, संशोधन कसे केले जावे याबद्दलचे ते सिद्धांत आहेत.

संशोधन निष्कर्षांचे मूल्यमापन ज्ञानशास्त्रानुसार केले जाऊ शकते, जे निर्दिष्ट करते की एक पुरेसा सिद्धांत काय आहे आणि त्याच क्षेत्रातील इतर अभ्यासांपेक्षा एखाद्या अभ्यासाचे निष्कर्ष कसे श्रेष्ठ आहेत. ज्ञानशास्त्राच्या प्रश्नांमध्ये गोष्टींचा कोणता वर्ग ओळखला जाऊ शकतो, जाणणारा (संशोधक) कोण असू शकतो आणि एखाद्या गोष्टीला वैध ज्ञान मानण्यासाठी विश्वासाचे कोणते मानक पूर्ण केले पाहिजेत याचा समावेश होतो. स्त्रीवादी संशोधनात जे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे ते म्हणजे पद्धती आणि ज्ञानशास्त्र यांना ते अधोरेखित करते. तथापि, स्त्रीवादी पूर्णपणे सहमत नाहीत; स्त्रीवाद्यांनी कोणत्या मार्गांनी संशोधन

करावे याबद्दल प्रतिस्पर्धी सिद्धांत आणि युक्तिवाद आहेत. तथापि, पुरुषप्रवाह संशोधन नाकारण्याच्या कारणांबद्दल काही प्रमाणात सहमती आहे:

असे असले तरी पुरुषप्रवाह संशोधन नाकारले जावे या कारणास्तवबरेच एकमत आहे:

१. पुरुषप्रवाहातील समाजशास्त्रज्ञांनी विज्ञानाच्या वेषात स्त्रियांच्या सततच्या अधीनतेचे समर्थन करणारी विचारधारा कायम ठेवण्यासाठी योगदान दिले आहे.

२. संशोधन प्रयत्नांनी महिला किंवा महिलांच्या चिंतांना महत्त्वाचा घटक मानले नाही. स्त्रियांना वारंवार परिघीय मानले गेले आहेआणि जेव्हा त्यांचा अभ्यासामध्ये समावेश केला जातो तेव्हा पुरुषी दृष्टिकोनातून त्यांचे निरीक्षण केले जाते. याव्यतिरिक्त, पुरुष आणि पुरुषत्व हे मानक म्हणून चित्रित करण्याची आणि स्त्रियांना या साच्यात बसत नसताना त्यांना असामान्य म्हणून चित्रित करण्याची प्रवृत्ती वाढली आहे.

३. संशोधन विषयांवर काम करण्यासारखे महत्वाचे काहीतरी म्हणून त्याकडे पाहिले गेले आहे. याव्यतिरिक्त, त्यांच्या स्वत:च्या इच्छा आणि उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी अभ्यास केलेल्या लोकांचा वापर करण्याऐवजी, शैक्षणिकांनी त्यांचा स्वतःचा अजेंडा पुढे नेण्यासाठी वापर केला आहे. याला स्त्रीवाद्यांनी "बलात्कार सदृष्य संशोधन" प्रारूप म्हटले आहे. ही टीका शुलामित रेनहार्झ (१९८३) यांनी समर्पकपणे व्यक्त केली आहे, ज्यांनी त्यांच्या अभ्यासात बलात्काराच्या प्रारुपाचा वापर केला आहे. ते त्यांच्या विषयांच्या गोपनीयतेचे उल्लंघन करतात, त्यांच्या धारणा बदलतात, भ्रामक ढोंग वापरतात, नातेसंबंधांवर नियंत्रण ठेवतात आणि याच्या बदल्यात काहीही देत नाहीत. संशोधकांनीसहभागींच्यागरजापूर्णझाल्यानंतरत्यांच्याशीसंवादतोडला.

टप्पा १:

स्त्रीवाद्यांना संशोधन पद्धती तयार करण्यात स्वारस्य आहे ज्यात स्त्रियांचा समावेश आहे आणि अभ्यासाच्या विषयांना संशोधकाचीसाधने मानत नाहीत. स्त्रीवादी संशोधन म्हणजे काय आणि त्याकडे कसे जायचे यासह हे कसे केले पाहिजे याबद्दल वेगवेगळ्या स्त्रीवाद्यांच्या वेगवेगळ्या कल्पना आहेत. सुरुवातीला,पुष्कळ स्त्रीवादी अभ्यास आणि शिष्यवृत्तीमध्ये एक प्रकारचे विघटन होते, ज्याचा उद्देश पुरुष-केंद्रित वर्तमान समाजशास्त्रीय संशोधन कसे होते आणि स्त्रियांच्या अनुभवांची आणि दृष्टिकोनांची कशी अवहेलना होते हे अधोरेखित करणे होते.

टप्पा २:

महिलांवरील संशोधन हा दुसरा टप्पा होता. या अभ्यासाचा उद्देश महिला दृष्टिकोनातून माहिती सादर करणे आणि नवनवीन प्रश्न मांडणे हे होते. यासाठी स्त्रियांचे अनुभव स्पष्ट करण्यासाठी सिद्धांत विकसित करणे आवश्यक आहे हे मान्य करण्यात आले. अनेक स्त्रीवाद्यांसाठी, विशेषत: मूलगामी स्त्रीवाद्यांसाठी, हे स्त्रीवादी अभ्यासाचे प्राथमिक ध्येय आहे. स्त्रीवाद्यांनी स्त्री आणि पुरुष दोघांचाही अभ्यास केला तरच स्त्रीवादी समाजशास्त्र निर्माण होऊ शकते, परंतु स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून ते केले तरच, जे अधिक व्यापक आणि योग्य ज्ञान देते, ही कल्पना तिसऱ्या टप्प्यात विकसित झाली आहे.

स्त्रीवादी संशोधनाच्या स्थितीमागील तर्क हा गैर-वैयक्तिक सह-संशोधनाची मागणी करतो असे दिसते, ज्यामध्ये संशोधक महिलांना त्यांचे स्वतःचे संशोधन करण्यास मदत करतात जेणेकरुन संशोधक संयुक्तपणे संशोधनाचा उद्देश, कार्यपद्धती आणि इच्छित अनुप्रयोग निर्धारित करू शकतील. काही स्त्रीवाद्यांनी हा दृष्टिकोन प्रत्यक्षात वापरला आहे. हे अंशतः घडू शकले आहे कारण संशोधकाला तिचे ज्ञान आणि अनुभव सामायिक करणे शक्य नाही आणि ती असे करत आहे हे सूचित करणे एखाद्यावर मात करण्याऐवजी त्या शक्तीचे नाते लपवते. शिवाय, अभ्यास करणारे बरेच लोक विशेषाधिकारप्राप्त पार्श्वभूमीतून आलेले नाहीत आणि बहुसंख्य संशोधक विद्यापीठ पदवी असलेल्या मध्यमवर्गीय महिला आहेत. तथापि, बहुसंख्य स्त्रीवाद्यांनी असे मत कायम ठेवले आहे की (शैक्षणिक) स्त्रीवादी संशोधकांनी त्यांच्या तुलनेने विशेषाधिकार प्राप्त पार्श्वभूमी आणि स्थानाचा उपयोग, या शक्ती संबंधांवर मात करण्यासाठी लपवाछपवी, शिवीगाळ किंवा खोटेपणा करण्याऐवजी महिलांना त्यांच्या वैयक्तिक करिअरसाठीच नव्हे तर त्यांच्या वैयक्तिक करिअरच्या फायद्यासाठी केला पाहिजे.

संशोधनाचे विषय असलेल्या स्त्रियांना (आणि पुरुषांना) ऐकले जावे आणि जगाला त्यांच्या दृष्टिकोनातून पाहणे आणि समजून घेणे शक्य होण्यासाठी, अनेक स्त्रीवाद्यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की स्त्रीवादी समाजशास्त्रज्ञांनी गुणात्मक कार्यपद्धती वापरावी, जसे आम्ही वर नमूद केले आहे. त्या संशोधनात सक्रिय असल्यामुळे स्त्रीवादी संशोधक निःपक्षपाती असू शकतात ही कल्पनाही त्यांनी नाकारली आहे. कारण संशोधकाने ती ज्या स्त्रियांचा अभ्यास करत आहे त्यांच्याशी ओळख करून घेणे आवश्यक आहे आणि त्यात सहभाग असणे आवश्यक आणि अपरिहार्य असे दोन्ही मानले जाते. ती गुंतलेली आहे कारण ती विषयाचा एक भाग आहे. याचा अर्थ समाजशास्त्रज्ञ ज्याला 'रिफ्लेक्सिव्हिटी' म्हणून संबोधतात ते महत्त्वाचे आहे; संशोधन प्रश्न तयार करण्यापासून डेटा गोळा करण्यापासून माहितीचे विश्लेषण, स्पष्टीकरण आणि प्रसार करण्यापर्यंत तिची मूल्ये, दृष्टीकोन आणि धारणा संशोधन प्रक्रियेच्या प्रत्येक टप्प्यावर कसा परिणाम करतात याबद्दल संशोधकाने सतत जागरूक असणे आवश्यक आहे.

प्रतिनिधित्व आणि रिफ्लेक्सिव्हिटी यांच्यातील समतोल शोधणे हे निःसंशयपणे स्त्रीवादी विद्वानांसाठी एक आव्हान आहे. "बांझ" किंवा "अनैच्छिकपणे अपत्यहीन" स्त्रियांच्या सामाजिक, भावनिक आणि वैद्यकीय अनुभवांचा अभ्यास करण्याच्या तिच्या लेखात, गेल लेथर्बी (२००२) हे प्रकरण मांडते. स्त्रीवादी संशोधनाने प्रतिसादकर्त्यांच्या अनुभवांचे प्रतिनिधित्व करणे आणि त्याचा अर्थ लावणे या दोन्ही गोष्टींचा शोध घेणे आवश्यक आहे तसेच त्या अनुभवांचा सिद्धांत मांडणे आणि त्या अनुभवांचा मोठ्या समग्रतेमध्ये अर्थ लावणे. हे ज्ञान आणि समज या दोहोंसाठी आवश्यक आहे. हे काही अंशी या वस्तुस्थितीमुळे आहे की, वैयक्तिक प्रतिसादकर्त्यांच्या विरूद्ध, संशोधकांना त्यांच्या बौद्धिक ज्ञानाचा आधार आणि संशोधनात सहभागी असलेल्या सर्व प्रतिसादकर्त्यांचे अनुभव आणि प्रतिबिंब या दोन्हीमध्ये प्रवेश असतो. याच्या आधारे, ती "वर्णनात्मक रिफ्लेक्सिव्हिटी" मध्ये फरक करते ज्यात उत्तरदात्यांचा समावेश आहे आणि "विश्लेषणात्मक रिफ्लेक्सिव्हिटी" वर भर देतेजे संशोधकाचे काम आहे.

स्त्रीवादी समाजशास्त्रज्ञांना संशोधन करताना आव्हानांचा सामना करावा लागला आहे जे वर नमूद केलेल्या दृष्टिकोनाच्या आवश्यकता पूर्ण करतात. हे अनेक कारणांमुळे घडते,

ज्यात प्रथम स्थानावर संशोधन करण्यात निव्वळ अडचण, बहुसंख्य महिला संशोधकांना पुरुषप्रवाहाच्या गृहीतकांतर्गत प्रशिक्षित (आणि वित्तपुरवठा) करण्यात आले आहे, संशोधनामध्ये सत्ता संबंध अपरिहार्य आहेत हे तथ्य, "चांगले" संशोधन उपक्रम कशासाठी बनवते याबद्दल संशोधनासाठी निधी देणारे विशिष्ट मते ठेवतात आणि स्त्रीवादी समाजशास्त्रज्ञांनी त्यांच्या पद्धती आणि निष्कर्षांचा बचाव केला पाहिजे ही वस्तुस्थिती आहे. मोठा शैक्षणिक समुदाय याकामी वापरला जाऊ शकतो. तथापि, त्यांच्यामध्ये आढळणारी सर्वात सामान्य त्रुटी म्हणजे तटस्थ स्थिती स्वीकारणे. याचा अर्थ असा की जरी हे संशोधन स्त्रियांबद्दल असले तरी, स्त्रियांना मनोरंजक वाटणारे प्रश्न विचारतात आणि गुणात्मक पद्धती वापरतात, तरीही संशोधक त्यात सहभागी होण्याऐवजी परिस्थितीपासून स्वतःला दूर ठेवण्याचा प्रयत्न करतो आणि एक स्त्री म्हणून तिचा सहभाग स्पष्टपणे सांगतो. जेव्हा ॲन ओकले (१९८२) ने मातृत्व आणि प्रसूतीच्या घटनांबद्दल स्त्रियांच्या मुलाखती घेतल्या, ज्याचा अभ्यास केला जात असलेल्या स्त्रियांसाठी आणि ओकलीला स्वतः एक स्त्री आणि आई म्हणून खूप स्वारस्यपूर्ण विषय होता, तेव्हा त्यांना हे किती धोकादायक आहे याची वारंवार जाणीव झाली. कारण महिलांसोबतच्या तिच्या मुलाखती चौकशी किंवा "वैज्ञानिक" निरीक्षणांपेक्षा अधिक संभाषणात्मक होत्या, ती त्यांना "अटींचा विरोधाभास" म्हणून दर्शवते.

संशोधन निष्कर्षांचे प्रकाशन अर्थातच, धोरणकर्ते आणि सामाजिक धारणांवर अधिक प्रभाव टाकू शकते, तसेच त्यांच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या स्त्रियांच्या जीवनात संभाव्य बदल घडवून आणू शकतात, तरीही स्त्रीवादी समाजशास्त्रज्ञ अनेकदा संशोधनाच्या निष्कर्षांचा वापर प्रकाशनांसाठी करतात. त्यांच्या व्यावसायिक प्रगतीसाठी करतातकारण ते संशोधनाचे विषय असलेल्या स्त्रियांना (आणि पुरुषांना) मदत करतात. या परिस्थितीत धोका असा आहे की संशोधनाच्या निष्कर्षांचा इतरांद्वारे कसा अर्थ लावला आणि लागू केला जातो यावर संशोधकाचे थोडे नियंत्रण असते.

बहुसंख्य स्त्रीवादी या कल्पनेला विरोध करतात की 'शास्त्रज्ञ किंवा संशोधकाला त्यांच्या कामाचे परिणाम कसे लागू केले जातात याबद्दल काहीही सांगता येत नाही', तरीही एकदा अभ्यास प्रकाशित झाल्यानंतर, संशोधक अनिवार्यपणे नियंत्रण गमावतो. याचा अर्थ असा होतो की शास्त्रज्ञ म्हणून वस्तुनिष्ठतेची प्रतिमा प्रक्षेपित करण्याच्या जोखमींबद्दल आणि स्त्रीवादी विरोधी व्याख्या अभ्यासाच्या परिणामांवर कोणत्या मार्गांनी परिणाम करू शकते याची आपण नेहमी जाणीव ठेवली पाहिजे.

५.२ स्त्रीवादी ज्ञानशास्त्र

समाजशास्त्रातील स्त्रीवाद्यांसाठी, त्यांच्या संशोधनाचे निष्कर्ष गांभीर्याने घेणे हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. सामाजिक विज्ञानातील सत्य दावे सामान्यत: संशोधन वैज्ञानिक असण्यावर आधारित असतात, याचा अर्थ संशोधक निःपक्षपाती, मूल्य-मुक्त आणि अभ्यास आयोजित करण्यासाठी स्थापित नियमांचे पालन करतात, ज्याला वैज्ञानिक पद्धत म्हणून ओळखले जाते.

एक महत्त्वाचा मुद्दा असा आहे की स्त्रीवादी संशोधनावर "व्यक्तिनिष्ठ" आणि परिणामी, निरुपयोगी असल्याची टीका केली जाऊ शकते. स्त्रीवादी संशोधनाचे निष्कर्ष मुख्य प्रवाहातील संशोधन निष्कर्षांपेक्षा श्रेष्ठ आहेत आणि ते गांभीर्याने घेतले पाहिजेत, परंतु स्त्रीवादी निष्कर्ष हे व्यक्तिनिष्ठ म्हणून पाहिले गेले तर इतर संशोधकांच्या निष्कर्षांपेक्षा ते कसे श्रेष्ठ आहेत हे दाखवणे अशक्य आहे.

स्त्रीवादी सत्याच्या दाव्यांना आधार देण्यासाठी अनेक स्त्रीवादी ज्ञानशास्त्रीय भूमिका स्वीकारल्या गेल्या आहेत.

ते असा युक्तिवाद करून पुढे म्हणतात की स्त्रीवादी सहसा त्यांच्या वास्तविक व्यवहारात अनेक ज्ञानशास्त्रीय स्थानांचे पैलू समाविष्ट करतात. स्त्रीवादी ज्ञानशास्त्राबद्दल विचार करण्यासाठी ते खालील पाच सामान्य मार्गदर्शक तत्त्वे देतात:

१. जरी अनेक भिन्न स्त्रीवादी ज्ञानशास्त्रे असली, तरी प्रत्यक्षात, लोकांच्या संशोधनात ती परस्परावगुंठीत असतात.

२. ज्ञानाचे स्त्रोत, उत्पादक आणि परिस्थिती यांच्या संदर्भात विविध स्त्रीवादी ज्ञानशास्त्रीय भूमिका अधूनमधून संघर्ष करतात.

३. स्त्रीवादी समाजशास्त्रज्ञ वारंवार त्यांच्या कार्यात अनेक ज्ञानशास्त्रीय स्थानांचे घटक समाविष्ट करतात, जे दर्शविते की आम्ही केवळ विरोधाभासांमध्ये काम करू शकतो असे नाही तर हे देखील दर्शविते की एकतर आम्ही काय करतो आणि त्यासाठी आम्ही काय दावा करतो याच्या आधारावर काळजीपूर्वक विचार करत नाही किंवा पर्यायाने, आम्ही याचा विचार करतो परंतु "विरोधाभासी" घटकांसह कार्य करणे निवडतो कारण सामाजिक वास्तव असे आहे.

४. कोणतेही "खरे" स्त्रीवादी ज्ञानशास्त्र नाही; त्याऐवजी, प्रत्येकाकडे वाजवी आणि तर्कसंगत म्हणून पाहिले जाऊ शकते ज्यांनी ते धारण केले आहे त्यांची उद्दिष्टे आणि प्रकल्प, हे सिद्ध करतात.

५. जरी आपण एकमेकांच्या स्त्रीवादाचा आदर केला पाहिजे आणि विविधतेचे महत्त्व मान्य केले पाहिजे, तरीही आपण इतर दृष्टिकोनांवर प्रश्न विचारू शकतो आणि त्यांचा सामना करू शकतो. अनुभववाद जो स्त्रीवादी आहे स्त्रीवादी अनुभववाद, अनेक उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांनी घेतलेली भूमिका, मुख्य प्रवाहातील संशोधन पुरुष-केंद्रित असल्याची टीका करते. कारण स्त्रीवादी स्त्रिया आणि स्त्रियांच्या अनुभवांना त्यांच्या अभ्यासात गौण आणि असामान्य मानण्याऐवजी मुख्य आणि सामान्य मानतात, स्त्रीवादी अनुभववादी म्हणतात की स्त्रीवादी पुरेसे ज्ञान निर्माण करतात.

'स्त्रीवादी अनुभववादी' प्रामुख्याने ज्ञानाच्या संचयाच्या दृष्टीने स्त्री-पुरुष (आणि लैंगिक फरक संबंध) यांच्या आमच्या समजुतीतील पूर्वाग्रह सुधारण्याशी संबंधित आहेत. ते प्रामुख्याने हे सुनिश्चित करण्यासाठी कार्य करून हे साध्य करतात की जगाबद्दलची आपली समज अधिक वैज्ञानिक आहे आणि म्हणूनच, पुरुष आणि स्त्रियांच्या जीवनातील वास्तविकता काय आहे हे अधिक अचूकपणे प्रतिबिंबित करते.

म्हणून, वास्तववादी सत्ताशास्त्र ज्ञानशाखा - बाह्य, वस्तुनिष्ठ वास्तव आहे याची खात्री - आणि चौकशीचा उद्देश त्या वास्तविकतेची अचूक, वैज्ञानिक समज प्रदान करणे हा आहे ही कल्पना या पद्धतीचा पाया आहे.

५.३ स्त्रीवादी ज्ञानशास्त्रीय दृष्टिकोन

स्टँडपॉईंट थिअरी रीडरच्या तिच्या परिचयात, सँड्रा हार्डिंग म्हणते की "तिच्या अलीकडील इतिहासाच्या तीन दशकांमध्ये, दृष्टिकोन सिद्धांत उत्साही संशोधक आणि समीक्षक दोघांनाही आकर्षित करत आहे." १९७० च्या दशकात त्याचा परिचय झाल्यापासून हा शैक्षणिक स्त्रीवादामध्ये सतत चर्चेचा विषय राहिला आहे आणि अनेक स्त्रीवादी सिद्धांतकारांवर त्याचा प्रभाव पडला आहे. त्याच्या वास्तववादी भूमिकेसह, दृष्टिकोन ज्ञानशास्त्र हे भौतिकवादी दृष्टिकोनांशी सर्वात मजबूतपणे जोडलेले आहे आणि असे मानते की सामाजिक जगाची रचना अंतर्निहित सामग्रीद्वारे केली जाते.

आपल्या कृती (मार्क्सवादी स्त्रीवाद्यांसाठी श्रमाच्या लैंगिक विभाजनाद्वारे स्थापित केलेली आपली सामाजिक स्थिती) सामाजिक वातावरणाबद्दलच्या आपल्या धारणांवर प्रभाव पाडतात या कल्पनेवर "दृष्टीकोन" ची कल्पना आधारित आहे. म्हणून, स्टँडपॉईंट दृष्टिकोन हा एक असा दृष्टीकोन आहे जो आपल्या सामाजिक स्थितीवर आधारित आहे. स्टँडपॉईंट ज्ञानशास्त्राची कल्पना मार्क्सवादी दाव्यावरून येते की "सर्वहारा वर्गाचा दृष्टिकोन" आहे, जो प्रामुख्याने जॉर्ज लुकाक्सच्या लेखनाशी जोडलेला आहे.

एक वास्तववादी सत्ताशास्त्रानुसार विश्वास आहे की कुशल किंवा शिक्षित व्यावसायिकांकडे उच्च पातळीचे ज्ञान आणि आकलन कसे देऊ करावे आणि इतरांपेक्षा ते वास्तव कसे स्पष्ट करावे याबद्दल प्रत्यक्षतावाद आणि या दृष्टिकोनाद्वारे ते सामायिक केले जाते.

परंतु प्रत्यक्षता वादाच्या विरुद्ध, दृष्टीकोन ज्ञानशास्त्रज्ञ हे देखील अधोरेखित करते की ज्ञान निर्मिती ही एक राजकीयदृष्ट्या सक्रिय प्रक्रिया आहे. स्टँडपॉईंट सिद्धांतकारांच्या मते, मानवी ज्ञान कधीही पूर्णपणे व्यापक नसते. अत्याचारितांनाच काहीअधिक दिसत नाही, तर त्यांचे ज्ञानही जुलमाविरुद्ध लढण्यातून येते; उदाहरणार्थ, स्त्रियांचे ज्ञान पुरुषांविरुद्ध लढण्यापासून आणि स्त्रीवादी ज्ञानाने स्त्रियांना नियंत्रित आणि वश करण्यासाठी पुरुषांनी तयार केलेल्या विकृत ज्ञानाची जागा घेण्याच्या प्रयत्नातून येते. मुख्य प्रवाहातील स्त्रीवाद्यांच्या तुलनेत, स्टँडपॉईंट स्त्रीवाद्यांचा असा दावा आहे की त्यांचे सामाजिक जगाचे स्पष्टीकरण कमी पक्षपाती आणि अपूर्ण आहे. मुख्य प्रवाहातील समाजशास्त्राने तयार केलेल्या विकृत आणि भ्रामक कथनांची जागा स्त्रीवादी विज्ञानाने घेतली जाऊ शकते, जे जगाला जसे आहे तसे प्रतिबिंबित करण्यासाठी आणि त्यामुळे समाजशास्त्रीय ज्ञान वाढविण्यासाठी अधिक अनुकूल आहे.

टीका:

तथापि, एक समस्या नसलेली समानता गृहीत धरल्याबद्दल आणि स्त्रियांमधील भेदांकडे दुर्लक्ष केल्याबद्दल स्टँडपॉईंट स्त्रीवादी टीकेच्या अधीन आहेत. स्टँडपॉईंट ज्ञानशास्त्र वारंवार असे गृहीत धरते की स्त्रिया समाजातील इतर विशेषाधिकारित किंवा अत्याचारित

गटांच्या सदस्यांपेक्षा स्त्रिया म्हणून अधिक ओळखतात किंवा दडपशाहीला समकक्ष आहेत. मध्यमवर्गीय गोऱ्या स्त्रीवादी सिद्धांताचा उपयोग सर्व स्त्रियांच्या अनुभवाच्या सिद्धांतासाठी केला जाऊ शकतो असे गृहीत धरून, वंश, वय, लैंगिक अभिमुखताइ. फरकांची "जोडणी" समस्यारहित पद्धतीने केली जाते. पुरुष प्रवाहाच्या अभ्यासामध्ये महिलांचा एक वर्ग म्हणून समावेश करणे कदाचित समान टीकेच्या अधीन आहे: वंशवाद, वयवाद, आणि विषमलिंगीवादाच्या प्रक्रियेमुळे उद्भवणाऱ्या असमानतेचा विचार करण्यात ते अयशस्वी ठरते ज्यामुळे अधीनता आणि धर्माधिकारदिक्षेचे प्रकटन होते.

५.४ स्त्रीवादी रचनावाद

स्त्रीवादी रचनावाद, प्रत्यक्षवाद आणि स्टँडपॉईंट ज्ञानशास्त्राच्या पायाला आव्हान देतो आणि ज्ञानाकडे पाहण्याच्या सामाजिक रचनावादी दृष्टिकोनाचा पुरस्कार करतो.

काही स्त्रीवादी ज्ञान इतरांपेक्षा श्रेष्ठ असल्याचे प्रमाणित करणाऱ्या 'खऱ्या' ज्ञानाचा दावा नाकारून, सामाजिक जगाची रचना आणि आकार समाजाच्या सदस्यांनी तयार केला आहे, असा रचनावादाचा तर्क आहे. सत्याविषयीचे निर्णय हे ज्ञान ज्या संदर्भात निर्माण केले जाते त्या संदर्भाशी संबंधित आहेत हे मान्य करून तेनिर्णयस्त्रीवादी भग्न पायाभूततेसाठी युक्तिवाद करतात. ते पुरुष प्रवाह संशोधनाची वस्तुनिष्ठता आणि संशोधन प्रक्रियेत संशोधकाचा सहभाग नसल्याबद्दल टीका करतात.

स्त्रीवादी मानतात की विषयाचे अनुभव आणि भावना सर्व सामाजिक ज्ञान निर्मितीच्या केंद्रस्थानी असाव्यात. ते स्त्रीवादी महान सिद्धांताची कल्पना नाकारतात परंतु वय, लैंगिकता, वंश आणि अपंगत्व यावर आधारित अत्याचाराच्या स्त्रियांच्या अनुभवांचे अनेक उदाहरणजन्य पुरावे मान्य करतात.

उत्तर आधुनिक स्त्रीवादी ज्ञानशास्त्र:

सर्व ज्ञान टिकवून ठेवणाऱ्या अत्यंत महत्वाच्या पोझिशनपासून ज्ञानावरचे उत्तर आधुनिक दृष्टीकोन हे अधिक संयत आवृत्तीशी संबंधित आहे जे बहुविध, ज्ञानाचा संदर्भ आधार आणि वास्तविकतेचे आकस्मिक स्वरूप यावर जोर देतात. मुख्यत्वे, शक्ती आणि ज्ञान अविभाज्य आहेत या फूकॉल्टच्या कल्पनेवर हा दृष्टिकोन आधारित आहे. उत्तर आधुनिक स्त्रीवादी असा युक्तिवाद करतात की वास्तविकता सामाजिकरित्या रचित आणि अनेक सत्यांनी आकारली जाते ज्याचे कोणत्याही एका कल्पकतेच्या संदर्भात स्पष्टीकरण केले जाऊ शकत नाही. त्यांचा असा विश्वास आहे की स्पर्धात्मक ज्ञानशास्त्रीय किंवा 'सत्य' दावे वास्तविकतेच्या या विवादास्पद रचितांना केवळ थर जोडतात.

उत्तर-आधुनिकतावादी किंवा उत्तरसंरचनावादी दृष्टीकोनांमध्ये अनेक सत्ये आहेत आणि सर्व ज्ञान हे जाणणाऱ्या विषयाच्या सामाजिक संदर्भ आणि स्थानाशी संबंधित आहेत असा विश्वास व्यक्त करतात. तथापि, स्त्रीवाद्यांसाठी हे दोन्ही मौल्यवान आणि समस्याप्रधान असू शकते. उत्तर-आधुनिकतावादी प्रबोधन विचारांशी संबंधित 'सत्याची इच्छा' नाकारतात आणि खरे ज्ञान असू शकते या दृष्टिकोनातून. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की स्टँडपॉईंट

स्त्रीवाद बहुविध वास्तविकता किंवा विघटनवादी कल्पनांच्या संकल्पना हाताळू शकत नाही.

ॲना येटमन (१९९४) यांनी याचा सारांश दिला आहे जेव्हा तिने असा युक्तिवाद केला की उत्तर-आधुनिकज्ञानशास्त्रामध्ये पुढील मुद्दे समाविष्ट आहेत.

i. सामाजिक जगाचे विवादास्पद स्वरूप समजून घेण्यासाठी एक विघटनशील दृष्टीकोन.

ii. बृहदकथनाची टीका, आणि वस्तुनिष्ठ वास्तव म्हणून सामाजिक जगाच्या सार्वत्रिक ज्ञानांचे दावे.

iii. बहुविध म्हणून ज्ञान आणि सत्याचा संबंधात्मक, संदर्भात्मक सिद्धांत.

iv. ज्ञानाच्या मूर्त स्वरूपावर भर.

v. भौतिक, सक्रिय, उत्पादक व्यवस्था म्हणून भाषेची संकल्पना.

उत्तर-आधुनिकतावादी म्हणून ते प्रबोधन विचाराशी संबंधित असलेल्या 'सत्याची इच्छा' नाकारतात, आणि खरे ज्ञान असू शकते हा दृष्टिकोन – स्त्रीवादी ज्ञान पुरुषप्रवाह ज्ञानापेक्षा सत्य आहे असे मानतात. या कारणास्तव त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की स्त्रीवाद, जो वैध किंवा वैश्विक सत्याच्या कल्पनेला आव्हान देत नाही तोबहुविध वास्तविकता किंवा विघटनवादी कल्पनांच्या संकल्पना हाताळू शकत नाही.

स्त्रीवादी विचारांमध्ये त्याचे महत्त्वपूर्ण योगदान असूनही, उत्तर-आधुनिकतावाद अनेक टीकांच्या अधीन आहे. यामध्ये स्वतःला पराभूत करणारी तात्विक स्थिती, संशोधनाच्या शैक्षणिक पद्धती म्हणून समाजशास्त्र आणि स्त्रीवाद दोन्ही रद्द करण्याची त्याची क्षमता, विषय खंडित असल्याची सूचना आणि नैतिकतेचे नकार यांचा समावेश आहे. तथापि, स्त्रीवादी संशोधनाच्या भूमिकेवर आणि पुरुषप्रवाह संशोधनाच्या लिंगभावात्मक पैलूंवर सतत विचार करण्यासाठी उत्तर-आधुनिकअंतर्दृष्टीचा वापर केला जाऊ शकतो.

५.५ ज्ञानी समुदाय

स्टँडपॉईंट ज्ञानशास्त्र आणि उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद या दोन्ही घटकांना एकत्र आणून, काही स्त्रीवाद्यांनी, उदा. ॲलिसन ॲसिटर (१९९६), 'एक दृष्टिकोन नसून अनेक आहेत' अशी कल्पना विकसित केली आहे. चिकित्सा सिद्धांतकार जर्गेन हॅबरमास यांच्यावर आधारित, ॲसिटरने ही कल्पना विकसित केली की स्त्रीवादी स्त्रियांना सामायिक ज्ञानशास्त्रीय दृष्टिकोनातून जे स्थान दिले जाते ते एकसंध सामाजिक ओळख किंवा स्थान नसून सामायिक राजकीय हित (मुक्तीमध्ये) आहे. तेव्हा ती स्त्रीच्या दृष्टिकोनाचे नाही, तर स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचे वर्णन 'ज्ञानवादी समुदाय' म्हणून करते.

एक ज्ञानरचनावादी समुदाय ... काही मूलभूत स्वारस्ये, मूल्ये आणि समान श्रद्धा सामायिक करणाऱ्या व्यक्तींचा समूह असेल, उदाहरणार्थ, लिंगवाद चुकीचा आहे, वर्णद्वेष चुकीचा आहे जे या गृहितकांच्या परिणामांवर कार्य करतात. अशा प्रकारे, जगभरातील स्त्रीवादी, त्यांच्यात असंख्य मतभेद असूनही, लिंगभावावर आधारित शक्ती भिन्नता सुधारण्यासाठी आणि

त्यांना दूर करण्यात मदत करण्याची वचनबद्धता सामायिक करतात. . . . स्त्रीवादी 'लिंगभाव' म्हणजे काय आणि 'शक्ती' म्हणजे काय आणि हे भेद कसे निर्माण झाले याबद्दल वाद घालू शकतात. तरीही मूल्यांच्या संचाशी एक व्यापक बांधिलकी आहे आणि हीच वचनबद्धता, स्त्रीवाद्यांना जगभरात एक समूह, एक ज्ञानवादी समुदाय बनवते.

हे तिला सार्वभौमिक अनुभव किंवा एकसंध ओळख (पारंपारिक मार्क्सवादी अर्थाने) नुसार नव्हे तर संदर्भानुसार विशिष्ट म्हणून परिभाषित केलेल्या ज्ञानविषयक समुदायांची कल्पना विकसित करण्यास प्रवृत्त करते. स्टँडपॉईंट संकल्पनेच्या विरुद्ध, म्हणून, एक ज्ञानरचनावादी समुदाय आकस्मिक आणि संदर्भित आहे, तरीही सामायिक राजकीय हितसंबंधांनी एकत्र बांधलेला आहे असे मानले जाते. ॲसिटरने म्हटल्याप्रमाणे, 'त्याच्या सीमा सतत बदलत असतात आणि ती अस्तित्वात असू शकतेआणि बाहेर जाऊ शकते'.

जरी त्याच्या अभिमुखतेमध्ये वास्तववादी असले तरी, ज्ञानवादी समुदायाची संकल्पना ज्ञानप्राप्ती 'कोठेही दृश्यमान' आहे असे मानत नाही ज्यातून सत्य प्रकट होते. उलट, ते 'ऐतिहासिकदृष्ट्या स्थित आहे, त्याचे विश्वास आणि त्याचे अनुभव त्याच्या मूल्यांद्वारे प्रभावित असतात'. तथापि, कोणत्याही एका समुदायाने पाळलेल्या मूल्यांचे स्वरूप इतर समुदायांद्वारे केलेल्या 'सत्या'च्या दाव्याला कमी लेखण्यासारखे आहे. कोणत्याही एका समुदायाचे दावे सर्व काळ आणि सर्व ठिकाणी खरे नसतात; उलट ते इतर समुदायांद्वारे सतत पुनरावृत्तीसाठी खुले असतात. एका अर्थाने,एका ज्ञानरचनावादी समुदायाची कल्पना वास्तववाद आणि सापेक्षतावाद या दोन्हींचे समर्थन करते, जरी मध्यस्थ, स्थित स्वरूपात आढळून येत असले तरीही.

५.६ निष्कर्ष

हा घटक मुख्य प्रवाही समाजशास्त्राच्या अपुरेपणाची चर्चा करतो आणिअसा युक्तिवाद करतो की स्त्रियांना पूर्णपणे सामावून घेण्याच्या अक्षमतेमुळे आणि त्याचे आंशिक ज्ञान यामुळे अपुरे आहे. स्त्रीवाद स्त्रियांच्या दृष्टीकोनातून वास्तव समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो आणि पुरुष प्रवाहातील ज्ञानातील पद्धतशीर पूर्वाग्रह आणि विकृती उघड करतो. पुरेशा समाजशास्त्रीय ज्ञानाची निर्मिती करण्यासाठी, महिलांना शिस्तीच्या चिंतेत केंद्रस्थानी ठेवण्यासाठी संकल्पना आणि प्रश्नांमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

मुख्य प्रश्न हा आहे की स्त्रीवाद्यांना ज्ञानशास्त्रीय विशेषाधिकार आहे का, जे पुरुषप्रवाह सिद्धांतकारांपेक्षा अधिक पुरेशी आणि चांगली सैद्धांतिक समज प्रदान करतात? स्टँडपॉईंट स्त्रीवाद्यांचाअसा युक्तिवाद आहे की स्त्रीवादी ज्ञानशास्त्र विशेषाधिकारित आहे, तर लिझ स्टॅनली आणि स्यू वाईज असा युक्तिवाद करतात की स्त्रीवादी ज्ञानशास्त्र वास्तविकतेबद्दल भिन्न दृष्टिकोन प्रदान करतात आणि ते श्रेयस्कर दृष्टिकोन असू शकतात. ते श्रेणीबद्ध संबंध नाकारतात आणि तर्क करतात की त्यांच्यापैकी एक अधिक श्रेयस्कर शोधण्यासाठी काही नैतिक आणि राजकीय कारणे आहेत.

स्त्रीवादी सिद्धांताचा उद्देश स्त्रियांच्या जीवनाची आणि लैंगिक भिन्नतांद्वारे समाज ज्या मार्गांनी आकाराला येतो त्याबद्दलची जाणीव करून देणे हे आहे, जे पुरुषप्रवाह सिद्धांतांनी केले नाही. तथापि, स्त्रीवादी सिद्धांत आंशिक आणि अपुरे आहेत, जे मोठ्या प्रमाणावर गोरे,

पाश्चात्य, मध्यमवर्गीय, सक्षम शरीराच्या, भिन्नलिंगी स्त्रियांच्या दृष्टिकोनातून तयार केले गेले आहेत. असे असूनही, सर्व स्त्रिया लैंगिक फरकामुळे शोषित आणि अधीनस्थ असल्याचा अनुभव सामायिक करतात, समानतेचा आधार देतात. ह्यासिद्धांताची रचना गतिमान आहे, चिकित्सेच्या प्रतिसादात विकसित होते आणि बदलत्या वास्तवांचे स्पष्टीकरण देते.

*****

६

राष्ट्रवादी चळवळीतील महिला, १९७० नंतरची नवीन महिला चळवळ

घटक रचना

६.० उद्दिष्टे

६.१ प्रस्तावना

६.२ राष्ट्रवादी चळवळीतील महिला

६.३ १९७० नंतरची नवीन महिला चळवळ

६.४ सारांश

६.५ प्रश्न

६.६ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

१. राष्ट्रवादी महिलां चळवळीमधील महिलांची भूमिका समजून घेणे.

२. १९७० नंतरच्या महिला चळवळीबद्दल जाणून घेणे.

६.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात, तुम्ही राष्ट्रवादी चळवळीतील महिला आणि १९७० नंतरच्या महिलांबद्दल जाणून घ्याल. राष्ट्रवादी चळवळींमध्ये महिलांची भूमिका आणि योगदान खूप महत्वाचे आणि बहुआयामी आहे. महिलांनी स्वतंत्र्य राष्ट्र उभारणी चळवळीत विविध राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पैलूंमध्ये योगदान दिले आहे. या महिलांनी त्या काळातील वसाहतवादी शासक, अधिकारी आणि पितृसत्ताक नियमांना सक्रियपणे आव्हान दिले.

६.२ राष्ट्रवादी चळवळीतील महिला

स्वातंत्र्यापूर्वी, देशात महिलांचा दर्जा खालावलेला होता. याचे मुख्य कारण पुरुषांचे वर्चस्व होते. महिलांच्या जबाबदाऱ्यांमध्ये घराची काळजी घेणे समाविष्ट होते आणि त्यांना त्यांचे मत व्यक्त करण्यासाठी जागा असलेल्या इतर कोणत्याही कामात किंवा नोकऱ्यांमध्ये सहभागी होण्याची परवानगी नव्हती. या काळात महिलांवर नकारात्मक परिणाम करणाऱ्या

विविध व्यवस्था लागू करण्यात आल्या. यामध्ये बालविवाह आणि विधवांना, स्त्रीभ्रूणहत्या, पडदा प्रथा, सती आणि बहुपत्नीत्व यांच्याशी पुनर्विवाह करण्याच्या क्षमतेवर निर्बंध घालण्यात आले आहेत.

भारतीय साम्राज्यवादविरोधी चळवळीत अनेक महिलांनी भाग घेतला. जर आपल्याला त्यांची नावे आठवायची असतील तर आपल्या राष्ट्रीय चळवळीतील महिला नेत्यांची यादी बरीच लांब आहे. प्रांतीय स्तरावरील आघाडीच्या व्यक्तींमध्ये अॅचनी मस्करेन आणि ए.व्ही. केरळमधील कुट्टीमालुअम्मा,मद्रास प्रेसिडेन्सीमध्ये दुर्गाबाई देशमुख, उत्तर प्रदेशमध्ये रामेश्वरी नेहरू आणि बी अम्मन, दिल्लीमध्ये सत्यवती देवी आणि सुभद्रा जोशी, मुंबईत हंसा मेहता आणि उषा मेहता आणि राष्ट्रीय स्तरावर सरोजिनी नायडू, विजयालक्ष्मी पंडित, कमलादेवी चट्टोपाध्याय आणि मृदुला साराभाई इ. आपल्या राष्ट्रवादी चळवळीच्या स्वरूपामुळे, प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय स्तरावरील सर्व नेत्यांची नावे येथे समाविष्ट करणे खूप कठीण आहे.

या सर्व भारतीय महिलांसोबत, अॅकनी बेझंट आणि मार्गारेट कझिन्स सारख्या काही आयरिश महिलांना ब्रिटिश शोषणाचा प्रत्यक्ष अनुभव होता; हा तो काळ होता जेव्हा देशभर महिला संघटना आणि मुलींच्या शाळा भरभराटीला आल्या. यावेळी, दिल्लीमध्ये जामा मशिदीच्या सीमेवर चांदणी चौकातील व्यापारी राय बालकृष्ण दास यांच्या हवेलीत इंद्रप्रस्थ मुलींची शाळा स्थापन करण्यात आली. सय्यद करामत हुसेन यांनी एक शाळा देखील सुरू केली. महिलांना शिक्षणाची वाढलेली संधी आणि त्यांच्या राष्ट्रवादी जाणीवेचा जवळचा संबंध आहे.

रवींद्रनाथ टागोर यांच्या भाच्या, हिरण्मयी देवी आणि सरला देवी यांनी स्वदेशी आंदोलनाला प्रतिसाद म्हणून **महिला शिल्प समिती** आणि **लक्ष्मी भंडार** सारख्या महिला संघटनांची स्थापना केली. १९०७ मध्ये जेव्हा हिताशीनी सभेने, महिला संघटना, स्वदेशी वस्तूंचा प्रदर्शन आयोजित केले तेव्हा भारत महिला सारख्या महिला वृत्तपत्रांनाही खूप प्रसिद्धी मिळाली. एका अंकात, कुमुदिनी मित्रा यांनी म्हटले आहे की जर भारतीयांनी मोठ्या संख्येने ब्रिटिश वस्तू नाकारल्या तर व्हाइसरॉय, लॉर्ड कर्झन यांना फाळणी रद्द करण्यास भाग पाडले जाईल कारण त्यामुळे इंग्लंडमध्ये मोठा गोंधळ निर्माण होईल. त्यांच्या आत्मचरित्रात, कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांनी १९११ च्या सुमारास त्यांच्या आई, गिरिजाबाई यांनी त्यांच्या गावी मंगलोर येथे महिला सभा कशी स्थापन केली याबद्दल तपशीलवार माहिती दिली आहे - महिलांना त्यांच्या समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी आणि त्या सोडवण्याचे मार्ग शोधण्यासाठी एकत्र आणण्यासाठी त्यांनी ही सभा स्थापन केली होती.

त्या सुरुवातीला महिलांच्या घरी जात असत आणि त्यांना वर्तमानपत्रे वाचून दाखवत असत. महिला सभेचेउपक्रम हळूहळू वाढत गेल्याने महिलांना गिरिजाबाईंच्या संग्रहातील पुस्तके, नियतकालिके आणि वर्तमानपत्रे अभ्यासण्यास प्रोत्साहित केले गेले. कमलादेवी पुढे म्हणतात, "संगीत, वाद्य असो वा गायनत्याच्यानंतर चर्चा हलक्या-फुलक्या होत असत." नंतर बॅडमिंटन आणि इतर बाह्य खेळांचा समावेश करण्यात आला. जवाहरलाल नेहरूंच्या चुलत भावाच्या पत्नी रामेश्वरी नेहरू, मंगळुरूमध्ये गिरिजाबाईंच्या महिला

सभेच्या दोन वर्षांपूर्वी अलाहाबादमध्ये अशीच एक संघटना स्थापन करत होत्या. प्रयाग महिला समिती ही एक अशी संघटना होती जी अलाहाबादच्या महिलांना राजकारणावर चर्चा करण्यासाठी त्यांच्या घराबाहेर काढण्याचा प्रयत्न करत होती. जवाहरलाल नेहरूंच्या भगिनी विजयालक्ष्मी पंडित यांनी समितीच्या एका बैठकीचा सखोल आढावा दिला आहे.

या काळात, रामेश्वरी नेहरूंनी स्त्री दर्पण ही महिलांसाठीची नियतकालिक देखील स्थापन केली जी हिंदी वाचकांना खूप आवडली. त्यात विविध गद्य रचना, कविता, लघुकथा आणि देशांतर्गत आणि जागतिक चिंतांचे राजकीय कव्हरेज होते. १९३० च्या दशकात माधुरीसह अनेक हिंदी प्रकाशने उदयास आली.

राष्ट्रवादी चळवळीतील मुद्दे:

१८९१ मध्ये विधान परिषदेत मांडण्यात आलेले संमतीचे वय विधेयक, भारतीय मुलींसाठी लैंगिक संबंधांसाठी संमतीचे वय दहा वरून बारा वर्षे वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. महिला आणि लैंगिकतेवर देशव्यापी वादविवाद सुरू करणाऱ्या सुरुवातीच्या सामाजिक मुद्द्यांपैकी हा एक होता. या विधेयकात बालविवाह, बहुतेकदा विधवात्वाशी जोडलेले, यावर चर्चा करण्यात आली नाही, परंतु चर्चा स्त्री लैंगिकतेचे नियंत्रण आणि नियमन करण्याभोवती फिरत होती, जी पारंपारिकपणे सामुदायिक नियमांद्वारे व्यवस्थापित केली जात होती.

सतीची प्रथा, जरी काही प्रदेशांपुरती मर्यादित असली तरी, वसाहती आणि सामाजिक सुधारणांच्या वादविवादांमध्ये एक प्रमुख मुद्दा बनली. वसाहती अधिकाऱ्यांनी १९ व्या शतकातील महिलांच्या स्थितीबद्दलच्या चिंता प्रतिबिंबित करून सतीवर चर्चा सुरू केली. वसाहतवादामुळे जागतिक भांडवलशाही व्यवस्थेत भारताच्या एकात्मतेमुळे प्रभावित झालेल्या "आधुनिक" सामाजिक आणि आर्थिक आदर्शांच्या प्रकाशात भारतीय परंपरांचे पुनर्मूल्यांकन झाले. या पुनर्मूल्यांकनात सतीसारख्या प्रथांची टीका आणि सुधारणा समाविष्ट होती. या प्रथेला धार्मिक औचित्य आहे का या चर्चेमुळे वसाहतवादी सरकारने "स्वैच्छिक" आणि "लागू" सतीमध्ये फरक करणारे कायदे केले, त्यापैकीफक्त पहिल्याला परवानगी होती.

सतीविरुद्धच्या चळवळीतील एक प्रमुख व्यक्ती राजा राम मोहन रॉय होते. १८१७ मध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्य पंडित मृत्युंजय विद्यालमकर यांनी घोषित केले की सतीला शास्त्रांमध्ये समर्थन नाही. १८१८ मध्ये, बंगालचे तत्कालीन प्रांतीय राज्यपाल विल्यम बेंटिंक यांनी बंगालमध्ये सतीवर बंदी घातली. तथापि, १८२९ पर्यंत, बेंटिंकच्या भारताच्या गव्हर्नर-जनरलच्या कार्यकाळात, सती निर्मूलन कायदा १८२९ मंजूर झाला, ज्यामुळे देशभरात ही बंदी लागू झाली.

वैधव्य:

कुलीन धर्माची प्रथा (उच्च दर्जाच्या जातींशी लग्न करण्यावरील निर्बंध), ज्यामध्ये बालविवाह आणि बहुपत्नीत्व यांचा समावेश होता, त्यामुळे तरुण मुली मोठ्या प्रौढांशी लग्न करत होत्या, ज्यामुळे अनेकदा लवकर वैधव्ययेत होते. लुसी कॅरोलच्या मते, विधवांचा प्रश्न प्रामुख्याने उच्च जातीतील हिंदूंना प्रभावित करत होता, जिथे बालविवाह सामान्य होता आणि विधवांचे पुनर्विवाह निषिद्ध होते. याउलट, कनिष्ठ जातीतील बहुसंख्य हिंदूंनी

बालविवाह केला नाही किंवा विधवा पुनर्विवाहावर बंदी घातली नाही. हिंदू विधवांच्या पुनर्विवाह कायद्याने विधवांचे पुनर्विवाह करण्यास परवानगी दिली परंतु त्यात मृत पतीच्या नातेवाईकांच्या नावे विधवेचे वारसा हक्क काढून टाकणारी तरतूद समाविष्ट केली.

कॅरोलने हे अधोरेखित केले की पारंपारिक कायद्यानुसार पारंपारिकपणे असलेल्या विधवांना मालमत्ता हक्कांपासून कसे वंचित केले गेले. भारतात ब्रिटिशांनी न्यायालयीन अधिकार लादल्याने धार्मिक ग्रंथांमधून घेतलेल्या कठोर हिंदू कायद्याने पारंपारिक पद्धतींची जागा घेतली. विधवांच्या त्रासांबद्दल सामाजिक जागरूकता वाढत असताना, विधवांच्या पुनर्विवाहाला अडथळा आणणाऱ्या आर्थिक आव्हानांना तोंड देण्यात कायदा अपयशी ठरला.

पुरुषप्रधान समाजाच्या मर्यादांमुळे मर्यादित असलेले सामाजिक सुधारणांचे प्रयत्न अनेकदा लिंग न्याय मिळविण्यात कमी पडले. तथापि, महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे आणि महिला संघटना स्थापन करणे यासारख्या काही उपक्रमांनी कालांतराने काही महिलांना सक्षम बनवले.

मुलींचे शिक्षण:

भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळींचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे महिला शिक्षणावर भर देणे, ज्याने १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला सुधारकांचे लक्ष वेधले. त्या वेळी, साक्षरतेमुळे लग्नानंतर लवकरच वैधव्य येते असा एक प्रचलित समज असल्याने मुलींना शिक्षण देण्यास नकार दिला जात होता. याव्यतिरिक्त, महिलांना निरक्षर ठेवल्याने त्यांच्यात पारंपारिक किंवा सामुदायिक कायद्यांनुसार असलेल्या मर्यादित अधिकारांबद्दल अज्ञान निर्माण झाले.

१८१० मध्ये इंग्रजी आणि ब्रिटिश मिशनऱ्यांनी मुलींसाठी पहिल्या शाळा स्थापन केल्या, ज्या प्रामुख्याने खालच्या जातीच्या मुलींना आकर्षित करत असत, बहुतेकदा भेटवस्तू आणि कपडे देऊन त्यांना आकर्षित केले जात असे. वसाहतवादी अधिकाऱ्यांनी महिला शिक्षणासाठी नैतिक आणि आर्थिक मदत दिली असली तरी, त्यांनी मुलींसाठी शाळांची हमी दिली नाही. भारतीय समाजसुधारकांना व्यापक सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा साध्य करण्यासाठी महिला शिक्षण महत्त्वाचे वाटले. राधा कुमार यांच्या मते, १८१५ मध्ये राजा राम मोहन रॉय यांनी स्थापन केलेली आत्मीय सभा महिलांना शिक्षित करण्याच्या महत्त्वावर सार्वजनिकरित्या चर्चा करणाऱ्यांपैकी पहिली होती. ही चळवळ प्रामुख्याने उदयोन्मुख मध्यमवर्गाने चालवली होती, जो महिलांना पाश्चात्य सांस्कृतिक नियमांशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करत होता. गांधींनी महिला शिक्षणाचा पुरस्कार देखील केला, घरगुती कौशल्यांच्या पलीकडे त्याची व्याप्ती वाढवली. सुधारकांचा असा विश्वास होता की अर्थपूर्ण सामाजिक सुधारणांसाठी पुरुष आणि महिला दोघांचेही शिक्षण आवश्यक आहे.

सुधारणा चळवळीचा उद्देश "नवीन महिला" निर्माण करणे हा होता, जी नवीन शिक्षित पुरुष वर्गाच्या समकक्ष असेल, जी त्यांची मूल्ये सामायिक करेल आणि उदयोन्मुख वर्ग भूमिका पार पाडेल. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी औपचारिक शिक्षण ही गुरुकिल्ली मानली जात होती. १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत, महिला शिक्षण हा एक प्रमुख मुद्दा बनला होता,

ज्यामध्ये सरकार-समर्थित शाळांची स्थापना लक्षणीय प्रगती दर्शविते. या संस्थांना ब्राह्म समाज, प्रार्थना समाज, आर्य समाज आणि थियोसॉफिकल सोसायटी सारख्या सुधारणावादी संघटनांचा पाठिंबा मिळाला. सुरुवातीला पुरुषांच्या नेतृत्वाखाली, या संघटनांनी महिलांना शिक्षण आणि सार्वजनिक कामाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या, जरी त्यांनी पारंपारिक लिंग नियमांना देखील बळकटी दिली. कालांतराने, महिलांनी त्यांच्या पदांवर प्रश्न विचारण्यास आणि त्यांची पुनर्परिभाषा करण्यास सुरुवात केली, 'लिंग न्याय' वाढवला आणि भारतीय महिला चळवळीला आकार दिला.

महिला शिक्षणाच्या बहुतेक समर्थकांनी कार्यात्मक ध्येयांवर लक्ष केंद्रित केलेआणिपती आणि मुलांना फायदेशीर ठरतील अशा घरगुती कौशल्यांवर भर दिला. कमी सामान्य परंतु वाढत्या दृष्टिकोनातून त्यांच्या मुलांच्या चेतनेला आकार देण्यात मातांची भूमिका अधोरेखित झाली, तसेचमहिला शिक्षणाचा पुरस्कार केला जेणेकरून त्यांना त्यांच्या संततीला शिक्षित करण्यासाठी सक्षम बनवता येईल. महिला सुधारणा केवळ महिलांच्या अडचणी दूर करण्यासाठीच नव्हे तर त्यांच्या कुटुंबांच्या कल्याणासाठी देखील न्याय्य होत्या.

महिलांच्या चळवळीने महिलांमधील वर्गभेद मान्य करण्यास सुरुवात केली, जरी मर्यादित प्रमाणात. १९२६ मध्ये स्थापन झालेल्या ऑल इंडिया वुमेन्स कॉन्फरन्स फॉर एज्युकेशनल रिफॉर्मने या फरकांना संबोधित केले आणि गरीब महिलांसाठी घरगुती भूमिकांसाठी महिलांना तयार करणाऱ्या शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी वकिली केली.

भारतीय महिला चळवळीत माता म्हणून महिलांच्या भूमिकेवर भर देण्याऐवजी मुली म्हणून त्यांची ओळख ओळखण्याकडे, त्यागापासून सक्षमीकरण आणि अधिकारांकडे लक्ष केंद्रित करण्याकडे बदल झाल्याचे राधा कुमार यांनी नमूद केले. २० व्या शतकात, गांधींनी "स्त्रीलिंगी" निषेध पद्धतींची तत्त्वे राष्ट्रवादी चळवळीकडे विस्तारली, ज्यामुळे महिलांना त्यांच्या नैतिक चौकटीत लिंग भूमिका पुन्हा परिभाषित करण्याची परवानगी मिळाली. महिला कार्यकर्त्यांनी भावी पिढ्यांना औपचारिक शिक्षण, व्यावसायिक संधी आणि राजकारणात प्रवेश मिळण्यास मदत केली. तथापि, या चळवळीचे नेतृत्व प्रामुख्याने उच्च आणि मध्यमवर्गीय हिंदू महिला करत होत्या.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, महिलांनी सुधारणा चळवळींमध्ये सक्रियपणे भाग घेतला. रमाबाई सरस्वती, महादेव गोविंद आणि रमाबाई रानडे, ज्योतिबा फुले आणि महर्षी कर्वे यांसारख्या महिला शिक्षणाच्या प्रणेत्यांनी भारतात महिला शिक्षण आणि सक्षमीकरणात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

वसाहतवादी काळातील महिलांच्या राजकीय हक्कांवरील वादविवाद:

राष्ट्रवादी चळवळीच्या तीव्रतेसह, "महिलांचा प्रश्न" सामाजिक सुधारणांच्या मुद्द्यापासून राजकीय प्रश्नात रूपांतरित झाला. महिला चळवळी समानतेवरील विचारांशी जुळू लागल्या आणि काही महिलांना खरे स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी पुरुषांविरुद्ध संघर्ष करण्याची आवश्यकता वाटली. राधा कुमार यांनी अधोरेखित केले की सुमारे १९१० पासून, महिला

गट अतिरेकी राष्ट्रवादात सामील झाले आणि महिलांच्या हक्कांच्या मुद्द्यांशी अधिक खोलवर जोडले गेले. १९२० आणि १९३० चे दशक भारतीय स्त्रीवादाच्या पहिल्या लाटेचे शिखर होते, ज्यामध्ये महिला सामाजिक सुधारणा आणि राजकीय हक्कांभोवती संघटित झाल्या.

या काळात, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने महिलांच्या राजकीय सहभागाला वैध ठरवून मोठ्या प्रमाणात पाठिंबा मिळवण्यासाठी महिला संघटनांशी संबंध वाढवले. १८८९ पासून महिला काँग्रेसच्या बैठकांमध्ये सहभागी होत असल्या तरी, त्यांच्या भूमिका अनेकदा प्रतीकात्मक होत्या. १९२० ते १९७० पर्यंत, भारतीय स्त्रीवाद्यांनी संघटना आणि राजकीय सक्रियतेद्वारे समानतेचा शोध घेतला. महिलांच्या मताधिकाराला विरोध हा पितृसत्ताक श्रद्धेतूनही निर्माण झाला होता, कारण राजकीय अधिकार महिलांना घरगुती जबाबदाऱ्यांपासून विचलित करतील असा युक्तिवाद त्यांनी केला. तथापि, महिला भारतीय संघटना (WIA), राष्ट्रीय भारतीय महिला परिषद (NCWI) आणि अखिल भारतीय महिला परिषद (AIWC) सारख्या महिला संघटनांनी मतदानाचा अधिकार मिळवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली, जरी त्यांचे सदस्यत्व मोठ्या प्रमाणात मध्यमवर्गीय राहिले आणि त्यांनी क्वचितच समाजाच्या पितृसत्ताक रचनेला आव्हान दिले होते.

ॲनी बेझंट आणि सरोजिनी नायडू सारख्या नेत्यांनी महिलांच्या हक्कांना पाठिंबा दिला, तर अनेक राष्ट्रवादी नेत्यांनी लिंग सुधारणांपेक्षा स्वातंत्र्याला प्राधान्य दिले. महिलांच्या सहभागासाठी गांधींच्या वकिलीने अहिंसा आणि निष्क्रिय प्रतिकारावर भर दिला, ज्यामुळे राष्ट्रवादी राजकारणात महिलांसाठी एक वेगळी, मर्यादित जागा निर्माण झाली.

बहुतेक राष्ट्रवादी महिलांनी "भारतीयते" च्या सांस्कृतिक नियमांचे पालन केले, त्यांच्या सक्रियतेला पारंपारिक भूमिकांशी संरेखित केले. तथापि, सरलादेवी, मुथुलक्ष्मी रेड्डी आणि अमृत कौर सारख्या व्यक्तींनी राष्ट्रवादी ध्येये आणि नागरी हक्क दोन्हीचा पाठपुरावा केला. १९३१ मध्ये, सरलादेवींनी स्वतंत्र महिला काँग्रेसची मागणी केली, मुख्य प्रवाहातील काँग्रेसमध्ये महिलांना देण्यात आलेल्या मर्यादित भूमिकेवर टीका केली. राजकीय सहभाग वाढला असला तरी, पारंपारिक घरगुती भूमिका महिलांसाठी आदर्श राहिल्या. महिला चळवळीने लक्षणीय प्रगती केली असली तरी, पितृसत्ताकतेने भारतातील राजकीय आणि सामाजिक संस्थांना आकार देणे सुरूच ठेवले, ज्यामुळे लिंग समानता मर्यादित झाली आणि पुरुष आणि महिलांसाठी असमान संधी राखल्या गेल्या. तथापि, साक्षर नसलेल्या अनेक महिलांनीही या चळवळीत भाग घेतला. त्यांनी त्यांच्या कार्यादरम्यान साक्षर राष्ट्रवादींशी संवाद साधला आणि विविध असामान्य पद्धतींनी त्यांना ज्ञानाची उपलब्धता मिळविली. हे वारंवार तुरुंगातील बॅरेकमध्ये होत असे. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस, अनेक महिलांना सक्षमीकरण आणि शिक्षण यांच्यातील संबंध समजू लागला.

भारतीय महिला घरात आणि सार्वजनिक क्षेत्रातही राष्ट्रवादी चळवळीच्या सक्रिय सदस्य होत्या. चळवळीतील बहुतेक महिला पारंपारिक भूमिका बजावत राहिल्या तरी, त्यांनी घरातून महत्त्वाचे योगदान दिले. चळवळीच्या यशात महिलांचे योगदान आवश्यक होते आणि महिलांच्या राष्ट्रवादी प्रयत्नांमुळे राष्ट्रवादी चळवळीला फायदा झाला. अशा प्रकारे, मध्यमवर्गीय महिला आणि राष्ट्रवादी चळवळीचा परस्पर फायदेशीर संबंध होता. नेत्यांच्या

राष्ट्रवादी प्रतीकांनी आणि महिलांच्या चित्रणांनी चळवळीतील महिलांच्या सहभागाला लक्षणीय मदत केली. महिलांनी ज्या उपक्रमांमध्ये भाग घेतला त्यामुळे महिलांच्या जाणीवेचे राजकीयीकरण झाले.

राष्ट्रवादी चळवळीचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण:

१. राष्ट्रवाद आणि लिंग यांचे छेदनबिंदू:

दुहेरी दडपशाही: वसाहतवादी सरकारे आणि पितृसत्ताक सामाजिक व्यवस्था या दोन्हींनी राष्ट्रवादी चळवळींमध्ये महिलांना वारंवार दुहेरी दडपशाहीचा सामना करावा लागला.

विभाजन: लिंग, जात, वर्ग आणि धर्म यांच्या छेदनबिंदूंनी त्यांच्या अनुभवांवर प्रभाव पाडला. उदाहरणार्थ, कामगार वर्गातील महिला तळागाळातील कृतीतून योगदान देऊ लागल्या, तर उच्चभ्रू महिला संसाधने आणि ज्ञानाच्या अधिक उपलब्धतेमुळे नेतृत्वाची भूमिका घेऊ लागल्या.

२. लिंग पद्धतींपासून मुक्तता:

खाजगी विरुद्ध सार्वजनिक क्षेत्र: पुरुषप्रधान देशांमध्ये महिला ऐतिहासिकदृष्ट्या खाजगी क्षेत्रात (घर आणि कुटुंब) मर्यादित होत्या. राष्ट्रवादी चळवळींमुळे या रेषा अस्पष्ट झाल्या, ज्यामुळे महिलांना सार्वजनिक क्षेत्रात प्रवेश करणे शक्य झाले.

प्रतीकात्मक भूमिका: महिलांना वारंवार "राष्ट्राच्या माता" (उदाहरणार्थ, भारतात भारत माता) म्हणून पाहिले जात असे, ज्याने लिंगभावएकसाचीपणा कायम ठेवला आणि सामाजिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह मार्गाने त्यांच्या सहभागाला प्रोत्साहन दिले.

३. बदलाचे प्रतिनिधी म्हणून महिला:

संघर्ष आणि एकता: महिलांच्या सहभागाने सामाजिक नियमांचे उल्लंघन करून गट एकतेला प्रोत्साहन दिले. महिलांना सार्वजनिक संभाषणात आत्मविश्वास आणि आवाज मिळाला, ज्यामुळे वैयक्तिक आणि राजकीय क्रांती झाली.

नेतृत्व: सरोजिनी नायडू, अरुणा असफ अली आणि कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांसारख्या महिला सक्षमीकरणाच्या प्रतीकांनी इतर महिलांना राजकारणात सहभागी होण्यास प्रोत्साहित केले.

४. लिंग विचारसरणी आणि राष्ट्रवाद:

राष्ट्रवादी विचारसरणीत महिलांना वारंवार प्रतिकाराचे प्रतिनिधी आणि शुद्धतेचे प्रतीक म्हणून चित्रित केले जात असे. पारंपारिक लिंग भूमिका राखणे आणि महिलांना सक्षम करणे यांच्यातील संघर्ष या द्वैतवादात प्रतिबिंबित झाला. महिलांना निस्वार्थी पालक आणि माता म्हणून चित्रित करून राष्ट्रवादी भावनांना बळकटी देण्यात आली.

५. सांस्कृतिक भांडवल आणि सामूहिक ओळख:

राष्ट्रीय ओळख निर्माण करणे: स्थानिक रीतिरिवाज, भाषा आणि कलात्मक अभिव्यक्ती परत आणून, महिलांनी राष्ट्रवादाचे सांस्कृतिक पैलू मजबूत करण्यास मदत केली. त्यांचा सहभाग वसाहतवादी सांस्कृतिक वर्चस्वाला नकार दर्शवितो.

सांस्कृतिक भांडवल: खादी कातकाम, निषेध नेतृत्व आणि राष्ट्रवादी विचारसरणीच्या प्रसारात महिलांच्या योगदानामुळे सामायिक राष्ट्रीय ओळख विकसित होण्यास मोठी मदत झाली.

६. जाती आणि वर्गाचे परिमाण:

विविध सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीतील महिलांनी चळवळीत वैविध्यपूर्ण भाग घेतला. उदाहरणार्थ, उच्चभ्रू महिलांनी कायदेविषयक चर्चांमध्ये भाग घेतला, पुस्तके लिहिली आणि संघटनांचे नेतृत्व केले. कामगार वर्गाने बहिष्कार, निदर्शने आणि तळागाळातील कार्यकर्त्यांमध्ये भाग घेतला.

डॉ. बी.आर. आंबेडकर आणि इतर चळवळींचे राष्ट्रवादी चळवळींशी असलेले संबंध लिंग असमानता आणि जाती-आधारित अत्याचार या दोन्हींना संबोधित करण्याची आवश्यकता अधोरेखित करतात.

उप-वैकल्पिक अभ्यासांनी चळवळीवर चर्चा केली आहे, असे म्हटले आहे की शक्तिशाली लोकांच्या अजेंडांनी आणि हितसंबंधांनी त्यावर प्रभाव पाडला आहे: गरिबांकडे दुर्लक्ष केले गेले आणि त्यांच्या समस्यांकडे लक्ष दिले गेले नाही.

तुमची प्रगती तपासा

१. सती बंदी कायद्याची चर्चा करा.

___

___

___

___

२. राष्ट्रवाद आणि लिंगभाव यांच्यातील आंतरसंबंध स्पष्ट करा.

___

___

___

___

मातृत्व आणि त्यागाचे प्रतीकात्मक आणि सांस्कृतिक कार्ये:

महिलांना वारंवार भारतमातेचे (भारतमातेचे) प्रतिनिधित्व म्हणून चित्रित केले जात असे; महिलांनी भक्ती आणि देशभक्तीच्या भावना जागृत केल्या. राष्ट्रवादी भाषणात, त्यांच्या वास्तविक आणि प्रतीकात्मक बलिदानाचे उदात्तीकरण केले गेले. कमलादेवी चट्टोपाध्याय आणि सरोजिनी नायडू सारख्या महिलांनी चळवळीत महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन दिले आणि त्यांच्या लेखनातून देशभक्तीला प्रोत्साहन दिले.

६.३ १९७० नंतरची नवीन महिला चळवळ

स्वातंत्र्योत्तर समुदायांनी राष्ट्रवादी संघर्षांदरम्यान राजकीय अनुभव आणि महत्त्व मिळवूनही महिलांना वारंवार पारंपारिक कर्तव्ये पार पाडावी लागली. महिलांच्या सहभागामुळे, अलीकडेच स्वतंत्र झालेल्या अनेक देशांच्या संविधानांनी लिंग समानतेची हमी दिली. जेव्हा अनेक महिला राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करतात तेव्हा त्यांना त्यांच्या कुटुंबांकडून आणि समाजाकडून विरोधाचा सामना करावा लागतो. ऐतिहासिक कथांमध्ये, पुरुष नेत्यांच्या कामगिरीने महिलांच्या कामगिरीला वारंवार ग्रहण लावले.

स्वतंत्र राज्याने भारतीय महिलांना मतदानाचा अधिकार आणि संविधानिक समानता दिली. म्हणूनच, आधुनिकीकरण आणि विकासाचा फायदा महिला आणि इतरांना होईल असे मानले जात होते. १९११ पासून भारतीय महिलांची स्थिती खालावली आहे असा दावा करून, भारत सरकारने १९७५ च्या त्यांच्या अहवाल "टूवर्ड्स इक्वॅलिटी (CSWI १९७५)" मध्ये महिलांचा मुद्दा राष्ट्रीय अजेंड्यावर ठेवला. परिणामी विकास आणि प्रगती लिंग-संबंधित चिंतांमध्ये बदलली. १९७० च्या दशकाचा मध्य भारतीय राजकारणात एक अशांत दशक होता, ज्यामध्ये अनेक सामाजिक गटांकडून मोर्चे, रॅली, घेराव, संप आणि निदर्शने आणि भारतीय सरकारकडून क्रूर दडपशाहीद्वारे तीव्र विरोध झाला. लोकप्रिय महिलांच्या आवाजांना सुरुवातीला महत्त्वपूर्ण सामाजिक चळवळींमध्ये एक व्यासपीठ मिळाले. महत्त्वाच्या प्रसंगांपैकी १९७२ मध्ये महाराष्ट्रातील भिल्ल, भूमिहीन कामगारांनी सुरू केलेली शहादा चळवळ होती.

भारतातील समकालीन किंवा स्वायत्त स्त्रीवादी चळवळीला १९७० च्या दशकात गती मिळाली हे सर्वमान्य आहे, ज्यात राष्ट्रवादी राजकारण आणि इतर सामाजिक चळवळींपासून स्वातंत्र्यावर भर देण्यात आला होता. तेव्हापासून भारतातील स्त्रीवादी चळवळींनी पर्यावरण, लैंगिकता, प्रतिनिधित्व, आरोग्य आणि नागरी हक्क यासारख्या विविध समस्यांना संबोधित केले आहे. विद्वान अनेकदा भारतीय स्त्रीवादी चळवळीला तीन लाटांमध्ये विभागतात: पहिल्या लाटेत महिला वसाहतविरोधी राष्ट्रवादी चळवळीत सहभागी होत्या, दुसऱ्या लाटेत १९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात महिला राजकीय कार्यकर्त्या म्हणून उदयास आल्या आणि १९७० च्या दशकातील तिसऱ्या लाटेत त्यांचा स्वायत्तता टप्पा होता.

१९७५ नंतरच्या काळात शहरी आणि ग्रामीण भारतातील "स्वायत्त" महिला संघटनांचा उदय झाला. मुख्य प्रवाहातील समाजाने या गटांवर "पुरुषविरोधी" म्हणून टीका केली आणि डाव्या राजकीय पक्षांनी त्यांना फुटीरतावादी म्हणून पाहिले. या टप्प्यात महिला चळवळीचे

पुनरुज्जीवन झाले, ज्यामध्ये जमिनीचे हक्क, लिंग-असंवेदनशील विकास धोरणे आणि हुंडा, बलात्कार आणि घटस्फोटाशी संबंधित कायदेशीर सुधारणा यासारख्या मुद्द्यांवर राज्यासमोर गंभीर प्रश्न उपस्थित करणाऱ्या मोहिमा आणि आंदोलने होती. १९७० च्या दशकात कट्टरपंथी डाव्या आणि समाजवादी विचारांचा विकास देखील झाला ज्यांनी या चळवळींवर प्रभाव पाडला.

या टप्प्याच्या सुरुवातीच्या काळात, कायद्यांच्या लिंगानुसार वापरावर प्रकाश टाकण्यावर आणि कायदेशीर सुधारणांसाठी वकिली करण्यावर, विशेषतः महिलांवरील हिंसाचाराला तोंड देण्यावर लक्षणीय लक्ष केंद्रित केले गेले. स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांचे आरोग्य आणि हुंडा यावरील मोहिमा निर्णायक ठरल्या, महिलांमध्ये जागरूकता वाढल्यामुळे घरगुती हिंसाचार यासारख्या लिंग-आधारित मुद्द्यांना महत्त्व प्राप्त झाले.

महिलांच्या स्थितीवरील राष्ट्रीय समितीची स्थापना ही महिलांच्या स्थितीचे आणि त्यांच्या जीवनावरील घटनात्मक आणि कायदेशीर तरतुदींच्या परिणामांचे परीक्षण करण्यासाठी एक महत्त्वाचा क्षण होता. १९७४ मध्ये त्याच्या समानतेच्या दिशेने अहवालात हुंडा, बहुपत्नीत्व, बालविवाह आणि वारसा, घटस्फोट, देखभाल आणि दत्तक यासारख्या दडपशाही प्रथांवर प्रकाश टाकण्यात आला. या अहवालाने या प्रथांना तोंड देण्यासाठी आणि शिक्षण, रोजगार आणि विवाहात लिंग समानतेचा पुरस्कार करण्यासाठी देशभरातील प्रयत्नांना प्रेरणा दिली.

१९८० च्या दशकापर्यंत, सहेली सारखे महिला गट हुंडाबळी आणि महिलांवरील हिंसाचाराच्या इतर प्रकारांविरुद्ध निषेध करण्यासाठी उदयास आले. डाव्या आणि समाजवादी पक्षांमधील उपेक्षित महिलांच्या नेतृत्वाखालील या गटांनी सामूहिक, पदानुक्रम नसलेल्या संरचनांवर भर दिला आणि कायदेशीर मदत, समुपदेशन आणि अल्पकालीन निवास गृहे यासारख्या पर्यायी समर्थन प्रणाली प्रदान केल्या. हुंडाबळीशी संबंधित समस्या १९६१ च्या हुंडा प्रतिबंधक कायदा (DPA) सारख्या कायद्यांद्वारे सोडवल्या गेल्या, ज्यामुळे हुंड्याच्या मागणीला गुन्हेगारी स्वरूप देण्यात आले. तथापि, हुंडाबळीशी संबंधित भेटवस्तूंना कौटुंबिक मालमत्ता म्हणून मानण्यात सामाजिक दृष्टिकोन कायम राहिला, ज्यामुळे महिलांना या मालमत्तेवर नियंत्रण नाकारण्यात आले.

आरोग्याच्या क्षेत्रात, वैद्यकीय गर्भपात (MTP) कायदा १९७१ ने भारतात गर्भपाताला कायदेशीर मान्यता दिली, कलम २१ सारख्या घटनात्मक तरतुदींनुसार महिलांच्या पुनरुत्पादक अधिकारांचे रक्षण केले. या कायद्याचा उद्देश महिलांचे असुरक्षित, बेकायदेशीर गर्भपातापासून संरक्षण करणे आणि गर्भपाताला सामाजिक-धार्मिक विरोध दूर करण्यासाठी तो आरोग्य आणि लोकसंख्या नियंत्रण उपाय म्हणून सादर करून तयार करण्यात आला. भारतातील महिलांनी इतर अनेक देशांमधील त्यांच्या समकक्षांच्या तुलनेत लवकर हा अधिकार मिळवला.

लैंगिक हिंसाचाराच्या विरोधात लढताना, १९७० आणि १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात मथुरा प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालामुळे बलात्काराविरुद्ध देशभरात मोहिमा सुरू झाल्या. या मोहिमांनी एका सामूहिक आवाजाखाली एकाकी निदर्शने एकत्र केली, ज्यामुळे फोरम अगेन्स्ट रेप आणि फोरम अगेन्स्ट ऑप्रेशन ऑफ वुमन (FAOW) सारख्या

संघटनांची स्थापना झाली. या चळवळींचा उद्देश जागरूकता वाढवणे आणि महिलांचे संरक्षण करण्यासाठी बलात्कार कायद्यांमध्ये बदल करण्यासाठी वकिली करणे हा होता.

स्वातंत्र्यानंतर अनेक संघटना उदयास आल्या, उदा. स्वयंरोजगार महिला संघाची स्थापना (SEWA), १९७२ संयुक्त महिला महागाई विरोधी आघाडीची स्थापना, १९७३ नव-निर्माण - गुजरातमध्ये महागाई विरोधात विद्यार्थी चळवळ, १९७४ महिलांच्या प्रगतीशील संघटनेची स्थापना (१९७३-७४) चिपको चळवळ ही पर्यावरण-स्त्रीवादाची पूर्वसूचक होती, १९७३ महिलांच्या जमिनीच्या हक्कांच्या मूलभूत मागणीसाठी बोधगया चळवळ, १९७८. संयुक्त राष्ट्रांच्या माध्यमातून महिलांच्या प्रश्नांचे आंतरराष्ट्रीयीकरण करण्यात आले, ज्यामुळे खालील कार्यक्रम झाले: प्रथमच आंतरराष्ट्रीय महिला दिन साजरा करणे - ८ मार्च १९७५ आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष - १९७५ आंतरराष्ट्रीय महिला दशक - १९७५ ते १९८५ महिलांवरील आंतरराष्ट्रीय परिषदा - मेक्सिको (१९७५), कोपनहेगन (१९८०), नैरोबी (१९८५), बीजिंग (१९९५). महिलांवरील या परिषदांमुळे स्त्रीवादी विचारांचा जागतिक प्रसार झाला आणि राष्ट्रीय महिला चळवळींना बळकटी मिळाली; त्या संसाधनांचा आणि मोहिमांचा समृद्ध स्रोत बनल्या.

तुमची प्रगती तपासा

१. १९७० नंतर उदयास आलेल्या काही संघटनांची यादी करा

२. स्वातंत्र्य काळात स्त्री शिक्षणाची चर्चा करा.

६.४ प्रश्न

१. महिला राष्ट्रवादी चळवळीवर एक टीप लिहा

२. १९७० नंतरच्या नवीन महिला चळवळीवर चर्चा करा

३. राष्ट्रवादी चळवळीच्या समाजशास्त्रीय विश्लेषणावर एक टीप लिहा.

६.६ संदर्भ

- Dhawan, Women's movement in Independent India (1970 to 2010)

  https://wbsche.wb.gov.in/assets/pdf/Woman-Studies/Womens-Movements-In-Independent-India.pdf

- Thapar-Björkert, S. (1997). The domestic sphere as a political site: A study of women in the Indian nationalist movement. Women's Studies International Forum, 20(4), 493–504. https://doi.org/10.1016/S0277-5395(97)00038-1

- Rashid, Z., &Veena, S. (2023). Role of women in the Indian freedom movement. International Journal of Education, Knowledge, and Science (IJEKS), 2(11). Retrieved from https://ijeks.com/vol-2-issue-11-2023-november/

- Chatterjee, P. (1989). The nationalist resolution of the women's question. In K. Sangari& S. Vaid (Eds.), Recasting Women: Essays in colonial history (pp. 233–253). Rutgers University Press.

- https://ebooks.inflibnet.ac.in/soc14/chapter/womens-movement-in-india/

*****

७

१९९० नंतरच्या काळातील समकालीन महिला चळवळीपासून ते आत्तापर्यंत, जागतिक स्त्रीवादी चळवळ

घटक रचना

७.० उद्दिष्टे

७.१ प्रस्तावना

७.२ १९९० नंतरच्या काळातील समकालीन महिला चळवळीपासून ते आत्तापर्यंत

७.३ जागतिक स्त्रीवादी चळवळ

७.४ सारांश

७.५ प्रश्न

७.६ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे

- १९९० नंतरच्या भारतातील विविध समकालीन चळवळी समजून घेणे
- गर्भपात अधिकार अमेरिका, तंत्रज्ञानावर आधारित चळवळी, हवामानाशी संबंधित चळवळींसारख्या जागतिक स्त्रीवादी चळवळींबद्दल जाणून घेणे.

७.१ प्रस्तावना

१९९० नंतर, प्रत्येक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात मोहीमा चळवळी झाल्या आहेत. महिला कल्याण आणि आरोग्य, पुनरुत्पादक हक्क, राजकीय हक्क, नोकरीच्या संधी आणि सुरक्षित कामाच्या परिस्थिती आणि कर्ज आणि बँक खात्यांद्वारे आर्थिक साक्षरता वाढविण्यास मदत करणे हे सर्व केंद्रस्थानी राहिले आहे. यामुळे काही प्रमाणात भारतातील महिलांची स्थिती सुधारण्यास मदत झाली आहे. जागतिक स्त्रीवादी चळवळी अनेक आहेत - चौथ्या लाटेतील स्त्रीवाद आणि मी-टू चळवळ आणि अभिव्यक्तीचे साधन म्हणून सोशल मीडियाचा वापर हा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे.

७.२ १९९० नंतरच्या समकालीन महिला चळवळी ते आत्तापर्यंत

१९९० च्या दशकापासून ते आत्तापर्यंत भारतातील समकालीन महिला चळवळ जागतिकीकरण, नवउदारमतवादी सुधारणा, तांत्रिक प्रगती आणि बदलत्या सामाजिक-राजकीय शक्तींसारख्या अनेक घटकांनी आकार घेतला आहे. या काळात महिलांच्या हक्कांसाठी महत्त्वपूर्ण आव्हाने, परिवर्तने आणि विजय साक्षीदार झाले आहेत. खाली प्रमुख पैलूंचा आढावा आहे:

वैधानिक सुधारणा:

विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे - लैंगिक प्रतिबंध:

भंवरी देवी (विशाका आणि इतर विरुद्ध राजस्थान राज्य, आकाशवाणी १९९७ अनुच्छेद ३०११) खटल्याच्या संदर्भात. न्यायालयाने हे मान्य केले की लैंगिक छळाच्या घटना संविधानाच्या कलम १४, १५ आणि २१ मध्ये दिलेल्या लैंगिक समानता आणि सन्मानाने जगण्याच्या मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करतात. या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी, न्यायालयाने प्रतिबंधात्मक आणि उपचारात्मक उपाययोजनांची रूपरेषा देणारा आदेश जारी केला आहे जसे की:

१. लैंगिक छळ रोखण्याची आणि तक्रारींचे निराकरण करण्यासाठी यंत्रणा स्थापन करण्याची जबाबदारी मालक आणि कामाच्या ठिकाणी अधिकाऱ्यांनी घ्यावी.

लैंगिक छळ म्हणजे काय हे न्यायालयाने परिभाषित केले आहे. या उद्देशाने, लैंगिक छळात असे अवांछित लैंगिकरित्या निर्धारित वर्तन (प्रत्यक्षपणे किंवा अंतर्निहित) समाविष्ट आहे जसे की:

अ) शारीरिक संपर्क आणि पुढाकार;

ब) लैंगिक अनुकूलतेची मागणी किंवा विनंती;

क) लैंगिक उद्देशासह टिप्पणी;

ड) पोर्नोग्राफी दाखवणे;

इ) लैंगिक स्वरूपाचे इतर कोणतेही अवांछित शारीरिक, मौखिक किंवा गैर-मौखिक वर्तन.

२. नियोक्त्यांनी प्रतिबंधात्मक उपाययोजना केल्या पाहिजेत, ज्यामध्ये लैंगिक छळाला स्पष्टपणे प्रतिबंधित करणे, शिस्तभंगाच्या नियमांमध्ये समाविष्ट करणे आणि महिलांशी शत्रुत्व रोखणारी कामाची परिस्थिती सुनिश्चित करणे हे सर्व समाविष्ट आहे.

३. नियोक्ते भारतीय दंड संहितेअंतर्गत तक्रारी दाखल करण्यास किंवा पीडितांना मदत करण्यास आणि तक्रारदार आणि साक्षीदारांना सूड घेण्यापासून सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यास बांधील आहेत.

४. कामाच्या ठिकाणी सेवा नियमांद्वारे परिभाषित केल्यानुसार गैरवर्तनासाठी शिस्तभंगाची कारवाई सुरू केली पाहिजे.

५. संघटनांनी तक्रारींचे प्रभावीपणे आणि त्वरित निराकरण करण्यासाठी तक्रार यंत्रणा तयार केल्या पाहिजेत.

६. पक्षपात रोखण्यासाठी एका महिलेच्या अध्यक्षतेखाली आणि तिच्या किमान अर्ध्या महिला सदस्यांसह तक्रार समिती स्थापन करावी, ज्यामध्ये तृतीय पक्षाचा प्रतिनिधी असेल. समितीने गोपनीयता राखली पाहिजे आणि वार्षिक अनुपालन अहवाल सादर केले पाहिजेत.

७. कर्मचाऱ्यांना कामाच्या ठिकाणी बैठका आणि इतर व्यासपीठांवर लैंगिक छळाची चर्चा करण्यास प्रोत्साहित केले पाहिजे.

८. सूचना आणि प्रशिक्षणाद्वारे, नियोक्त्यांनी महिलांच्या हक्कांबद्दल आणि मार्गदर्शक तत्त्वांबद्दल जागरूकता निर्माण केली पाहिजे.

९. जर छळात तृतीय पक्षाचा समावेश असेल, तर नियोक्त्यांनी आवश्यक ते समर्थन द्यावे आणि प्रतिबंधात्मक कारवाई करावी.

१०. या मार्गदर्शक तत्त्वांचे खाजगी क्षेत्राने पालन केले पाहिजे याची खात्री करण्यासाठी कायदे करण्याचा विचार करण्याचे सरकारांना आवाहन करण्यात आले पाहिजे.

पॉश कायदा २०१३:

विशाखा मार्गदर्शक तत्वांच्या अनेक पैलूंवर तपशीलवार माहिती देऊन आणि तपशीलवार माहिती देऊन, जसे की आयसीसी आणि एलसीसीच्या सदस्यांसाठी पात्रता आणि अपात्रता, (अंतर्गत तक्रार समिती आणि स्थानिक तक्रार समिती, तक्रारी हाताळण्यासाठी कालबद्ध प्रक्रिया, पीडित महिलेची आणि पीडित महिलेच्या वतीने तक्रार दाखल करू शकणाऱ्या कर्मचाऱ्याची व्याख्या, कामाच्या जागेची व्याख्या, विस्तारित कामाच्या जागेची संकल्पना, पालन न करण्याचे परिणाम इत्यादी), पॉश मार्गदर्शक तत्वांपेक्षा एक पाऊल पुढे जाते.

२०१३ फौजदारी कायदा सुधारणा:

२३ डिसेंबर २०१२ रोजी भारत सरकारच्या अधिसूचनेद्वारे, महिलांविरुद्ध लैंगिक अत्याचाराचे अत्यंत घृणास्पद प्रकार करणाऱ्यांना जलद खटला आणि अधिक कठोर शिक्षा मिळण्यासाठी फौजदारी कायद्यातील संभाव्य बदलांची चौकशी करण्यासाठी न्यायमूर्ती वर्मा समितीची स्थापना करण्यात आली. ॲयसिड हल्ला, लैंगिक छळ, दृश्यवाद आणि पाठलाग यासारखे नवीन गुन्हे आयपीसीमध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहेत. हे बलात्काराची व्याख्या वाढवते ज्यामध्ये तोंडावाटे सेक्स तसेच स्त्रीच्या योनी, मूत्रमार्ग किंवा गुदद्वारात वस्तू किंवा शरीराचा कोणताही भाग शिरकाव करणे याचाही अंतर्भाव केला. २०१२ च्या निर्भया सामूहिक बलात्कार प्रकरणानंतरच्या कायद्यांमध्ये बदल करण्यात आले.

प्रजनन हक्क:

गर्भधारणापूर्व आणि प्रसवपूर्व निदान तंत्र (नियमन) कायदा (पीसीपीएनडीटी) १९९४:

पुरुषांच्या पसंतीची परंपरा, मुले जन्माला घालण्याची तीव्र इच्छा आणि राहणीमानाचा खर्च यामुळे लिंग-निवडक गर्भपातांमध्ये वाढ झाली आहे. दुर्दैवाने, एमटीपी कायद्यातील तरतुदींचा वारंवार गैरवापर केला जातो कारण अनेक कुटुंबे सोनोग्राफीसारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून मुलाचे लिंग निश्चित करण्यासाठी चाचण्या घेतल्यानंतर स्त्री गर्भाचा गर्भपात करण्यास मदत करण्यासाठी या कायद्याचा वापर करतात. यामुळे पुत्र जन्माला घालण्याच्या जुन्या पसंतीला नवीन चालना मिळाली आणि हळूहळू लिंग गुणोत्तरात विसंगती निर्माण झाली. २००२ मध्ये या कायद्यात सुधारणा करण्यात आली आणि गर्भधारणेपूर्वीच गर्भाचे लिंग निवडण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या/जाहिरात केलेल्या गर्भधारणेच्या तंत्रांवरही बंदी घालण्यात आली. या प्रवृत्तीला आळा घालण्यासाठी, **१९९४ मध्ये सरकारने प्री-कन्सेप्शन अँड प्री-नेटल डायग्नोस्टिक टेक्निक्स** (नियमन आणि गैरवापर प्रतिबंध) कायदा, १९९४ (पीसीपीएनडीटी कायदा) म्हणून ओळखला जाणारा एक नवीन कायदा संमत केला.

गर्भातील विकृती आणि अनुवांशिक दोष शोधण्यासाठी या चाचण्या महत्त्वाच्या असल्याने, त्यांच्यावर बंदी घालता येत नाही आणि त्या फक्त नियंत्रित केल्या जाऊ शकतात. आता, चाचण्या केवळ अत्यंत कठोर परिस्थितीतच केल्या जाऊ शकतात आणि त्यांचा वापर गर्भातील गर्भाचे लिंग ओळखण्यासाठी आणि उघड करण्यासाठी केला जाऊ शकत नाही. या पद्धतीला आळा घालण्यासाठी, आता सर्व सोनोग्राफी मशीनची नोंदणी करणे आवश्यक झाले आहे आणि रुग्णालय किंवा क्लिनिक गर्भातील गर्भाचे लिंग उघड करत नाही हे अगदी स्पष्टपणे प्रदर्शित करणे आवश्यक झाले आहे. अशा चाचण्या केल्यास पहिल्या गुन्ह्यासाठी ३ वर्षांपर्यंत तुरुंगवास आणि १०,०००/- रुपयांपर्यंत दंड आणि त्यानंतरच्या गुन्ह्यासाठी पाच वर्षांपर्यंत तुरुंगवास आणि ५०,०००/- रुपयांपर्यंत दंड होऊ शकतो. अशी चाचणी करणाऱ्या कोणत्याही डॉक्टरचा पहिल्या गुन्ह्यासाठी दोन वर्षांसाठी आणि दुसऱ्या गुन्ह्यानंतर कायमचा वैद्यकीय सराव परवाना निलंबित करावा लागतो. (S.23).

सरोगसी विधेयक २०२४:

सरोगसी ही सहाय्यक पुनरुत्पादनाची एक पद्धत आहे ज्यामध्ये एक महिला गर्भवती होऊन इतरांसाठी बाळाला जन्म देण्यास सहमत होते. ती बाळाची अनुवांशिक आई (सरोगसीचा पारंपारिक प्रकार) असू शकते, किंवा तिला असंबंधित गर्भाने रोपण केले जाऊ शकते. सरोगसी विधेयकाने व्यावसायिक सरोगसीवर बंदी घातली. सरोगसीच्या व्यावसायिकीकरणामुळे अनेक सामाजिक संघर्ष निर्माण होतात. गरिबी, कामगार आणि नोकरीच्या बाजारपेठेत बहिष्कार आणि उपेक्षितता, पितृसत्ताक सामाजिक आणि कौटुंबिक संरचना आणि कमी शैक्षणिक पातळी यामुळे एक तृतीयांश भारतीय महिलांची अत्यंत असुरक्षितता लक्षात घेता, सरोगसीद्वारे मिळणारा आर्थिक फायदा काहींनी घेतला.

जागतिक मासिक पाळी स्वच्छता दिन देखील आहे. दरवर्षी २८ मे रोजी साजरे केले जाणारे हे अभियान मासिक पाळीच्या वस्तू आणि शिक्षणाची उपलब्धता हमी देणारे कायदे,

कलंकाशी लढा देणारे आणि मासिक पाळीच्या आरोग्याबद्दल जागरूकता वाढवणारे कायदे प्रोत्साहन देतात. गुंजचा "नॉट जस्ट अ पीस ऑफ क्लॉथ" इनिशिएटिव्ह (इंडिया) हे एक उदाहरण आहे ज्याचा उद्देश ग्रामीण महिलांना मासिक पाळीच्या स्वच्छतेबद्दल शिक्षित करणे आणि त्यांना पुन्हा वापरता येणारे कापड पॅड देऊन मासिक पाळीभोवतीचे वर्ज्य तोडणे आहे.

जननी सुरक्षा योजना (JSY):

माननीय पंतप्रधानांनी १२ एप्रिल २००५ रोजी हा कार्यक्रम सुरू केला आणि सध्या तो सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये (UTs) राबविला जात आहे, ज्यामध्ये कमी कामगिरी करणाऱ्या राज्यांवर (LPS) विशेष भर दिला जात आहे. JSY हा एक केंद्र समर्थित कार्यक्रम आहे जो प्रसूतीनंतरच्या काळजीला आर्थिक मदतीसह सामायिकरित्या हाताळतो.

बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजना:

खालील उद्दिष्टे या योजनेचे केंद्रबिंदू आहेत:

- मुलांचे आणि प्रौढांचे प्रमाण वाढवणे.
- महिला सक्षमीकरण आणि लिंग समानता सुनिश्चित करणे.
- लिंग-निवडक, लिंग-पक्षपाती बहिष्कार टाळणे.
- मुलींचे अस्तित्व आणि सुरक्षितता सुनिश्चित करणे.
- मुलींच्या सहभागाला आणि शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.

आर्थिक सहभाग:

रुपयाचे अवमूल्यन, व्याजदरात वाढ, सार्वजनिक गुंतवणूक आणि खर्चात घट, सार्वजनिक क्षेत्रातील अन्न आणि खत अनुदानात कपात, आयातीत वाढ आणि भांडवल-केंद्रित आणि उच्च-तंत्रज्ञानाच्या कामकाजात परकीय गुंतवणूक आणि निर्यातीसाठी रोख भरपाई समर्थनाचे उच्चाटन हे सर्व घटक १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणाचे होते. असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या अनेक महिला. अनौपचारिकरित्या नोकरी करणाऱ्या महिला कौटुंबिक व्यवसायात, फ्रीलांसरमध्ये किंवा गृहिणींमध्ये नफा न घेता कामगार म्हणून काम करतात (लुंड २००६). अनौपचारिक रोजगारात असलेल्या महिलांची सामाजिक स्थिती आणि परिस्थिती त्याच सामाजिक-आर्थिक गटातील पुरुषांपेक्षा वाईट आहे (झाबवाला आणि सिन्हा २००२, चेन २००५, लुंड २००६).

जरी महिलांनी मातृमृत्यू कमी करणे, सुधारित शिक्षण आणि कमी प्रजनन दर यासारख्या महत्त्वाच्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रगती साध्य केल्या आहेत, तरीही १९९१ मध्ये आर्थिक उदारीकरणानंतर आणि दरडोई जीडीपी वाढल्याने कामगार दलात महिलांची टक्केवारी वाढण्याऐवजी कमी झाली आहे (राजगोपालन, एस., आणि शाह, के. २०२४). आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की १९९१ नंतर, अनेक महिलांना औपचारिक क्षेत्रात

नोकऱ्या मिळाल्या तर अनेक जण अनौपचारिक क्षेत्रातच सामावले गेले. १९९१ नंतर, विविध चळवळी गट देखील तळागाळात सुरू झाले.

बचत गट आणि सूक्ष्मवित्त:

घोष (२०१२), डीनिंगर आणि लिऊ (२०१३) आणि उन्नी इत्यादी (२०२१) यांच्या मते, सूक्ष्मवित्त आणि बचत गट (एसएचजी) उपेक्षित लोकांना गरिबीच्या चक्रातून मुक्त होण्यास, शाश्वत उपजीविका स्थापित करण्यास आणि आर्थिक आणि सामाजिक विकासात सक्रियपणे सहभागी होण्यास सक्षम करतात, ज्यामुळे अधिक लिंग समानता आणि समावेशक विकासाला चालना मिळते. बचत गट प्रणालीचा उद्देश दारिद्र्यरेषेखालील ग्रामीण महिलांना सक्षम करणे हा आहे. ही किरकोळ कर्जे महिलांना महसूल निर्माण करणाऱ्या उपक्रमांमध्ये गुंतवणूक करण्यास सक्षम करून मजबूत आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होण्यास मदत करतात. ही सूक्ष्म-कर्जे देऊन, एमएफआय महिलांना अधिक आर्थिक स्वायत्तता देतात, ज्यामुळे त्यांना त्यांचे कुटुंब व्यवस्थापित करण्यास आणि इतरांसाठी आदर्श म्हणून काम करण्यास सक्षम केले जाते.

भारतात सुमारे १४२ दशलक्ष कुटुंबांना १२ दशलक्षाहून अधिक बचत गट (एसएचजी) सेवा देतात, ज्यापैकी ८८% महिलांचे नेतृत्व महिला करतात. हे गट नेतृत्व कौशल्ये आणि आर्थिक लवचिकतेच्या विकासाला समर्थन देतात.

राजकीय प्रतिनिधित्व:

महिला आरक्षण विधेयक:

संविधान (१०६ वी सुधारणा) कायदा, २०२३, लोकसभा, राज्य विधानसभा आणि दिल्लीच्या राष्ट्रीय राजधानी प्रदेशातील विधानसभेत महिलांसाठी सर्व जागांपैकी एक तृतीयांश जागा राखीव ठेवतो. अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या महिलांसाठी देखील आरक्षण आहे. हे आरक्षण १५ वर्षांसाठी असेल, संसदीय कारवाईद्वारे संभाव्य विस्तारासह, आणि कायदा सुरू झाल्यानंतर जनगणना जाहीर झाल्यानंतर ते लागू होईल. प्रत्येक सीमांकन प्रक्रियेनंतर, कायदेविषयक कायदा महिलांना वाटप केलेल्या जागांच्या रोटेशनवर नियंत्रण ठेवेल. १७ व्या लोकसभेत (२०१९-२०२४), सध्या महिला एकूण सदस्यांपैकी १५% आहेत, जरी राज्य विधानमंडळांमध्ये, त्या सामान्यतः ९% आहेत.

संविधानाच्या कलम २४३ ड मधील तरतुदींनुसार, भाग IX मध्ये समाविष्ट असलेल्या सर्व पंचायती राज संस्थांमध्ये पंचायती राज संस्थांच्या १/३ जागा आणि अध्यक्षांच्या १/३ जागा महिलांसाठी राखीव आहेत.

दलित स्त्रीवाद:

दलित स्त्रीवाद महिलांच्या सामान्य श्रेणीत गटबद्ध होण्यास विरोध करतो, ज्यामध्ये बहुतेकदा फक्त उच्च जातीतील महिला असतात. ते दलित महिलांची ओळख आणि प्रतिनिधित्वाचा पुरस्कार करते. दलित कुटुंबांमधील अंतर्गत पितृसत्ता आणि महिलांवर आणि शिक्षणावर उच्च जातीचे नियंत्रणाचे मानक लादण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या

पद्धतींवर दलित स्त्रीवाद टीका करतो. दलित स्त्रीवाद आधुनिक जगात "सद्गुण," "सौंदर्य" आणि "नैतिकता" या उच्च जातीच्या मानकांच्या व्यापकतेवर देखील टीका करतो. गेल ओमवेट असा युक्तिवाद करतात की "सार्वजनिक ठिकाणी आणि कामाच्या ठिकाणी दलित महिलांवर होणारा हिंसाचार हा सामाजिक हिंसाचाराचा परिणाम आहे. अशाप्रकारे, सामाजिक पितृसत्ताकतेमध्ये, कष्टकरी दलित कुटुंबातील पुरुष कधीकधी कामाच्या ठिकाणी आणि सार्वजनिक ठिकाणी दलित महिलांना उच्च जातीच्या पुरुषांच्या हिंसाचारापासून संरक्षण देऊ शकत नाहीत, ज्याला सामाजिक हिंसाचार किंवा सामाजिक पितृसत्ताकता म्हणतात." दलित स्त्रीवादी साहित्याचे ध्येय प्रतीकात्मक आणि शारीरिक हिंसाचाराच्या द्वि-स्तरीय अनुभवांवर प्रकाश टाकणे आहे. दलित महिला जातीच्या आत आणि बाहेर पितृसत्ताक क्रूरता तसेच उच्च जातीने त्यांच्यावर केलेले अत्याचार सहन करतात. जातीय हिंसाचार समजून घेण्यासाठी, समाजातील हिंसाचाराची लिंगभावात्मकता आणि जातीय गतिशीलता समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

जातीय हिंसाचार आणि भेदभाव तसेच दंडमुक्तीच्या संस्कृतीचा यशस्वीपणे सामना करण्यासाठी, त्यांना संबोधित करण्यासाठी आणि त्यांचे निराकरण करण्यासाठी विशिष्ट संरचनांसह समुदाय-आधारित चळवळी स्थापन करण्याचा प्रयत्न करण्याव्यतिरिक्त, AIDMAM (अखिल भारतीय दलित महिला अधिकार मंच) दलित महिला नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली एक गंभीर जनआंदोलन स्थापन करण्याची आशा करते.

सांस्कृतिक प्रतिनिधित्व:

असे चित्रपट आहेत जिथे नायक विद्यमान पितृसत्ताकतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतो, जसे की 'मान्सून वेडिंग', 'लिपस्टिक अंडर माय बुरखा' आणि 'हायवे'. एक प्रकारे, प्रश्नांवर चर्चा केली जाते, लिंगभावात्मक हिंसाचार, सीमांतीकरण यावर एक दृष्टिकोन देते.

तुमची प्रगती तपासा

१. महिला आरक्षण विधेयकावर चर्चा करा.

२. पीएनडीटी कायद्यावर चर्चा करा.

७.३ जागतिक स्त्रीवाद

एकविसाव्या शतकात, लिंग समानता, लिंग न्याय, महिला सक्षमीकरण, सहभाग आणि बरेच काही यासारखे विषय मुख्य वाक्यांश बनले आहेत. एक शतक ज्यामध्ये औद्योगिक जगाच्या शस्त्रांनी - उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाने कमी विकसित, अविकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांच्या राजकीय-आर्थिक व्यवस्थांमध्ये घुसखोरी केली आहे. कारण ते अजूनही पुरेसे लवचिक नाहीत, समाजातील कमकुवत आणि अधिक असुरक्षित घटक या नव-राजकीय आर्थिक युगात वाढत्या सीमांतीकरणाचे सर्वात शक्तिशाली बळी आहेत. जागतिकीकरणामुळे नोकऱ्या गेल्याने महिलांना विषमतेने त्रास होतो. गरिबीची संकल्पना स्त्रीकरण करण्यात आली आहे. अनेक बाबतीत, महिलांना वंचित ठेवण्यात आले आहे. असंघटित क्षेत्रात दासी म्हणून, शेती, विणकाम आणि इतर व्यवसायांमध्ये काम करणाऱ्या बहुतेक महिला निरक्षर आणि कुपोषित आहेत. दुसरीकडे, संघटित क्षेत्रातील महिलांच्या कामाला मान्यता दिली जात नाही.

इतिहास:

प्राचीन रोममध्ये महिलांनी ओपियन कायद्याविरुद्ध मोठ्या प्रमाणात निदर्शने केली तेव्हा सर्वात जुनी स्त्रीवादी संघटनांची सुरुवात झाली, ज्याने त्यांना संपत्ती आणि मालमत्तेचा अधिकार नाकारणाऱ्या कायद्याविरुद्ध मोठ्या प्रमाणात निदर्शने केली. हा बंदी रद्द करण्यात आली, जी स्त्रीवादाच्या पहिल्या यशांपैकी एक मानली जात होती. मार्कस पोर्शियस कॅटो यांनी तर असे सुचवले की ज्या दिवशी महिलांना पुरुषांसारखा दर्जा मिळेल त्या दिवशी त्या पुरुषांना दडपून टाकतील. प्लेटोला असेही वाटले की महिला अधिक प्रभावी असतील आणि त्यांच्यात पुरुषांसारखे जन्मजात नेतृत्व कौशल्य असेल.

१९९० च्या दशकात अतिराष्ट्रीय संस्थांकडून जागतिक शासनाच्या वैधतेविरुद्धच्या निदर्शनांनी जागतिक न्याय चळवळीला जन्म दिला. १९७० च्या दशकातील सामाजिक चळवळींनी त्यांच्या सैद्धांतिक भूमिकेवर आणि लढाऊ शक्तींवर मोठा प्रभाव पाडला आणि त्यात स्त्रीवादी कार्यकर्त्यांचा समावेश होता. जागतिक न्याय चळवळीच्या कार्यक्रमांमध्ये परस्पर-समावेशक स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचा अभाव आणि त्यांच्या निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये लैंगिक समानतेची अंशतः अंमलबजावणी नसल्याबद्दल स्त्रीवाद्यांनी टीका केली आहे, जरी चळवळीच्या कार्यगटांमध्ये, मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये आणि कार्यकर्त्यांच्या अजेंड्यात महिला प्रश्न उपस्थित असला तरी देखील ही टीका झाली आहे.

नेटवर्क्ड फेमिनिझम (ज्याला चौथ्या लाटेचा स्त्रीवाद असेही म्हणतात) आणि सायबरफेमिनिझम:

इंटरनेट, सायबरस्पेस आणि सामान्यतः नवीन मीडिया तंत्रज्ञानाचे सिद्धांत मांडण्यात, विश्लेषण करण्यात आणि वापरण्यात रस असलेल्या स्त्रीवाद्यांचे कार्य सायबरफेमिनिझम असे म्हणतात. 'तिसऱ्या लाटेचा' स्त्रीवादाने या वाक्यांश आणि चळवळीला जन्म दिला. काही लोकांना अजूनही त्याची अचूक व्याख्या माहित नाही, जरी सहभागींनी जर्मनीतील कॅसल येथे झालेल्या पहिल्या सायबरफेमिनिस्ट परिषदेत, द फर्स्ट सायबरफेमिनिस्ट इंटरनॅशनल (FCI) या शब्दाची व्याख्या करण्यासाठी संघर्ष केला. त्यांच्या चर्चेच्या

परिणामी, त्यांनी सायबरफेमिनिझम म्हणजे काय नाही यावर १०० अँटी-थेसिस52 (मार्टिन लूथरच्या प्रबंधांचा संदर्भ देत) आणले. यामध्ये अशी विधाने होती की ती संस्था, विचारधारा किंवा -इझम नाही. #MeToo, #TimesUpआणि #HeForSheसारख्या चळवळी स्त्रीवादी कारणे वाढवण्यासाठी, समुदायांची उभारणी करण्यासाठी आणि शक्ती संरचनांना आव्हान देण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर करतात.

सायबर फेमिनिझमला "नेटवर्क्ड फेमिनिझम" चा अग्रदूत म्हणून पाहिले जाते, जो मोठ्या प्रमाणात ऑनलाइन फेमिनिझमचा संदर्भ देतो, जसे की महिलांवरील महिलांबद्दलचा द्वेष, लिंगवाद किंवा लिंग-आधारित हिंसाचाराच्या विरोधात कारवाई करण्यास व्यक्तींना प्रोत्साहित करणे. उदाहरणार्थ, २०१७ च्या #metooऑनलाइन चळवळीचा विचार करा, जी हॉलिवूड निर्माता हार्वे वेनस्टाईन यांनी चित्रपट व्यवसायातील महिला कर्मचाऱ्यांवर केलेल्या लैंगिक छळाच्या आरोपांवर जगभरातील महिलांनी सोशल मीडियावर प्रतिक्रिया दिली होती.

फेमिनिझम ४.०:

फेमिनिझम ४.० ही स्त्रीवाद आणि चौथ्या औद्योगिक क्रांतीच्या विकासाचे मिश्रण आहे, जी डिजिटल प्लॅटफॉर्म, बिग डेटा, रोबोटिक्स, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि सर्वव्यापी कनेक्शनद्वारे चिन्हांकित आहे. ही स्त्रीवादी चळवळ डिजिटल युगाने निर्माण केलेल्या नवीन समस्या आणि दीर्घकालीन लिंग असमानता दोन्ही सोडवण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करते.

"फेमिनिझम ४.०" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या स्त्रीवादी मोहिमेच्या सध्याच्या युगात, लिंग असमानता दूर करण्यासाठी इंटरनेट प्लॅटफॉर्म आणि तंत्रज्ञान महत्त्वपूर्ण आहेत. हे एकात्मता स्त्रीवादी रणनीतींवर खालील प्रकारे प्रभाव पाडत आहे:

लिंग समानतेसाठी एआय आणि बिग डेटा:

लिंग पूर्वाग्रहांवर लक्ष ठेवण्यासाठी साधने तयार केली जात आहेत, जसे की एआय अल्गोरिदम जे कामाच्या ठिकाणी समानता अहवाल किंवा माध्यमांमध्ये लिंग प्रतिनिधित्व तपासतात.

डिजिटल सुरक्षितता:

ऑनलाइन गैरवापराची तक्रार करण्यासाठी चॅनेल आणि सुरक्षित ऑनलाइन संप्रेषणासाठी संसाधने तयार केल्याने, ऑनलाइन छळ आणि सायबर धमकीला तोंड देणे - विशेषतः महिलांविरुद्ध - ही सर्वोच्च प्राथमिकता आहे.

सामाजिक बदलासाठी एआय:

कॅलिस्टो किंवा हॉली गार्ड सारखे ॲप्स आणि चॅटबॉट्स, जे गैरवापराची तक्रार करण्यासाठी आणि थांबवण्यासाठी बनवले जातात, त्यांचा वापर छळग्रस्तांना पाठिंबा देण्यासाठी, माध्यमांमध्ये लिंग प्रतिनिधित्वाचे निरीक्षण करण्यासाठी आणि नोकरीमध्ये लिंग पूर्वाग्रहांशी लढण्यासाठी केला जात आहे.

सक्षमीकरणासाठी डिजिटल साक्षरता:

आजकाल, स्त्रीवादी मोहिमा महिलांना माहिती मिळवण्यासाठी, STEM करिअर करण्यासाठी आणि त्यांचे विचार ऑनलाइन व्यक्त करण्यासाठी आवश्यक असलेली डिजिटल कौशल्ये देतात—उदाहरणार्थ, SheCodesआणि Girls Who Code सारखे गट तंत्रज्ञानात महिलांना सक्षम करतात.

ऑनलाइन सक्रियता:

#MeTooआणि #TimesUpसारख्या चळवळींद्वारे आवाज वाढवण्यात आणि गुन्हेगारांना जबाबदार धरण्यात सोशल मीडियाने आपली क्रांतिकारी क्षमता दर्शविली आहे.

पक्षपातीपणाच्या समस्या:

अल्गोरिदम वारंवार समाजात लिंग असमानता पुनरुत्पादित करत असल्याने, स्त्रीवादी एआयच्या पूर्वग्रहांवर टीका देखील करतात. फेमिनिझम ४.० च्या मुख्य सिद्धांतांपैकी एक म्हणजे तांत्रिक प्रगतीमध्ये नैतिक एआय डिझाइन आणि प्रतिनिधित्वाला प्रोत्साहन देते.

नैतिक समस्या आणि एआय पक्षपात सोडवणे:

अल्गोरिदमिक पक्षपात:

एआय प्रणालींमधील पूर्वाग्रह जे स्टिरियोटाइप कायम ठेवतात, जसे की महिलांवर चेहऱ्याची ओळख प्रणालीची खराब कामगिरी किंवा पुरुषांना अनुकूल असलेल्या अल्गोरिदमची नियुक्ती, स्त्रीवादी चळवळीने प्रकाशात आणले आहेत.

समावेशक एआय डिझाइन:

अल्गोरिदम डिझाइन आणि अंमलबजावणीमध्ये विविध दृष्टिकोनांची हमी देण्यासाठी, फेमिनिझम ४.० तंत्रज्ञान विकासात महिला प्रतिनिधित्व वाढविण्याचा पुरस्कार करते.

फेमिनिझम ४.०:

डिजिटल साधनांद्वारे शक्य झालेल्या काळजी आणि सामग्री उत्पादनासह वारंवार न स्वीकारलेल्या कामाचे कौतुक करण्यावर जोरदार भर देते. फेमिनिझम ४.० इंटरनेटच्या लोकशाहीकरण शक्तीचा वापर विविध आवाजांना प्रोत्साहन देण्यासाठी करते, विशेषतः ग्लोबल साउथ, LGBTQ+ समुदाय आणि अपंग लोकांकडून हे घडते.

हवामान स्त्रीवाद(Climate Feminism): हवामान स्त्रीवाद लिंग समानता आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यांच्यातील संबंधांवर प्रकाश टाकतो. महिला काळजी, शेती आणि पाणी संकलनात काम करत असल्याने, महिलांवर हवामान बदलाचा विषम परिणाम होतो, विशेषतः उपेक्षित भागात. महत्वाचे घटक म्हणजे:

पर्यावरणीय चळवळीचे नेतृत्व: ग्रेटा थनबर्ग (हवामान सक्रियता) आणि वंदना शिवा (पर्यावरणीय शाश्वतता) यासारख्या हवामान न्यायासाठी पुढाकार घेणाऱ्या महिला पर्यावरणीय ऱ्हासाला चालना देणाऱ्या पितृसत्ताक संरचनांना विरोध करतात.

धोरण वकिली: स्वच्छ ऊर्जेची उपलब्धता, महिला शेतकऱ्यांचे जमिनीचे हक्क आणि पर्यावरणीय निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग यासारख्या लिंग-संवेदनशील धोरणांचे हवामान स्त्रीवाद समर्थन करतो. या चिंतांना हवामान बदलासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या महिला लिंग कृती योजनेसारख्या कार्यक्रमांद्वारे संबोधित केले जाते.

गर्भपात मोहीम युनायटेड स्टेट्स:

लिंगभाव समानता आणि शारीरिक स्वायत्ततेसाठीच्या मोठ्या लढ्याचे प्रतिबिंब म्हणून, अमेरिकन स्त्रीवादी चळवळींमध्ये गर्भपाताचे अधिकार हा एक प्रमुख विषय आहे. स्त्रीवाद्यांनी दीर्घकाळ असा युक्तिवाद केला आहे की महिलांचे सक्षमीकरण त्यांच्या पुनरुत्पादक निर्णय घेण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असते, म्हणूनच ते सुलभ, सुरक्षित आणि कायदेशीर गर्भपाताचे समर्थन करतात. १९७३ च्या रो विरुद्ध वेड निर्णयासारख्या महत्त्वाच्या घटनांद्वारे स्त्रीवादी चळवळीचे महत्त्वपूर्ण विजय अधोरेखित झाले, ज्याने गर्भपाताला मूलभूत अधिकार म्हणून मान्यता दिली. तथापि, डॉब्स विरुद्ध जॅक्सन महिला आरोग्य संघटनेच्या २०२२ मध्ये रो यांच्या विरोधात झालेल्या खटल्यामुळे पुन्हा एकदा तीव्र चर्चा सुरू झाल्या आणि स्त्रीवादी संघटना राज्य आणि संघराज्य पातळीवर पुनरुत्पादक हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी एकत्र आल्या. हे उपक्रम आर्थिक न्याय, आरोग्यसेवा उपलब्धता आणि पितृसत्ताक नियंत्रणापासून मुक्ततेशी कसे संबंधित आहेत यावर प्रकाश टाकून स्त्रीवादी अजेंड्यात गर्भपात अधिकारांचे चालू महत्त्व अधोरेखित करतात. शेवटी, अनेक निषेधांनंतर, रो व्ही. वेड निर्णय लागू करण्यात आला आहे. याव्यतिरिक्त, गर्भपात कायदे राज्यानेच ठरवायचे आहेत. हे दर्शविते की जगातील सर्वात प्रगत देश देखील त्यांच्या स्वतःच्या शरीरावरील महिलांच्या अधिकारांना कसे दुर्लक्षित/नियमित करतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. अल्गोरिदमिक बायस म्हणजे काय?

___

___

___

२. सामाजिक बदलासाठी एआय वर चर्चा करा.

___

___

___

___

७.४ सारांश

एकदा गुन्हा घडला की, देशभरात मेणबत्ती मार्च, लोक एकत्र येऊन आवाज उठवतात, अन्यायाविरुद्ध अशा चळवळी सुरू झाल्या. बऱ्याचदा हा मुद्दा सुरू झाला आणि त्यानंतर समस्या पाहिल्यानंतर विद्यमान कायद्यात सुधारणा करण्यात आल्या किंवा नवीन कायदा तयार करण्यात आला. सामाजिक चळवळींनी एका प्रकारे लिंग असमानता कमी करण्यास मदत केली आहे. या प्रकरणात विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे, पीसीपीएनडीटी कायदा, फौजदारी कायदा सुधारणा कायदा, पॉश कायदा २०१३ अशा अनेक सुधारणांवर चर्चा केली आहे. पंचायत आणि लोकसभा दोन्ही ठिकाणी आरक्षणासारख्या राजकीय प्रतिनिधित्वावर चर्चा आहे. याव्यतिरिक्त, या प्रकरणात मी टू चळवळ, हवामान बदलाशी संबंधित चळवळ, तंत्रज्ञानाच्या वाढीमुळे उदयास येणारी चळवळ यासारख्या जागतिक स्तरावर महिला चळवळीवर देखील चर्चा केली आहे.

७.५ प्रश्न

१. स्त्रीवादी ४.० म्हणजे काय?

२. कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाविरुद्धच्या कायद्याची चर्चा करा.

३. जागतिक स्त्रीवादावर एक टीप लिहा.

४. पुनरुत्पादनाशी संबंधित कायदे थोडक्यात स्पष्ट करा.

७.६ संदर्भ

1. https://reproductiverights.org/sites/default/files/documents/Reproductive-Rights-In-Indian-Courts.pdf

2. https://ehne.fr/en/encyclopedia/themes/gender-and-europe/feminisms-and-feminist-movements/feminism-and-global-justice-movement

3. https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/nonpartisan-perspectives/history-of-global-feminism/

4. Emmanuel, A. (2010). FEMINIST MOVEMENTS IN GLOBAL PERSPECTIVE UNITED NATIONS & THE RIGHTS OF THE WOMEN. The Indian Journal of Political Science, 71(3), 837–852. http://www.jstor.org/stable/42748413

5. https://www.coe.int/en/web/gender-matters/feminism-and-women-s-rights-movements

6. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0277539523001085

7. UshmaUpadhyay, 2000. "India's New Economic Policy of 1991 and its Impact on Women's Poverty and AIDS," Feminist Economics, Taylor & Francis Journals, vol. 6(3), pages 105-122.

8. Rajagopalan, S., & Shah, K. (2024). Economic liberalization and its impact on women in the Indian workforce (Bridwell Institute Working Paper Series). MercatusCenter at George Mason University. Retrieved from https://www.smu.edu/-/media/site/cox/centersandinstitutes/oneil-bridwellcenter/research/working-papers---may-2024/rajagopalan-and-shah-working-paper.pdf

9. https://www.ungender.in/here-is-everything-you-need-to-know-about-vishaka-guidelines/

10. https://lawrato.com/corporate-legal-advice/difference-between-vishakha-guidelines-and-posh-act-200795#:~:text=PoSH%20actually%20goes%20one%20step,with%20complaints%2C%20defining%20aggrieved%20woman%2C

11. https://www.drishtiias.com/to-the-points/Paper2/women-reservation-act-2023-women-in-politics

12. Center for Reproductive Rights. (n.d.). Reproductive rights in Indian courts. Retrieved from https://reproductiverights.org/sites/default/files/documents/Reproductive-Rights-In-Indian-Courts.pdf

13. https://www.chaitanyaindia.in/the-impact-of-microfinance-on-womens-leadership-and-empowerment/#:~:text=These%20retail%20loans%20empower%20women,families%2C%20and%20inspiration%20for%20others.

14. https://www.myscheme.gov.in/schemes/bbbp

*****

८

दैनंदिन जीवनात लिंगभाव तडजोड
कार्य आणि श्रम, शिक्षण आणि आरोग्य

१. कार्य आणि श्रम, शिक्षण आणि आरोग्य

२. राजकारण आणि प्रतिनिधित्व

३. पर्यावरण आणि उपजीविका

१ . काम आणि श्रम, शिक्षण आणि आरोग्य

घटक रचना

८.० उद्दिष्टे

८.१ पार्श्वभूमी

८.२ कार्य आणि श्रम, शिक्षण आणि आरोग्य

८.२.१ कार्य आणि श्रम: घरातील कामाचा लेखाजोखा (उत्पादन/पुनरुत्पादन)

८.२.२ स्त्रीवादी चर्चाविश्वात ‘उत्पादन’ आणि ‘पुनरुत्पादन’ कालखंडाची संकल्पना.

८.२.३ उत्पादन आणि पुनरुत्पादन यांच्यातील परस्परसंबंध

८.२.४. भारतीय परिस्थिती

८.२.५ आरोग्य आणि शिक्षण- सहभाग आणि सामग्रीच्या समस्या

८.२.६ शिक्षण -सहभाग आणि अनुभवाचे मुद्दे

८.२.७ आरोग्य आणि पोषण

८.३ निष्कर्ष

८.४ सारांश

८.५ प्रश्न

८.६ संदर्भ

८.० उद्दिष्टे

- लिंगभाव अभ्यासामध्ये कार्य आणि श्रमाचे स्वरूप अभ्यासणे
- आरोग्य आणि शिक्षणामध्ये अस्तित्त्वात असलेल्या असमानतेचे परीक्षण करणे.

८.१ पार्श्वभूमी

महिला भारतीय कार्यशक्तीचा अविभाज्य भाग आहेत. भारताचे रजिस्ट्रार जनरल आणि जनगणना आयुक्त कार्यालयाने दिलेल्या माहितीनुसार, २०११ च्या जनगणनेनुसार, भारतातील एकूण महिला कामगारांची संख्या १४९.८ दशलक्ष आहे आणि ग्रामीण आणि शहरी भागात महिला कामगारांची संख्या अनुक्रमे १२१.८ आणि २८.० दशलक्ष आहे. एकूण १४९.८ दशलक्ष महिला कामगारांपैकी ३५.९ दशलक्ष महिला शेतकरी म्हणून काम करत आहेत आणि आणखी ६१.५ दशलक्ष शेतमजूर आहेत. उर्वरित महिला कामगारांपैकी ८.५ दशलक्ष घरगुती उद्योगात आहेत आणि ४३.७ दशलक्ष इतर कामगार म्हणून वर्गीकृत आहेत.

२०११ च्या जनगणनेनुसार, २००१ च्या २५.६३ टक्क्यांच्या तुलनेत महिलांच्या कामातील सहभागाचा दर २५.५१ टक्के आहे. २०११ मध्ये महिलांच्या कामातील सहभागाचा दर किरकोळ कमी झाला आहे, परंतु १९९१ मध्ये २२.२७ टक्के आणि १९६७ मध्ये १९६७ टक्क्यांवरून सुधारणा झाली आहे. १९८१मध्ये महिलांसाठीकार्याचा सहभागदर शहरी भागात १५.४४ टक्क्यांच्या तुलनेत ग्रामीण भागात ३०.०२ टक्के आहे.

संघटित क्षेत्राचा विचार करता, मार्च २०११ मध्ये देशातील संघटित क्षेत्रातील एकूण रोजगाराच्या २०.५ टक्के महिला कामगार होत्या, जे मागील वर्षाच्या तुलनेत ०.१ टक्क्यांनी जास्त आहे. ३१ मार्च २०११ रोजी रोजगार आणि प्रशिक्षण महासंचालनालयाने (DGE&T) केलेल्या शेवटच्या रोजगार पुनरावलोकनानुसार, संघटित क्षेत्रात (सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्र) सुमारे ५९.५४ लाख महिला कामगार कार्यरत होते. यापैकी जवळपास ३२.१४ लाख महिला सामुदायिक, सामाजिक आणि वैयक्तिक सेवा क्षेत्रात कार्यरत होत्या.

हा विषय तीन घटकांमध्ये विभागलेला आहे:

१. पहिला घटक काम आणि श्रम यांच्याशी संबंधित आहे: घरातील कामाचा लेखा (उत्पादन/पुनरुत्पादन); आणि आरोग्य आणि शिक्षण - सहभाग आणि सामग्रीचे मुद्दे

२. दुसरा घटक राजकारण आणि प्रतिनिधीत्वाशी संबंधित आहे.

३. तिसरे घटक पर्यावरण आणि उपजीविकेशी संबंधित आहे.

८.२ कार्य आणि श्रम, शिक्षण आणि आरोग्य

८.२.१ कार्य आणि श्रम: घरातील कामाचा लेखा (उत्पादन/पुनरुत्पादन):

स्त्रीवादी चर्चाविश्वात 'उत्पादन' आणि 'पुनरुत्पादन' या संकल्पनांचे परीक्षण करणे महत्त्वाचे आहे, विशेषत: श्रमाचे लैंगिक विभाजन आणि कुटुंबात आणि मोठ्या सामाजिक संरचनेत प्रचलित लिंग संबंधांच्या संघटनेशी संबंधित वादविवादांमध्ये उद्भवलेले मुद्दे महत्वाचे आहेत. महिलांच्या भूमिकेचा अभ्यास स्त्रीवाद्यांसाठी निर्णायक महत्त्वाचा राहिला आहे आणि अजूनही आहे, कारण ते केवळ लैंगिक असमानता आणि लिंग पृथक्करण निर्माण करणाऱ्या प्रक्रिया आणि संरचना ओळखण्याशी संबंधित नाहीत, तर उत्पादक आणि पुनरुत्पादक क्षेत्रात महिला आणि पुरुष त्यांच्या स्थानाची समानता करण्यासाठी योग्य धोरणे देखील तयार करतात.

या क्षेत्रातील स्वारस्य देखील लिंग विभाजने वर्ग आणि जातीय असमानता यांना कसे छेदतात हे चांगल्या प्रकारे समजून घेण्याची संधी निर्माण करते. तथापि, कामाच्या ठिकाणी आणि घरातील श्रम विभागणीमधील संबंध समजून घेतल्याशिवाय स्त्रियांवर होणारे अत्याचार हे वर्णनातीत आहेत. 'उत्पादन' आणि 'पुनरुत्पादन' या संकल्पना समजून घेण्यात महिलांचे वेतन कामगार म्हणून स्थान, कुटुंब रचनेतील भूमिका आणि घरगुती जबाबदारीची विचारधारा महत्त्वाची भूमिका बजावते. कामाच्या पारंपारिक समाजशास्त्रीय व्याख्येने त्याचा अर्थ आर्थिक संसाधनांच्या संपादनासाठी क्रियाकलापांपुरता मर्यादित केला आहे. परंतु महिलांचे कार्य मुख्यत्वे विचारत न घेतलेले असे घरगुती क्षेत्रात केंद्रित आहे. स्त्रियांच्या कार्याचे नेमके स्वरूप संस्कृतीनुसार बदलते, तथापि जगभरातील स्त्रिया अशा कामात गुंतलेल्या आहेत ज्या सामाजिक गरजांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. गृहिणी म्हणून परिभाषित केलेल्या स्त्रिया त्यांच्या घरगुती जबाबदारी आणि मुलांचे संगोपन या व्यतिरिक्त कृषी आणि लहान-मोठ्या बाजारातील उत्पादनासारख्या असंघटित कामात गुंतलेल्या असतात असे सामान्यतः दिसून येते. या स्त्रिया अप्रत्यक्षपणे त्यांच्या शेती आणि घरगुती विनावेतन श्रमाच्या संदर्भात आणि थेट बाजारातील व्यापारातून आणि किरकोळ वस्तूंच्या उत्पादनातून कमावलेल्या पैशातून, घरगुती उत्पन्नात महत्त्वपूर्ण योगदान देतात.

८.२.२ 'उत्पादन' (विनिमय मूल्यांची निर्मिती) संकल्पना आणि'पुनरुत्पादन' (वापर मूल्ये / उपभोग घटक ची निर्मिती).

स्त्रीवादी चर्चाविश्व:

सर्व घरगुती कामात, बचत, बजेट तयार करण्यात किंवा सेवांच्या रूपात घरगुती घटकांसाठी उत्पन्नाचे योगदान देतात. युनायटेड स्टेट्स (यूएस) सारख्या प्रगत भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत, घरगुती क्षेत्र बाजार क्षेत्राइतकेच कामाचे तास स्त्री वापरते, जे सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या (जीएनपी) २५ टक्के ते ५० टक्के अंदाजे उत्पन्न देते. देशांतर्गत उत्पादन पद्धती ही मुळात पितृसत्ताक स्वरूपाची आहे. त्यामध्ये घरगुती कामगारांच्या त्या प्रणालीचा समावेश होतो ज्यामध्ये घरातील सदस्य घरामध्ये जमा झाल्यावर घरासाठी म्हणून काम करतात.

ही उत्पादनाची एक शोषणात्मक पद्धत आहे, कारण श्रम घरातील महिलाद्वारे केले जातात आणि घरातील पुरुष त्याच्या उत्पादित केलेल्या वापर करतो आणि स्त्रियांचे अतिरिक्त श्रम हिरावून घेतो. (घरातील स्त्रियांच्या कामाची किंमत केली जात नाही.) शोषणाच्या या संबंधाचा त्याला पुरुषास होतो, तो वापरत असलेली उत्पादने आणि फुरसतीच्या वेळा, स्त्रियांनी केलेल्या श्रमाच्या वेळेच्या संबंधित त्यागावर आधारित आहे.

देशांतर्गत उत्पादन पद्धतीच्या कामगार वर्गातील लोकांना 'आश्रित' आणि फुरसतीच्या वर्गातील लोकांना 'घरांचे प्रमुख' असे समजले जाते. परंतु याचा अर्थ असा नाही की घरातील माणसे खरोखर किंवा सामान्यपणे त्यांच्या कुटुंब प्रमुखांवर अवलंबून असतात. एका अर्थाने, अवलंबित्वाचे संबंध खरे तर उलट असतात, कारण आश्रित वर्ग नेहमीच त्यांच्या अस्तित्वासाठी उत्पादक वर्गांच्या आधारावर अवलंबून असतात.

८.२.३ उत्पादन आणि पुनरुत्पादन वय यांच्यातील आंतरसंबंध:

मार्क्सवादी अर्थशास्त्रज्ञ श्रम हे अंतिम संसाधन म्हणून परिभाषित करतात आणि श्रम हे एकतर उत्पादन किंवा विनिमय मूल्य तयार करण्यासाठी पाहिले जाते. त्यांच्यासाठी, उत्पादन म्हणजे बाजारातील विनिमय मूल्य निर्माण करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या श्रमाचा आणि पुनरुत्पादनाचा अर्थ घरामध्ये वापर मूल्य निर्माण करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या श्रमाचा संदर्भ आहे. येथे, पुनरुत्पादन हा शब्द जैविक पुनरुत्पादन तसेच श्रमशक्तीच्या देखरेखीसाठी पुनरुत्पादनाचा संदर्भ देते आणि वापर मूल्याचे घरगुती 'उत्पादन', म्हणजे, घरामध्ये त्वरित वापरासाठी वस्तू आणि सेवा समाविष्ट करते. म्हणून, घर हे उपभोग आणि पुनरुत्पादनाचे एकक मानले जाते.

नव-शास्त्रीय अर्थशास्त्रज्ञांनी या वादात दोन महत्त्वाच्या परिमाणांचा परिचय करून उत्पादन आणि पुनरुत्पादनाशी संबंधित विवादांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे: प्रथम, अंतिम संसाधन म्हणजे वेळ आणि दुसरे म्हणजे, पोषण, स्वच्छता यावर वेळ, पैसा आणि इतर संसाधनांची घरगुती गुंतवणूक. आरोग्य सेवा, शिक्षण इ. तिच्या सदस्यांची मानवी भांडवलाची गुंतवणूक आहे आणि उपभोग म्हणून दर्शविले जाऊ नये (स्त्रिया केवळ ग्राहक नाहीततर त्या उत्पादक आहेत).

८.२.३ अ) बाजार आणि कुटुंब यांच्यातील संबंध:

आर्थिक जीवनात बाजारपेठेचा हळूहळू सहभाग केल्याने उत्पादनाचा देशांतर्गत क्षेत्रातून बाजार क्षेत्राकडे बदल होतो. औद्योगिक समाजात जिथे उदरनिर्वाह प्रामुख्याने मजुरीवर अवलंबून असतो, घरगुती कामाचे श्रम म्हणजे कौटुंबिक उत्पन्नाचे उपभोग्य वस्तू आणि सेवांमध्ये रूपांतर करणे, ज्यापैकी फक्त एक छोटासा भाग घरामध्ये तयार होतो.

त्यामुळे उदरनिर्वाहाचा भार मजुरीवर पडतो, तर उत्पादनाचे भाग हळूहळू घरातून काढून टाकले जातात आणि घरगुती कामगार घरगुती वापरासाठी बाजारातील वस्तूंच्या परिवर्तनावर लक्ष केंद्रित करतात.

परंतु, प्रत्यक्षात, घरगुती कामगारांमध्ये, विशेषत: कृषी सोसायट्यांमध्ये, उत्पादनाचे प्रमाण जास्त असते. हे खरं आहे की अन्न निर्मितीचे सर्व टप्पे अनेकदा घरामध्ये पार पाडले

जातात. जरी स्त्रिया कृषी संस्थेचा प्रत्यक्ष भाग नसली तरीही, महिला घराभोवतीच्या अनेक प्रकारच्या कामात सहभागी असतात.

अनेक बाबतीत, उदरनिर्वाहाचा भार शेतीच्या कामासह महिलांच्या घरगुती कामांवर पडतो. या दोन्ही घटनांमध्ये महिलांचा सहभाग जास्त आहे. किंबहुना, शेती आणि घरगुती-संबंधित कामे अत्यंत जवळचे आहेत; तसेच, उत्पादक आणि पुनरुत्पादक क्रिया वेळोवेळी एकमेकांशी जोडलेले असतात.

अशाप्रकारे, स्त्रियांच्या विनावेतन घरगुती श्रम काढून टाकण्याची आणि घरगुती व्यवस्थापक आणि उत्पादक म्हणून त्यांच्या भूमिकेचे अवमूल्यन करण्याची आणि वापर मूल्यांच्या तुलनेत मूल्यांची देवाणघेवाण करण्यासाठी अधिक मूल्य देण्याची सार्वत्रिक प्रवृत्ती दिसते. एखादी महिला जी सशुल्क रोजगाराद्वारे मूल्यांची देवाणघेवाण करण्याऐवजी घरगुती उत्पादनाद्वारे उपयोग मूल्ये निर्माण करण्यात माहिर आहे, तिच्या घरगुती कामात पिकांचे उत्पादन (शेतीचे काम) समाविष्ट असले तरीही ती 'काम करत नाही' किंवा 'बेरोजगार' म्हणून गणली जाते. तिचे कार्य अर्थव्यवस्थेच्या तथाकथित 'उत्पादक' क्षेत्रांमध्ये आवश्यक असलेल्या श्रमांसाठी मूलभूत पाया प्रदान करतात. घरगुती उत्पादनाच्या अदृश्यतेचा सर्वात स्पष्ट परिणाम असा आहे की राष्ट्रीय लेखा प्रणालीमध्ये श्रम मूल्य किंवा उत्पादनाचे मूल्य विचारात घेतले जात नाही.

८.२.३ ब) पितृसत्ता आणि भांडवलशाही यांच्यातील संबंध:

मार्क्सवादी सिद्धांतवादी उत्पादनाचे विश्लेषण करण्याशी अधिक संबंधित आहेत, परंतु कामगार प्रक्रियेच्या भांडवलशाही रचनेतील स्त्रियांची विशिष्ट परिस्थिती स्पष्ट करण्यास असमर्थ आहेत. औद्योगिक भांडवलशाही समाजात एक रचना नाही, परंतु दोन रचना आहेत त्या म्हणजे पितृसत्ता आणि भांडवलशाही होय.

भांडवलशाहीच्या विकासापूर्वी पितृसत्ता प्रस्थापित झाली होती आणि कामगार प्रक्रियेच्या भांडवलशाही प्रकारांमध्ये नेण्यात आली होती कारण पुरुषांना स्वतःसाठी विशेषाधिकार प्राप्त करायचे होते.परिणामी, मजुरी कामगार प्रणालीमध्ये लैंगिक पदानुक्रम स्थापित केला गेला. श्रमिक बाजारात महिलांच्या स्थानासाठी केवळ भांडवलदारच जबाबदार नाहीत तर पुरुषांनाही जबाबदार धरले जाते. भांडवलशाही आणि पितृसत्ता व्यवस्था एकमेकांशी संवाद साधतात, स्त्रियांसाठी दुय्यम स्थिती निर्माण करतात.

८.२.३ क) 'घटकांचे उत्पादन' आणि 'लोकांचे उत्पादन' यांच्यातील संबंध:

लोकांच्या उत्पादनाची व्याख्या जैविक पुनरुत्पादन म्हणून केली जाऊ शकते ज्यामध्ये शारीरिक आणि सामाजिक दोन्ही प्रक्रियांचा समावेश होतो, म्हणजेच सामाजिक आणि सांस्कृतिक यंत्रणा ज्याद्वारे लैंगिक संबंध, स्त्रियांची लैंगिकता आणि प्रजनन संरचित आणि नियंत्रित केले जाते.

जरी स्त्री लिंग आणि पुनरुत्पादक कार्यात यांच्यातील एकमेव सक्तीचा संबंध जैविक पुनरुत्पादनाच्या क्षेत्रात आहे, परंतु हे एक सत्य आहे की स्त्रियांना इतर अनेक कामांमध्ये समान काम दिले जाते.

हे श्रमशक्तीच्या देखभाल आणि पुनरुत्पादनाशी थेट जोडलेले आहेत, जसे की स्वयंपाक करणे, साफसफाई करणे, मुलांची काळजी घेणे आणि आजारी आणि वृद्धांची काळजी घेणे.

विशेषतः ग्रामीण स्त्रियांच्या बाबतीत, उत्पादक आणि पुनरुत्पादक कार्य यातील फरक अनेकदा स्त्रियांच्या दृष्टीने काहीसा कृत्रिम वाटतो. हे ओळखणे सोपे आहे, उदाहरणार्थ, पुनरुत्पादनाच्या प्रक्रियेमध्ये मोठ्या प्रमाणात उत्पादक कार्ये समाविष्ट आहेत जी घरच्या स्वतःच्या उपभोगासाठी सज्ज आहेत, जसे की जनावरांची काळजी, शेतीची कामे, विणकाम आणि किरकोळ व्यापार, अन्न तयार करणे, पाणी वाहून नेणे, सरपण गोळा करणे इत्यादी.

हे न पटण्यासारखे आहे की, विशेषत: कृषीप्रधान समाजात, स्त्रियांना त्यांच्या प्रजनन क्षमतेसाठी प्रामुख्याने महत्त्व दिले जाते आणि प्रजनन क्षमता हा स्त्री स्थितीचा मध्यवर्ती घटक आहे. हे देखील खरे आहे की जे त्यांच्या प्रजनन क्षमतेवर नियंत्रण ठेवतात ते सामान्यतः त्यांच्या श्रमांवर नियंत्रण ठेवण्यास सक्षम असतात.

आता हे व्यापकपणे ओळखले जाते की कुटुंबातील महिलांचे स्थान व्यापक सामाजिक प्रक्रिया आणि संरचनांच्या संदर्भात स्पष्ट केले जाणे आवश्यक आहे. ज्या यंत्रणांद्वारे स्त्री लैंगिकता नियंत्रित केली जाते आणि उत्पादन प्रणाली यांच्यात थेट आणि घनिष्ठ संबंध आहे. स्त्रियांची मूल जन्माला घालण्याची क्षमता आणि श्रम हे निसर्गाने पितृसत्ताक असलेल्या सामाजिक संरचनांद्वारे हाताळले जातात आणि वापरले जातात. बाळंतपणावर नियंत्रण नसल्यामुळे महिलांच्या आरोग्यावर आणि मृत्यूच्या दरावर गंभीर परिणाम होतो. लोकसंख्या नियंत्रण आणि गर्भनिरोधक आणि गर्भपातासाठी महिलांचा सहभाग हा एक जटिल विषय आहे, ज्याचा स्थितीशी कोणताही सकारात्मक संबंध असू शकत नाही. प्रजननक्षमतेवर सामाजिक आणि खाजगी नियंत्रणात स्त्रियांची फारच कमी भूमिका असते. मुलांची संख्या आणि अंतर देखील कुटुंबातील पती किंवा पुरुष प्रमुखाद्वारे निर्धारित केले जाते, परिणामी श्रम आणि मालमत्तेच्या वारसाहक्कासाठी पुरुषांचे प्रजननावर नियंत्रण असते.

ज्या स्त्रियांना मुले किंवा मुलगे नाहीत अशा स्त्रियांच्या दर्जाचे अवमूल्यन करणाऱ्या विचारधारा अशा प्रकारे बळकट केल्या जातात. कुटुंबात मुलगा नसणे हे अशुभ मानले जाते कारण मोक्ष प्राप्तीसाठी काही विधी, धार्मिक कार्ये करता येत नाहीत. याचाही परिणाम लैंगिकतेवर परिणाम होण्याची भीती असल्याने कुटुंबातील महिलांची हालचालही विविध घटकांद्वारे अटळ असते. याचा विपरित परिणाम होतो, ज्यामुळे महिलांना सशुल्क रोजगार किंवा औद्योगिक क्षेत्रात सहभागी होण्याच्या क्षमतेत अडथळा येतो.अशाप्रकारे, अधीनतेची प्रक्रिया सामाजिक संरचना, विशेषत: कौटुंबिक/नातेवाईक संरचनांद्वारे घडते आणि हे उत्पादन प्रणालीशी परस्परसंबंधित होते.

८.२.४. भारतीय परिस्थिती:

जमिन, मालमत्ता आणि लैंगिकतेवर नियंत्रण नसल्यामुळे स्त्रियांचे गौणत्व भारतीय समाजात जातीय विवाह, हुंडा इत्यादी विविध यंत्रणांद्वारे बळकट केले गेले आहे. जरी समाजशास्त्रज्ञ आणि सामाजिक मानववंशशास्त्रज्ञांनी हुंडा आणि वधूमूल्य ची व्यवस्था अभ्यास करण्याचा

प्रयत्न केला असला तरी त्यांनी स्त्रियांच्या स्थितीचे विश्लेषण करण्यास योगदान दिलेले नाही. या संदर्भात स्त्रीवादी दृष्टीकोन स्त्रियांच्या अधीनतेच्या चिकित्सक विश्लेषणात योगदान देते.

जात आणि हुंडा व्यतिरिक्त, भारतीय परिस्थितीत श्रमाचे लैंगिक विभाजन केवळ पूरकता दर्शवत नाही, परंतु व्यावसायिक पृथक्करण, कामगार बाजार विभाजन आणि असमान वेतन संरचना कायम ठेवते. शेतीमध्ये, उदाहरणार्थ, स्त्रिया पाण्याचे सिंचन, पुनर्लावणी, तण काढणी आणि कापणी करतात, परंतु नांगरणी करत नाहीत ते काम महत्वाचे आणि पुरुषांचे समजले जाते.

अनेक अभ्यास दर्शवितात की औद्योगिक व्यवस्था आणि अनौपचारिक क्षेत्रात देखील कार्यांचे लिंगनिहाय वाटप अस्तित्वात आहे. भारतीय महिलांच्या निम्म्याहून अधिक कार्यात जनगणनेच्या सामग्रीमध्ये नोंदवलेले नाहीत, कारण त्यांच्याकडे शेती करण्यासाठी स्वतंत्र जमीन नाही, जरी त्या कौटुंबिक उत्पादन घटक मध्ये सक्रियपणे मदत करतात. काम आणि कामगार यांच्या जनगणनेच्या व्याख्येतील बदलांमुळे महिलांच्या कामातील सहभागाचे दर चढ-उतार होतात.

म्हणून, स्त्रियांचे कार्य-विशिष्ट कार्य हे तिच्या कमी दर्जाच्या स्थितीचे एक महत्त्वाचे सूचक आहे. त्याशिवाय, तिला असमान मजुरी आहे, जी पुरुषांकडून हिरावून घेतली जाते. महिलांच्या अधिक सहभागासह शेतीमध्ये, स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने पूरक तत्त्वावर काम करतात, परंतु संसाधनांवर त्यांचे नियंत्रण निश्चितपणे निश्चित नसते. असंघटित बिगर कृषी क्षेत्रातही महिलांची स्थिती तितकीच दयनीय आहे. कारखाना कायद्यांतर्गत नसलेल्या पारंपारिक असंघटित घटकामध्ये त्यांचा सहभागआणि संघटित क्षेत्रातील नवीन प्रकारच्या व्यवसायांमध्ये त्यांचा सहभाग, जेथे भूमिका विशिष्टीकरण केले जाते ते कामाच्या निवडीमध्ये अडथळा आणतात. शिक्षणाचा अभाव, कमी तांत्रिक कौशल्य, कौटुंबिक दबावामुळे निवडीचा अभाव आणि यासारख्या विशेष समस्यांमुळे असे घडते.

तुमची प्रगती तपासा:

१. विनिमय मूल्ये आणि वापर मूल्ये म्हणजे काय?

___

___

___

___

८.२.५ आरोग्य आणि शिक्षण- सहभाग आणि सामग्रीच्या समस्या

आज जगात आरोग्य आणि शिक्षणात मोठी विषमता आहे, ही समस्या विविध प्रकारच्या क्षमतांच्या प्रवेशाशी संबंधित म्हणून पाहिली जाऊ शकते. कामाच्या लिंगनिरपेक्ष स्वरूपामुळे स्त्रियांचा शिक्षणापर्यंतचा सहभाग मर्यादित आहे. पितृसत्ताक रचनेने हे सुनिश्चित

केले आहे की महिलांची संसाधने, आरोग्य, शिक्षण आणि इतर गोष्टींसह राजकीय प्रतिनिधित्व मोठ्या प्रमाणात असमान राहिले आहे.

जानेवारी २०२० मध्ये, युनायटेड नेशन्स चिल्ड्रेन्स फंडने एक अहवाल प्रकाशित केला ज्यामध्ये असे दिसून आले की, जागतिक स्तरावर, "सर्वात गरीब घरातील किशोरवयीन मुलींपैकी एकही मुलगी कधीही शाळेत गेली नाही." अहवालात अशा प्रवृत्तीची नोंद करण्यात आली आहे जिथे सार्वजनिक शिक्षणासाठी निश्चित केलेली अधिक संसाधने कमी-उत्पन्न कुटुंबातील विद्यार्थ्यांपेक्षा उच्च-उत्पन्न कुटुंबातील विद्यार्थ्यांवर खर्च केली जातात.

८.२.६ शिक्षण -सहभाग आणि अनुभवाचे मुद्दे:

८.२.६ अ) शालेय शिक्षण प्राधान्ये आणि पर्यावरण:

२००२ मध्ये, महिला संसाधन केंद्राने मुंबईतील महापालिका शाळांमधील मुलींच्या शैक्षणिक परिणामांबद्दल अधिक जाणून घेण्यासाठी संशोधन केले. त्यांना असे आढळले की त्यावेळेस ग्रामीण आणि शहरी भागातील लोकांच्या जलद हालचालीमुळे आणि खाजगी शाळांना प्राधान्य दिल्याने कमी नोंदणीमुळे शाळा बंद होत होत्या. त्यांना कळले की पालक त्यांच्या मुलांना खाजगी शाळांमध्ये, विशेषत: इंग्रजीमध्ये शिकवणाऱ्या शाळांमध्ये आणि त्यांच्या मुलींना सार्वजनिक शाळांमध्ये दाखल करण्याचा कल आहे. शालेय वातावरणात, संशोधकांना मुलींच्या लैंगिक छळाचा, दोषमुक्तीचा आणि बदनामीचा एक हानिकारक आणि व्यापक नमुना लक्षात आला.

८.२.६ ब) बेहिशेबी आणि असमान घरगुती श्रम:

स्त्रीशिक्षणावरील लेख सातत्याने लक्षात आणतात की मुली आणि स्त्रिया केवळ घरकाम करतात या पितृसत्ताक समजुतीमुळे शाळांमध्ये मुलींचा प्रवेश कमी झाला आहे. औपचारिक रोजगाराची वैशिष्ट्ये सामायिक केली तरीही अशा श्रमांना कार्य म्हणून मानले आणि मोजले जात नाही. पालक आपल्या मुलींना शाळेत पाठवण्यास नाखूष आहेत कारण त्यांना घरी काम करणे आणि मातांना घरगुती कामात मदत करणे आवश्यक आहे, अनौपचारिक शिक्षणाचे पर्याय लगेचच उदयास येतात, मुलीच्या कामाच्या वेळापत्रकात बसण्यासाठी शालेय शिक्षण समायोजित करणे. आव्हानात्मक मानसिकता आणि वैचारिक दृष्टीकोन बदलण्याचा प्रयत्न करण्याचा प्रश्न केवळ एक पर्याय म्हणून पाहिला जात नाही... गावापासूनचे अंतर हे एक सामान्य कारण बनते आणि मुलांना शालेय शिक्षणासाठी गाव सोडून दुसऱ्या गावात जावे लागल्यास पालकांना लैंगिक अत्याचाराची भीती वाटते. मुलींना नियमितपणे कापसाच्या शेतात काम करण्यासाठी, घरासाठी इंधन आणि पाणी आणण्यासाठी पाठवले जाते, ज्यासाठी त्यांना अनेकदा गावाच्या सीमेपलीकडे जावे लागते, मुलींचे शिक्षण ही बाब कधीच महत्त्वाची मानली जात नाही.

८.२.६ क) विवाह आणि शिक्षण:

कल्पना कन्नाबीरन, सुजित कुमार मिश्रा आणि एस सुरापा राजू हे स्पष्ट करतात की मुलींच्या लग्नाच्या आग्रहामुळे, प्रामुख्याने १८ वर्षांच्या होण्याआधीच त्यांचा शिक्षणाचा सहभाग कमी झाला आहे. ते राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (२००५-०६) मधील

आकडेवारी उद्धृत करतात. दाखवा की भारतातील २०-२४ वयोगटातील जवळजवळ निम्म्या स्त्रिया १८ वर्षे वयाच्या आधी विवाहित होत्या (३०% मध्ये शहरी भागात आणि ५३% ग्रामीण भागात). विवाह आणि शिक्षण यांच्यातील संबंध तपासण्यासाठी, त्यांनी तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेशमध्ये एक व्यापक परिमाणात्मक आणि गुणात्मक अभ्यास केला. एक महत्त्वाचा निष्कर्ष असा आहे की ज्या मुली जास्त काळ शाळेत राहिल्या त्यांचे लग्न नंतरच्या वयात होण्याची शक्यता असते. त्यांना असेही आढळून आले की शिक्षणामुळे विवाह आणि हक्क यासह कायद्यांविषयी त्यांचे ज्ञान सुधारले आहे.

कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी वेतन कामात सहभाग हे शाळा सोडण्याचे एक कारण म्हणून नमूद करण्यात आले (४०.६% प्रकरणे तेलंगणात आणि ३८.८% आंध्र प्रदेशात). दुसरे सर्वात मोठे कारण लग्न होणे (तेलंगणामध्ये ३३.९% आणि आंध्र प्रदेशात ३३.३%). तिसरे कारण, विशेषत: काळजीच्या कामाद्वारे कौटुंबिक कार्यात लहान भावंडांची काळजी घेणे हे होते- तेलंगणामध्ये १४.३% स्त्रिया शाळेत न जाता त्यांच्या लहान भावंडांची काळजी घेतात, तर तेच ७.७% आहे. आंध्र प्रदेश मध्ये. याशिवाय स्थलांतर हे महिलांमधील शिक्षण खंडित होण्याचे आणखी एक कारण होते.

८.२.६ ड) शैक्षणिक अभ्यासक्रम:

नंदिनी मांजरेकर यांचा २००० मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या राष्ट्रीय अभ्यासक्रम फ्रेमवर्क (NCF) वर लक्ष केंद्रित करून भारतात लिंग आणि जातीय समरसतेच्या चुकीच्या संकल्पनांचा प्रचार करण्यासाठी शैक्षणिक अभ्यासक्रमाच्या वापरावर प्रश्न करतात. NCF, स्त्रियांबद्दलचे त्याचे वैचारिक स्थान प्रदर्शित करते, शीर्षकाच्या विभागात मुलींच्या शिक्षणाचा समावेश होतो. "एकसंध समाजासाठी शिक्षण." मुलींना “योग्य” पद्धतीने कसे शिक्षण दिले जाऊ शकते याची एक झलक येथे आपल्याला मिळते. पितृसत्ताक दडपशाही आणि समानता आणि न्यायासाठी संघर्ष हे अशा सामाजिक व्यवस्थेतील समस्या आहेत ज्यात जात आणि लिंग पदानुक्रम हे महान भारतीय परंपरेच्या अखंड फॅब्रिकमधील संघर्षरहित, सामंजस्यपूर्ण घटक आहेत. मांजरेकर हे देखील सांगतात की NCF अंतर्गत व्यावसायिक अभ्यासक्रम ज्यांची संकल्पना महाविद्यालयीन शिक्षणाला पर्याय म्हणून करण्यात आली होती त्यांना गंभीर मर्यादा देखील आहेत.

मुलींसाठीचे व्यावसायिक अभ्यासक्रम हे असे आहेत– टायपिंग, टेलरिंग इ., जे त्यांना केवळ असंघटित क्षेत्रातील कमी पगाराच्या नोकऱ्यांमध्येच सहभाग देतात.हे केवळ जात, वर्ग आणि लिंग यांद्वारे असमानता वाढवण्यास मदत करेल. गरीब मुली, दलित आणि इतर किरकोळ गटांना उच्च शिक्षणासाठी सहभाग मर्यादित करणे आणि या स्तरावरील त्यांचे प्रतिनिधित्व कमी करणे असे त्यामुळे घडू शकते.

८.२.६ इ) रोजगारातील अडथळे:

नीथा एन लिहितात की, शिक्षणाचा स्तर स्त्रियांच्या नोकरी करण्याच्या क्षमतेवर प्रभाव टाकतो. महिलांमधील शिक्षणाची पातळी देखील लक्षणीयरीत्या बदलते हे लक्षात घेता, धोरण आणि अंमलबजावणी सुधारणांनी महिलांमधील असमानता विचारात घेणे आणि दूर करणे आवश्यक आहे.

उच्च जातीतील स्त्रियांचे शिक्षण आणि नोकरीच्या बाजारपेठेतील सुलभतेच्या दृष्टीने फायदेशीर स्थान लक्षात घेता, अशा प्रवृत्तीमुळे आर्थिक बदलांच्या अनुषंगाने संरचनात्मक असमानता चालू राहणे आणि मजबूत करणे सूचित होऊ शकते. हे विभेदक नमुने स्पष्टपणे महिला लोकसंख्येच्या विविध विभागांसाठी रोजगाराच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी विभेदित धोरणे आणि हस्तक्षेप विकसित करण्याची आवश्यकता अधोरेखित करतात.

८.२.७ आरोग्य आणि पोषण:

भारतात, महिलांच्या आरोग्याकडे सर्रासपणे दुर्लक्ष केले जाते, मोठ्या प्रमाणावर कुपोषण आणि अशक्तपणा या समस्या दिसून येतात. राष्ट्रीय कौटुंबिक आरोग्य सर्वेक्षण, २०१५-१६ नुसार, १५-४९ वर्षे वयोगटातील ५३%-५४% भारतीय महिलांना रक्तक्षय आहे. भारतातील बहुतेक महिलांच्या आहारात आवश्यक पोषक तत्वांचा अभाव आहे, कारण महिलांनी घरातील इतरांना खाऊ घातल्यानंतर खाणे या सामाजिक नियमामुळे. गरीब कुटुंबांमध्ये, अन्नाची कमतरता अधिक तीव्र होते. प्रथिने आणि कॅल्शियम सारख्या आवश्यक पोषक तत्वांचा समावेश असलेले अन्नपदार्थ बहुतेकदा कुटुंबातील इतर सदस्य प्रथम सेवन करतात, ज्याची जबाबदारी घरातील सदस्यांची काळजी घेण्याची जबाबदारी असते त्या तरुण स्त्रीच्या आधी. स्त्रियांनी शेवटी खाणे, उरलेले अन्न खाणे किंवा दूध आणि अंडी यांसारख्या प्रथिनेयुक्त पदार्थांचा वाटा न मिळणे अशा पद्धती सामान्य आहेत. शिवाय, स्त्रिया विशेषत: गर्भधारणेदरम्यान आणि प्रसूतीशी संबंधित सुविधांसाठी खाजगी सुविधा परवडत नसल्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेवर अवलंबून असतात.

भारतातील सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणा भारतातील बहुतेक महिलांना प्रसूतीनंतरची काळजी प्रदान करण्यात अयशस्वी ठरली आहे ज्यांना महागडी काळजी आणि उपचार परवडत नाहीत. अधिकृत पायाभूत सुविधा कोलमडल्यामुळे, स्त्रिया जगण्यासाठी केवळ समुदाय-स्तरीय आधारावर अवलंबून राहू शकतात.

पितृसत्ताक रचनेने हे सुनिश्चित केले आहे की महिलांची संसाधने, आरोग्य, शिक्षण आणि इतर गोष्टींसह राजकीय प्रतिनिधित्व मोठ्या प्रमाणात असमान राहिले आहे. पितृसत्ता कोणाला कशात सहभाग आहे हे ठरवते, कारण ते स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील संबंध परिभाषित करते. जसे की स्त्रिया पुरूषांसाठी उपलब्ध अन्नाचा चांगला भाग बाजूला ठेवतात, स्त्री-पुरुषांना भौतिक आणि सामाजिक संसाधनांपर्यंत पोहोचण्याची भिन्न पातळी ही या पितृसत्ताक सामाजिक रूढींचा परिणाम आहे ज्यांना पारंपारिकपणे सामान्य आणि प्रथा असे समजले जाते.

साधारणपणे, भारतात, जेव्हा ते संसाधने कशी वापरतात तेव्हा पुरुष आणि स्त्रिया यांच्या भिन्न गरजा विचारात घेणारा लिंग विचार स्वीकारण्यात धोरणे अयशस्वी ठरली आहेत. असमानता कमी करण्याचे प्रयत्न मात्रात्मक राहिले आहेत, जे पुरुष आणि महिलांना एकाच व्यासपीठावर ठेवतात आणि त्यांना धोरणाचा समान फायदा होईल असे गृहीत धरते.

त्यामुळे, दोन लिंगांमध्ये अस्तित्त्वात असलेल्या अंतर्निहित सामाजिक असमानतेकडे दुर्लक्ष केले जाते. बहुतेक प्रक्रिया घराला मोजमापाचे मूलभूत एकक म्हणून घेतात, कारण या धोरणांमध्ये महिला, त्यांची ओळख आणि त्यांच्या गरजा पुरुषांच्या तुलनेत समाविष्ट

होतात. तथापि, पुरुष आणि स्त्रिया यांच्याकडून अपेक्षित कामाचे प्रकार भिन्न असल्यामुळे त्यांच्या संसाधनांच्या गरजाही भिन्न आहेत. तरीही, सहभाग सुधारण्यासाठी तयार केलेली धोरणे हे विचारात घेण्यात अपयशी ठरतात.

तुमची प्रगती तपासा:

दोन लिंगांमध्ये अस्तित्त्वात असलेली सामाजिक विषमता कोणती आहे?

____

____

____

____

८.३ निष्कर्ष

श्रमाची लैंगिक विभागणी शक्ती पदानुक्रम आणि घरगुती कार्य यांच्याशी जोडलेली आहे. सामाजिक पुनरुत्पादनाचे सिद्धांत दोन प्रमुख वर्गीकरणांवर आधारित असू शकतात. पहिल्या घटनेत, स्त्रियांच्या श्रम आणि प्रजननक्षमतेवर नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टीने, म्हणजे, भौतिकवादी दृष्टीने आणि दुसऱ्या उदाहरणात, वैचारिक संबंधांच्या रूपात, जे लिंगाच्या लिंगात रूपांतर करण्यात केंद्रस्थानी गुंतलेले आहेत. प्रत्येक बाबतीत, अर्थातच, स्त्रियांच्या अत्याचाराची व्याख्या करताना पुनरुत्पादनाच्या सामाजिक संबंधांना प्राधान्य दिले जाते. सशुल्क काम आणि काळजी घेणे या सारखे काम आणि लिंग समानतेवर होणारे परिणाम आणि निवडी करण्याची आणि त्यावर कृती करण्याची क्षमता आणि सामर्थ्य यावर महिला आणि पुरुषांच्या श्रमांचे विभाजन यावर स्त्रीवादी चर्चाविश्व आधारित आहेत.

८.४ सारांश

स्त्रियांच्या बिनपगारी कौटुंबिक श्रमाला नष्ट करण्याची आणि घरगुती व्यवस्थापक आणि उत्पादक म्हणून त्यांच्या भूमिकेचे अवमूल्यन करण्याची आणि वापर मूल्यांच्या तुलनेत मूल्यांची देवाणघेवाण करण्यासाठी अधिक मूल्य देण्याची सार्वत्रिक प्रवृत्ती आहे. एखादी महिला जी सशुल्क रोजगाराद्वारे मूल्यांची देवाणघेवाण करण्याऐवजी घरगुती उत्पादनाद्वारे उपयोग मूल्ये निर्माण करण्यात अग्रेसर आहे, तिच्या घरगुती कामात निर्वाह पिकांचे उत्पादन समाविष्ट असले तरीही ती 'काम करत नाही' किंवा 'बेरोजगार' म्हणून गणली जाते. तिचे कार्य अर्थव्यवस्थेच्या तथाकथित 'उत्पादक' क्षेत्रांमध्ये आवश्यक असलेल्या श्रमांसाठी मूलभूत पाया प्रदान करतात. घरगुती उत्पादनाच्या अदृश्यतेचा सर्वात स्पष्ट परिणाम असा आहे की राष्ट्रीय लेखा प्रणालीमध्ये श्रम मूल्य किंवा उत्पादनाचे मूल्य विचारात घेतले जात नाही. श्रमिक बाजारात महिलांच्या स्थानासाठी केवळ भांडवलदारच जबाबदार नाहीत तर पुरुषांनाही जबाबदार धरले जाते. भांडवलशाही आणि पितृसत्ता एकमेकांशी संवाद साधतात, गौण स्थिती निर्माण करतात. अधीनतेची ही प्रक्रिया सामाजिक संरचना, विशेषत: कौटुंबिक/नातेवाईक संरचनांद्वारे घडते आणि हे उत्पादन प्रणालीशी परस्परसंबंधित होते.

शिवाय, स्त्रियांना ज्या विशेष समस्यांचा सामना करावा लागतो, जसे की शिक्षणाचा अभाव, कमी तांत्रिक कौशल्य, कौटुंबिक दबावामुळे निवड न करणे इत्यादींमुळे असे घडते. कामाच्या लिंगनिरपेक्ष स्वरूपामुळे महिलांना शिक्षण आणि आरोग्याचा सहभाग मर्यादित आहे. स्त्री-पुरुषांना भौतिक आणि सामाजिक संसाधनांपर्यंत पोहोचण्याची भिन्न पातळी ही या पितृसत्ताक सामाजिक रूढींचा परिणाम आहे ज्यांना पारंपारिकपणे सामान्य आणि प्रथा असे समजले जाते.

८.५ प्रश्न

१. स्त्रीवादी चर्चाविश्वात 'उत्पादन' आणि 'पुनरुत्पादन' या संकल्पनांचे समीक्षेने परीक्षण करा?

२. भारतीय समाजाच्या संदर्भात उत्पादन आणि पुनरुत्पादन यांच्यातील परस्परसंबंध थोडक्यात चर्चा करा?

३. कामाच्या लिंगनिरपेक्ष स्वरूपामुळे स्त्रियांच्या शिक्षणापर्यंत मर्यादित प्रवेशावर थोडक्यात चर्चा करा?

४. भारतात प्रचलित असलेल्या महिलांच्या आरोग्य आणि शिक्षणाशी संबंधित सहभाग आणि अनुभवाच्या संदर्भात एक टीप लिहा?

८.६ संदर्भ (References)

- 'Production' and 'Reproduction' in Feminism: Ideas, Perspectives and Concepts: Article in IIM Kozhikode Society & Management Review • ३(१) ४५–५३,June २०१४,DOI: १०.११७७/२२७७९७५२१४५२३६६५.
- Issues Paper: Unpaid Care Work: The missing link in the analysis of gender gaps in labour outcomes ☐ OECD २०१४
- Medicine, Health Care and Philosophy (२०२०) २३:२५–३३
- https://doi.org/१०.१००७/s११०१९-०१९-०९९०२-w
- https://labour.gov.in/womenlabour/about-women-labour

*****

९

राजकारण आणि प्रतिनिधित्व
पर्यावरण आणि उपजीविका

घटक रचना

९.० उद्दिष्टे

९.१ प्रस्तावना

९.२ राजकारण आणि प्रतिनिधित्व

९.२अ) भारतीय राजकारणातील महिला

९.२ब) प्रतिनिधित्व आणि सहभाग

९.२क) स्थानिक स्वराज्य आणि महिला प्रतिनिधित्व

९.२ड) स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींचा सहभाग (स्थानिक स्वराज्य): महाराष्ट्र

९.२इ) महिलांच्या सक्रिय सहभागातील अडथळे आणि प्रश्न

९.२फ) निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींसमोरील आव्हाने

९.३ लिंगभाव आणि पर्यावरण

९.४ पर्यावरणीय स्त्रीवादाची मूलतत्त्वे

९.५ पर्यावरण-स्त्रीवादाची रचना

९.६ निष्कर्ष

९.७ सारांश

९.८ प्रश्न

९.९ संदर्भ

९.० उद्दिष्टे

- स्थानिक स्वराज्यात महिलांचा सहभाग आणि प्रतिनिधित्व यांचा अभ्यास करणे
- निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना भेडसावणारे प्रश्न, अडथळेआणि आव्हाने अधोरेखित करणे.

९.१ प्रस्तावना

राजकारणात प्रतिनिधित्व, धोरण, सत्ता आणि सरकारचे क्षेत्र असलेले स्थान यांचा समावेश आहे. राजकीय सहभाग म्हणजे राजकीय प्रक्रियेत व्यक्तींचा सहभाग असणे होय. समाजाची सामान्य उद्दिष्टे आणि ती साध्य करण्याचे सर्वोत्तम मार्ग ठरवण्यात व्यक्ती भाग घेण्यास सक्षम आहेत याची खात्री करणे. राजकीय सहभाग म्हणजे केवळ मतदानाचा अधिकार वापरणे नव्हे तर राज्याच्या शासनाच्या सर्व स्तरांवर सत्ता वाटप, निर्णय घेणे, धोरण तयार करणे. राजकीय सहभाग म्हणजे या स्वयंसेवी उपक्रमांमध्ये प्रत्यक्ष सहभाग ज्याद्वारे समाजातील सदस्य नियम निवडण्यात आणि सार्वजनिक धोरण तयार करण्यात प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे सहभागी होतात.

कोणत्याही देशातील लोकशाहीच्या परिपक्वतेचे एक महत्त्वाचे चिन्ह म्हणजे महिलांचा पुरुषांसोबत राजकीय सत्ता वाटून घेणारी समानता आणि स्वातंत्र्य होय. संविधानात विविध तरतुदी असूनही, भारतीय उपखंडातील महिलांचे राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवर कायदेमंडळांमध्ये प्रतिनिधित्व कमी आहे. केंद्र आणि भारतातील बहुतेक राज्यांमध्ये कायदेमंडळांमध्ये महिला प्रतिनिधींची संख्या २०% पेक्षा कमी आहे, जी संपूर्ण भारतीय लिंगभेदाला निवडणूक सहभाग आणि दर्जेदार प्रतिनिधित्वातून वगळल्याचे प्रतिबिंबित करते. राजकीय पक्षांच्या स्पर्धेमुळे निवडणूक राजकारणात भारतीय महिला सहभागींची संख्या प्रामुख्याने कमी आहे, कारण राष्ट्रीय राजकीय पक्ष आणि राज्यांमधील प्रादेशिक राजकीय पक्ष केवळ जागावाटपाच्या बाबतीतच नव्हे तर पक्षाच्या पद आणि आदेशाच्या बाबतीत देखील भेदभाव करतात. भारतीय राजकारणात पक्ष स्पर्धा रचनेत हे एक प्रमुख योगदान आहे जे जन्मजात पुरुष वर्चस्व आणि पितृसत्ताक मानसिकतेने शासित आहे जे महिलांना निवडणूक प्रक्रियेतून वगळते.

जरी भारत हा समानतेचे पालन करणारा देश मानला जात असला तरी,त्याच वेळीकायदेकर्त्यांना किंवा राजकारणातील लोकांवर काही प्रमाणात पुरूष वर्चस्व आणि पितृसत्ताकतेच्या जुन्या काळातील नियम आणि रीतिरिवाजांचा प्रभाव असतो, विशेषतः जेव्हा समाजासाठी कायदे बनवण्याच्या आणि लोकांवर राज्य करण्याच्या बाबतीत येतो. कार्यक्षम उपाय शोधण्याच्या बाबतीत ही समस्या निर्माण करते आणि काय अधिक महत्त्वाचे आहे याबद्दल एक दुविधा निर्माण करते.

९.२ राजकारण आणि प्रतिनिधित्व

महिलांचा राजकीय सहभाग हा सर्व प्रकारच्या विकासात एक आवश्यक घटक मानला जातो; तथापि, भारताच्या लिंग समानता धोरणांवर अजूनही लक्ष केंद्रित आहे. १९४७ मध्ये स्वातंत्र्यानंतर, भारतातील विविध स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व वाढवण्यासाठी अनेक उपक्रम राबवले गेले आहेत. पंचायती राज संस्थांच्या कृतीमुळे महिलांसह समाजातील उपेक्षित घटकांचा राजकीय संस्थांमध्ये निर्णय घेण्याच्या भूमिकेत सहभाग वाढला आहे.

संयुक्त राष्ट्रांनी २०००-२०१५ दरम्यान अंमलात आणलेल्या सहस्राब्दी विकास उद्दिष्टांपैकी पाचवा उद्देश म्हणून महिला सक्षमीकरण घोषित केले. अलेक्झांडर आणि इतरांच्या मते (२०१६), महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण म्हणजे महिलांच्या संसाधनांमध्ये, क्षमतांमध्ये आणि कामगिरीमध्ये सुधारणा करून राजकीय सत्तेवर प्रभाव पाडण्यात आणि त्याचा वापर करण्यात समानता मिळवणे. राजकीय सक्षमीकरण ही एक अशी पद्धत आहे जी महिलांना त्यांची गतिशीलता वाढवते आणि त्यांचे एकत्व दूर करते, आत्मविश्वास आणि स्वतःची प्रतिमा निर्माण करते, जाणीवेच्या वाढत्या संदर्भात निर्णय प्रक्रियेत भाग घेऊन त्यांची सरकारी उपस्थिती निर्माण करते आणि विकासाच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवण्यासाठी आणि त्यावर परिणाम करण्यासाठी चिकित्सक मूल्यांकन करते. अशाप्रकारे, बहुतेक प्रकरणांमध्ये, राष्ट्रीय सरकार समाजाची मानसिकता बदलण्याचा प्रयत्न करून आणि राजकीय निर्णय प्रक्रियेचा भाग म्हणून महिलांसाठी अधिक व्यासपीठ स्थापित करून राजकीय क्षेत्रात महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण सभासद म्हणून उदयास येते (जागतिक बँक, २००१; ऑक्साल १९९७). म्हणूनच, सांस्कृतिक क्षेत्रात आवाजहीन वर्गाला पाठिंबा देण्यासाठी अधिकार आणि शक्तीचे विकेंद्रीकरण करण्यास प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. परिणामी, सक्षमीकरणासाठी निर्णय घेण्यामध्ये उपेक्षित वर्गाच्या सहभागाला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. असमानता केवळ महिलांची क्षमता कमी करत नाही तर त्यांच्या वैयक्तिक विकास आणि क्षमतेला देखील अडथळा आणते.

महिला सक्षमीकरणावर विविध अभ्यास आहेत. कबीर (२००१), देविका आणि थंपी (२००७), केबी (२००५) आणि मेनन (२००९) सारख्या विद्वानांनी नमूद केले की राजकीय क्षेत्रात महिला आणि पुरुषांमध्ये नेहमीच संरचनात्मक असमानता असते, विशेषतः संघटनात्मक आणि निर्णय घेण्याच्या प्रभावाच्या बाबतीत. राजकीय नेतृत्वात महिलांचे सक्षमीकरण समजून घेण्यासाठी शक्ती आणि लिंग या संकल्पना केंद्रस्थानी असतात. शक्ती महिला अत्याचार आणि पितृसत्ता कशी कायम राहते हे स्पष्ट करते आणि लिंग पुरुषांना विशेषाधिकार देणारी आणि महिलांना समाजातील एक प्रतिकूल घटक मानणारी श्रेणीबद्ध सामाजिक व्यवस्था अधोरेखित करते. शर्मा (२०१०) महिला सक्षमीकरणाला सांस्कृतिक आधारावर पाहतात आणि टीका करतात की जगाच्या प्रत्येक भागात महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ सारखाच लावता येत नाही, विशेषतः पाश्चात्य देशाची वांशिक स्थिती भारतासारख्या आशियाई उपखंडांपेक्षा खूपच वेगळी असल्यानेनिवडून आलेल्या महिला नेत्यांच्या त्यांच्या संस्थात्मक रचनेत निर्णय घेण्याची क्षमता (प्रामुख्याने धोरण अंमलबजावणीसाठी त्यांना येणारी आव्हाने) यावर पुरेसे संशोधन नाही.

९.२अ) भारतीय राजकारणात महिला:

महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाला कोणत्याही समाजातील इतर सर्व प्रगतीचा गाभा मानले जात असले तरी, त्यात अनेक अडथळे येतात, विशेषतः भारतासह विकसनशील देशांमध्ये. विकसित देशांमध्ये, महिलांना राजकीय जीवनात सक्रियपणे सहभागी होण्याची अधिक शक्यता आणि स्वातंत्र्य असते, तथापि, विकसनशील जगात, संस्कृतीत महिलांच्या स्थानाबद्दल खोलवर एकत्रित सांस्कृतिक, धार्मिक आणि सामाजिक विश्वासांमुळे, विकसनशील राष्ट्रांमध्ये निर्णय घेण्याचा घटक होण्यासाठी महिलांना अनेक अडचणी

निर्माण होतात. म्हणूनच, सत्ता संरचनेत आणि त्यांच्या राजकीय सक्षमीकरणात महिलांचा सहभाग अजूनही राजकीय व्यवस्थेत महिलांच्या स्थानाचे विश्लेषण करण्यासाठी पुरेसा नाही. राजकीय टप्प्यावर त्यांचा सहभाग सुधारण्यासाठी, स्थानिक, राष्ट्रीय आणि सामाजिक पातळीवर अनेक कार्यक्रमांद्वारे आणि कृती योजनेद्वारे महिलांना सक्षम करणे आवश्यक आहे.

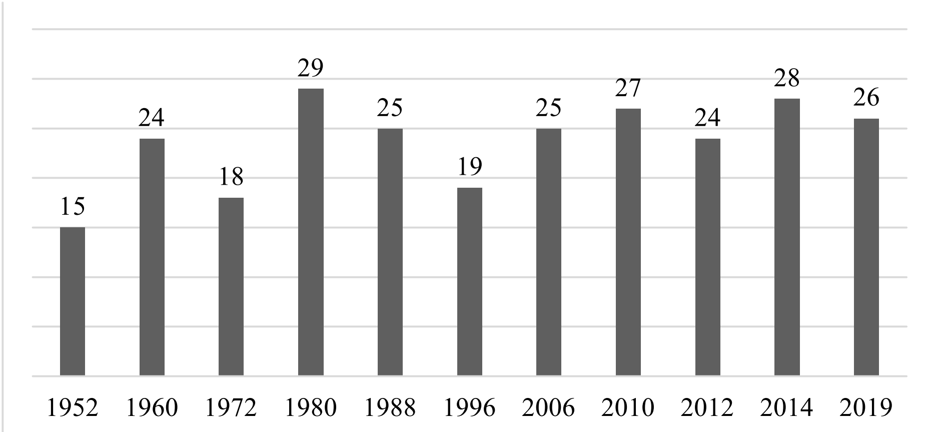

आकृती १. राज्यसभेतील महिला सदस्यांची संख्या (राज्य परिषद)

स्रोत: राज्यसभेतील महिला सदस्य

आकृती १ मध्ये भारतीय संसदेत महिलांचे प्रमाण दाखवले आहे. तथापि, पंचायत राज संस्था कायद्याची अंमलबजावणी आणि अंमलबजावणी राष्ट्रीय पातळीवर लक्षणीय सुधारणा आणि राजकीय सहभाग आणू शकली नाही. हे प्रामुख्याने पितृसत्ताक मानसिकता आणि भारताच्या उत्तरेकडील भागात महिलांबद्दलचा अडथळा यामुळे आहे, ज्यामुळे संसदेत महिलांच्या एकूण टक्केवारीत घट झाली आहे, जे पंचायत राज संस्थांच्या अंमलबजावणीपूर्वी आणि नंतरच्या काळात लक्षणीय सांख्यिकीय फरक न दाखवण्याचे मुख्य कारण आहे. १९८० च्या दशकापर्यंत, संशोधक आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांनी महिला सक्षमीकरणाचा मुद्दा अधोरेखित करण्यास सुरुवात केली आणि २० व्या शतकापर्यंत भारतीय राजकीय क्षेत्रात महिला स्वातंत्र्य आणि लिंग समानतेवर संशोधन आणि वादविवादांवर चर्चा होऊ लागली. राजकीय सहभागामध्ये मतदानाचा अधिकार, स्पर्धा करण्याचा अधिकार, उमेदवारीसाठी उभे राहण्याचा अधिकार आणि प्रचारक आणि कायदेमंडळाच्या सदस्य म्हणून त्यांची भूमिका यांचा समावेश आहे.

९.२ ब) प्रतिनिधित्व आणि सहभाग:

भारतीय शासनाच्या विविध स्तरांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व एक मिश्रित कथा आहे, जी प्रगती आणि सातत्याच्या अंतरांचे प्रतिबिंब आहे. स्थानिक पातळीवर, ७३ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे पंचायती राज संस्थांमध्ये (PRIs) महिलांसाठी राखीव जागा राखून ठेवल्याने त्यांचा सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढला. २०१५ पर्यंत, PRIs मध्ये निवडून आलेल्या प्रतिनिधींमध्ये महिलांचा वाटा जवळजवळ ४२% होता, जो मागील दशकांपेक्षा लक्षणीय वाढ दर्शवितो (भारतीय निवडणूक आयोग, २०१५). तथापि, ही प्रवृत्ती सर्व राज्ये

आणि प्रदेशांमध्ये एकसारखी दिसून येत नाही. असमानता कायम आहे, काही राज्ये स्थानिक प्रशासनात महिलांच्या सहभागाचे प्रमाण जास्त दर्शवितात, तर काही लक्षणीयरीत्या मागे आहेत (कुदैस्य, २०१३). सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, सांस्कृतिक निकष आणि राजकीय इच्छाशक्ती यासारखे घटक या असमानतेला कारणीभूत ठरतात. याउलट, राष्ट्रीय पातळीवर, महिलांचे प्रतिनिधित्व अप्रमाणितपणे कमी आहे. २०१४ मध्ये १६ व्या लोकसभेत महिला संसद सदस्यांमध्ये थोडीशी वाढ झाली, तरीही एकूण जागांपैकी महिलांचा वाटा फक्त ११.८% होता (कुमार, २०१४). राष्ट्रीय पातळीवर हे कमी प्रतिनिधित्व हे अंतर प्रभावीपणे भरून काढण्यासाठी अधिक व्यापक धोरणांची आवश्यकता अधोरेखित करते. याव्यतिरिक्त, राजकीय पक्षांमधील निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग हा चिंतेचा विषय आहे. निवडून आलेल्या पदांवर त्यांची संख्या वाढत असूनही, त्यांना पक्ष पदानुक्रमात महत्त्वाच्या निर्णय घेण्याच्या भूमिकांमध्ये प्रवेश करण्यात अनेकदा आव्हानांना तोंड द्यावे लागते, ज्यामुळे त्यांचा प्रभाव आणि पक्षाच्या अजेंड्यांना आकार देण्याची क्षमता मर्यादित होते (छिब्बर आणि वर्मा, २०१४).

९.२क) स्थानिक स्वराज्य आणि महिला प्रतिनिधित्व:

स्थानिक स्वराज्यात शहरी भागातील नगरपालिका आणि ग्रामीण भागातील पंचायतींचा समावेश होतो. पंचायत ही प्रशासनाचे केंद्र आणि सामाजिक सौहार्दाची संरक्षक आहे. निर्णय प्रक्रियेत पुरुष आणि महिलांच्या समान सहभागाशिवाय खरा लोकांचा सहभाग आणि खरी लोकशाही असू शकत नाही. पंचायतींमध्ये महिलांचा अल्प सहभाग आणि सक्षमीकरणासाठी विविध घटक जबाबदार आहेत. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे साक्षरता, पारंपारिकता, पूर्वग्रह, अवलंबित्व आणि प्रतिकूल राजकीय रचना, ज्यामध्ये पुरुष श्रेष्ठत्वाचा उच्च दर आणि मानसिकता आहे.

महिलांच्या औपचारिक राजकीय समानतेतील आणि त्यांच्या राजकीय कार्याच्या महत्त्वपूर्ण अधिकारातील हे अडथळे दूर करणे ही आजची मोठी गरज आहे. अशाप्रकारे, महिलांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आणि प्रशासनात निर्णय घेण्याचा भाग बनवण्यासाठी आरक्षण आवश्यक आहे. आरक्षणाशिवाय, महिला राजकीय सहभाग घेण्यास अनिच्छुक राहतील आणि सक्षमीकरण केवळ समाजातील पुरुष सदस्यांच्या हातात राहील.

कलम १५(३) राज्याला महिला आणि मुलांसाठी कोणतीही विशेष तरतूद करण्याचा अधिकार देते. कलम २४३ड (२) अनुसूचित जाती किंवा, परिस्थितीनुसार, अनुसूचित जमातीच्या महिलांसाठी, त्या प्रवर्गासाठी राखीव असलेल्या एकूण जागांपैकी किमान एक तृतीयांश जागा राखीव असतील. कलम ३ प्रत्येक पंचायतीमध्ये थेट निवडणुकीद्वारे निवडल्या जाणाऱ्या जागांपैकी एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव असतील, ज्यामध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या महिलांचा समावेश असेल. कलम २४३ड चा कलम (४) - गावपातळीवर किंवा इतर कोणत्याही स्तरावरील पंचायतींमध्ये अध्यक्षांची पदे महिलांसाठी राखीव असतील.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ३३% आरक्षणाच्या घटनात्मक आवश्यकता व्यतिरिक्त, काही राज्ये ही संख्या ५०% पर्यंत वाढवतात. बिहार, ओडिशा, राजस्थान, हिमाचल प्रदेश, आंध्र प्रदेश, हिमाचल प्रदेश, झारखंड, केरळ, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, त्रिपुरा

आणि उत्तराखंड या राज्यांनी पंचायत संस्थांमध्ये महिलांसाठी ५०% आरक्षण दिले आहे. जरी विकेंद्रीकरण हे लिंग समानता आणि राजकीय सक्षमीकरणासाठी एक सकारात्मक साधन म्हणून ओळखले जात असले तरी, ते साध्य करण्यासाठी सामाजिक व्यवस्थेत अजूनही अडथळे आहेत.

९.२ड) स्थानिक स्वराज्य संस्था (स्थानिक स्वराज्य) मध्ये निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींचा सहभाग: महाराष्ट्र

महाराष्ट्रात, बहुतेक महिला प्रतिनिधी कधीकधी घरोघरी जाऊन लोकांना पटवून देण्याच्या कामात भाग घेत असत. महाराष्ट्रात केलेल्या अभ्यासात पुढे असे आढळून आले की अभ्यास केलेल्या ४४ टक्के महिला बहुतेक वेळा सार्वजनिक सभांना सहभागी होत असत, ३८ टक्के महिला गावाबाहेर क्वचितच सभांना उपस्थित राहिल्या, ३६ टक्के महिला बहुतेक वेळा राजकीय पक्षांच्या बैठकांना उपस्थित राहिल्या, ३१ टक्के महिला सदस्य बहुतेक वेळा बैठकीला येत असताना कुटुंबातील सदस्यासोबत असत. निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींपैकी फक्त अर्ध्या महिलांनी बैठकींमध्ये त्यांचे मत आणि कल्पना व्यक्त केल्या

निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींचा सहभाग पिण्याच्या पाण्याच्या सुविधा राखणे, गावातील स्वच्छता उपक्रम आणि मुलांसाठी आणि महिलांसाठी पोषण वितरणाचे पर्यवेक्षण यासारख्या सामाजिक उपक्रमांमध्ये जास्त असतो.

- निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींनी कधीकधी बांधकामासाठी लाभार्थींचे संघटन करणे, गृहनिर्माण प्रकल्पांचे पर्यवेक्षण करणे आणि इंधन आणि चारा वितरण यासारख्या सामाजिक उपक्रमांमध्ये भाग घेतला.

- महिला सदस्यांनी अधूनमधून ग्रामीण बेरोजगारी योजनांच्या अंमलबजावणीत भाग घेतला; उलटपक्षी, ते बहुतेक वेळा दारिद्र्य निर्मूलन योजना आणि सिंचन योजनांच्या अंमलबजावणीत सहभागी होत होते.

- महिला सदस्य वृक्षारोपण, शेती वनीकरण आणि सामाजिक वनीकरण इत्यादींच्या तुलनेत कुष्ठरोग, पोलिओ निर्मूलन आणि मलेरिया नियंत्रणाच्या कामांमध्ये जास्त सहभागी होत होत्या. इतर ज्या कामांमध्ये सहभाग कमी आहे त्यात दुर्बल वर्ग, ग्रामीण कुटीर उद्योगाला प्रोत्साहन, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन आणि वराहपालन यांचा समावेश होता; कधीकधी रोजगार आणि उत्पादक मालमत्ता निर्माण करण्याच्या कामांमध्ये, महिला आणि बाल कल्याणकारी उपक्रमांची अंमलबजावणी करण्यातआणि क्वचितच कृषी आणि बागायती प्रोत्साहनाच्या कामांमध्ये सहभागी होतात.

- महिला सदस्य बहुतेक वेळा जमीन वाटपासाठी भूमिहीन कुटुंबांची ओळख पटवणे, ग्राम कारागिरांची निवड करणे, ग्राम पंचायतीमध्ये तरुणांना प्रशिक्षण आणि अंगणवाडी सेविका नियुक्त करणे, ग्राम पंचायतीच्या वाट्यावरून योजना तयार करणे; कधीकधी बियाणे, खते आणि कीटकनाशके वितरण, गट निर्मिती, लाभार्थी निवड, मिनी-किट वितरण, ग्रामीण गृहनिर्माण योजनेअंतर्गत घरांसाठी जागा नसलेल्या कुटुंबांची ओळख

पटवणे; क्वचितच कामगारांच्या यादी तयार करण्याच्या कामांमध्ये सहभागी होत होत्या. महाराष्ट्रात, महिला सदस्यांनी हे मान्य केले की त्यांच्या कुटुंबातील सदस्य नेहमीच निर्णय प्रक्रियेत हस्तक्षेप करतात आणि फक्त ३४ टक्के महिलांना पंचायतीच्या कामात रस होता.

- बहुतेक महिला प्रतिनिधी स्थानिक स्वराज्याच्या विविध कामांमध्ये भाग घेतात, ज्यात वार्षिक योजना आणि वार्षिक अर्थसंकल्प तयार करणे, नैसर्गिक आपत्तींमध्ये मदत करणे आणि सामुदायिक कामांसाठी स्वयंसेवक श्रम आणि योगदान आयोजित करणे आणि सार्वजनिक मालमत्तेवरील अतिक्रमण काढून टाकणे यांचा समावेश आहे. तथापि, अर्थसंकल्प तयार करण्यात त्यांचा सहभाग समाधानकारक नाही.

अभ्यासात असे दिसून आले आहे की निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींची संख्या जास्त होती ज्यांनी पंचायतीच्या कामांबद्दल मते मांडण्यात भाग घेतला होता, परंतु महिला सदस्य असल्याने त्यांचे विचार दुर्लक्षित केले गेले होते. अर्थसंकल्प, निधी वाटप आणि न्याय उपक्रमांमध्ये त्यांचा सहभाग असूनही, त्यांच्या प्रस्तावाची स्वीकृती लक्षणीय नव्हती.

तुमची प्रगती तपासा:

१. स्थानिक स्वराज्य संस्थात सहभाग म्हणजे काय?

____

____

____

____

२. राजकीय सहभाग म्हणजे काय?

____

____

____

____

९.२इ) महिलांच्या सक्रिय सहभागातील समस्या आणि अडथळे:

भारतीय संविधानाने पुरुष आणि महिला दोघांनाही निवडणूक स्पर्धेत सहभागी होण्याचा समान अधिकार देऊन सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार दिला आहे, परंतु विद्यमान सामाजिक मूल्य व्यवस्था, राजकीय संस्थांमध्ये खाजगी-सार्वजनिक विभागणी महिलांना त्यांचे निवडणूक अधिकार वापरण्यास आणि पुरुषांचे वर्चस्व असल्याने निवडणूक स्पर्धेत निष्पक्ष सहभाग घेण्यास प्रतिबंधित करते. हे घटक भारतीय निवडणूक व्यवस्थेत आणि संपूर्ण महिलांच्या प्रगतीच्या मोठ्या मुद्द्यात महिलांच्या सक्रिय सहभागात प्रमुख अडथळे आणि अडथळे म्हणून देखील काम करतात.

- या देशातील राजकारणात महिलांच्या सहभागातील मुख्य अडथळ्यांपैकी एक म्हणजे निरक्षरता. भारत हा सर्वात मोठ्या निरक्षर लोकसंख्येपैकी एक आहे. निरक्षरतेमुळे महिलांची राजकीय व्यवस्था आणि समस्या समजून घेण्याची क्षमता मर्यादित होते. निरक्षरतेमुळे, अनेक महिला कधीकधी मतदार यादीतून वगळल्या जातात आणि परिणामी, त्या त्यांचा राजकीय अधिकार वापरू शकत नाहीत. सक्रिय राजकारणात असलेल्या आणि अशिक्षित महिलांना कार्यालय कार्यक्षमतेने हाताळता येत नाही. शिक्षित महिलांना मेमो आणि वर्तमानपत्र यासारख्या सर्व संवादाच्या स्रोतांची उपलब्धता असते ज्यामुळे त्यांना सर्व ताज्या बातम्यांशी अपडेट राहण्यास मदत होते ज्यामुळे त्यांना शहाणपणाचे राजकीय निर्णय घेण्यास मदत होते.

- गरिबी ही आणखी एक अडचण आहे ज्यामुळे भारतात महिलांचा राजकीय सहभाग कमी झाला आहे. बऱ्याचदा गरीब लोकांचा थेट मतदानाचा दृष्टिकोन नसतो. बहुतेकदा श्रीमंत आणि संपन्न लोकांचा यावर प्रभाव असतो. निवडणुकीच्या अगदी आधी गरीब लोकांना विविध राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांकडून ब्लँकेट, टेलिव्हिजन, अन्न, दारू अशी संसाधने दिली जातात जेणेकरून हे लोक त्यांच्या बाजूने मतदान करतील. असे विविध राजकीय पक्ष आहेत जे गरीब लोकांसाठी काम करतात आणि काही राजकीय गट आणि पक्ष आहेत जे फक्त या गटांसाठी काम करतात. श्रीमंत उद्योगपतींकडून निधी मिळवणाऱ्या इतर राजकीय पक्षांच्या तुलनेत हे राजकीय पक्ष सहज जिंकत नाहीत कारण त्यांचा निधी कमी असतो. श्रीमंत उद्योगपती ज्या पक्षांकडून त्यांना पुरेसा परतावा मिळेल अशा पक्षांमध्ये गुंतवणूक करतात परंतु या गरीब लोकांकडून त्यांना कोणताही परतावा मिळणार नाही कारण ते देशातील इतर नागरिक जे या गरीब लोकांपेक्षा चांगले आहेत तेवढा कर भरत नाहीत.

- विवाह संस्था ही भारतातील महिलांच्या राजकीय सहभागात घट होण्यास आणखी एक अडथळा आहे. लग्नानंतर, जर स्त्री अशिक्षित कुटुंबातून आली असेल तर तिचे सर्व राजकीय निर्णय तिच्या कुटुंबाद्वारे नियंत्रित केले जातात. जरी ती सुशिक्षित कुटुंबातून आली असली तरी, काही प्रमाणात तिच्यावर तिच्या कुटुंबाचा प्रभाव असतो आणि अनेकदा विचारसरणीत संघर्ष होतो. लग्नानंतर, महिलेकडे निवडणूक लढवण्यासाठी किंवा प्रचारासाठी जाण्यासाठी फारसा वेळ नसतो कारण तिच्या खांद्यावर नवीन जबाबदारी येते. तिला तिच्या कुटुंबाची काळजी घ्यावी लागते, तिला मुलांची काळजी घ्यावी लागते, घरातील सर्व कामे करावी लागतात, अगदी कामावरही जावे लागते.

९.२फ) निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींसमोरील आव्हाने (EWRs):

सामाजिक-सांस्कृतिक आणि आर्थिक आव्हाने: स्थानिक स्वराज्यात सहभागी होताना EWR ला अनेक लिंगभावाच्या रूढींचा सामना करावा लागला, जसे की पुरुष पंचायत सदस्य आणि स्थानिक स्वराज्यातील सरकारी अधिकाऱ्यांकडून होणारा लिंगभेद.

- कुटुंबे आणि समाजाच्या रूढीवादी दृष्टिकोनामुळे, निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना त्यांच्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यात सहभागी होणे कठीण वाटले. लिंग असमानतेमुळे महिला सदस्य मुक्तपणे त्यांचे मत व्यक्त करण्यास कचरतात. बहुतेक

प्रकरणांमध्ये, त्या पंचायती राज संस्थांच्या पुरुष सदस्यांसमोर त्यांचे दृष्टिकोन मांडण्यास तयार नसतात. सहकाऱ्यांना प्रेरित करण्यास असमर्थता, बैठकीत बोलण्याची संधी न मिळाल्याची निराशा आणि पुरुष सदस्यांकडून सहकार्याचा अभाव यामुळे त्यांना बैठकांना उपस्थित राहण्यात रस नव्हता. सामान्यतः, निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींऐवजी निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींच्या कुटुंबातील पुरुष सदस्यांना मेळाव्या आणि बैठकांना आमंत्रित केले जात असे.

- पितृसत्ताकतेच्या अस्तित्वामुळे, पक्षाच्या बैठकांमध्ये आणि निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत महिलांना उच्च पदांवर कमी प्रवेश होता आणि पुरुष सहकाऱ्यांच्या सहकार्याचा अभाव महिला नेत्यांना वेगवेगळ्या विकास पद्धती लागू करण्यापासून रोखत होता. असेही आढळून आले की बहुतेक मंत्री उच्चवर्गीय समाजातील होते आणि त्यांनी निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना विशेषतः खालच्या जातीच्या महिला सरपंच आणि सदस्यांना प्रशासनाच्या बाबतीत प्रोत्साहन आणि सहकार्य दिले नाही. शिवाय, ग्रामीण भारतात, खालच्या जातीच्या समुदायातील महिला स्वतंत्रपणे काम करू शकत नव्हत्या कारण खाप पंचायती स्थानिक स्वराज्यात निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींवर दबाव आणण्यासाठी समांतर काम करतात.

- महिला आणि दलित प्रतिनिधींना नोकरशाहीकडून पैसे मिळविण्यात अडचणी येत होत्या कारण त्यात प्रामुख्याने उच्च जातीतील लोक असतात आणि पुरुषप्रधान मूल्ये असतात, ज्यामुळे महिला आणि दलितांसाठी कल्याणकारी कार्यक्रम आणि विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत अडथळा निर्माण होत होता. त्याशिवाय, महिला सरपंच कमी प्रोफाइल, कमकुवत अभिमुखता, उत्साहाचा अभाव, राजकीय पार्श्वभूमीचा अभाव, सामाजिकदृष्ट्या रूढीवादी वृत्ती, घरगुती जबाबदारी आणि सर्व स्तरांवर सहकार्याचा अभाव यामुळे प्रभावी भूमिका बजावू शकत नव्हत्या.

- शिवाय, मागासवर्गीय समुदायातील निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधी त्यांच्या उपजीविकेसाठी जमीन मालकांवर आणि प्रमुख जातीवर अवलंबून होत्या, कारण त्यांच्या स्वतःच्या कमकुवत आर्थिक परिस्थितीमुळे महिला सरपंचांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम झाला. शेवटी, उच्च वर्गाचे अधिकाऱ्यांशी जवळचे संबंध असल्याने स्थानिक स्वराज्यात काम करणे त्यांना कठीण झाले. पंचायत सदस्यांच्या वैयक्तिक हेतूंमुळे, सर्व कामांमध्ये पुरुष सहकाऱ्यांकडून हस्तक्षेप झाल्यामुळे, पुरुष सदस्यांकडून पाठिंबा नसल्यामुळे आणि पुरुष सदस्यांकडून अपशब्द वापरल्यामुळे निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना त्यांची कर्तव्ये पार पाडण्यात अडचणी येत होत्या.

- कुटुंब आणि पंचायती राज संस्थांमध्ये एकाच वेळी असलेल्या पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे महिलांना आर्थिक स्थितीपासून वंचित ठेवण्यात आले होते, त्यामुळे पुरुषांपेक्षा महिलांसाठी आर्थिक स्थिती अधिक महत्त्वाची असल्याचे दिसून आले. शिवाय, श्रीमंत कुटुंबातून न येणाऱ्या महिलांसाठी राजकारणात प्रवेश करणे अधिक कठीण होते, विशेषत: जर त्यांना पदासाठी निवडणूक लढवायची असेल किंवा निवडणुकीत भाग घ्यायचा असेल तर.

आसाममध्ये केलेल्या संशोधनानुसार, तुलनेने कमी महिला पंचायत सदस्यांना त्यांच्या कर्तव्यांसाठी मोबदला मिळाला, परंतु तरीही त्यांनी त्यांच्या समुदायाच्या कल्याणासाठी आणि प्रगतीसाठी अथक परिश्रम केले. आर्थिक निश्चिततेचा अभाव हा राजकीय कारकीर्द सुरू करण्यातील सर्वात मोठा अडथळा होता आणि त्यांना इतर रोजगार शोधण्यास भाग पाडले. त्याशिवाय, EWR ला सरकारकडून अपुरा पगार आणि फायदे मिळत होते आणि बैठकांना उपस्थित राहण्यासाठी प्रवास खर्च करावा लागत होता.

प्रशासकीय आव्हाने: प्रशासकीय आव्हानांबाबत, सरकारी कर्मचाऱ्यांकडून सहकार्याचा अभाव, निधी वाटपात राजकीय पक्षांचा दबाव आणि निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना नेमून दिलेली कर्तव्ये पार पाडताना येणाऱ्या प्रमुख अडचणी आहेत.

- गुजरातमध्ये, आदिवासी महिला सरपंचांना वरच्या स्तरावरून विकास कामांसाठी मंजुरी आणि परवानगीमध्ये विलंब, सरपंचांच्या हातात प्रशासकीय आणि आर्थिक अधिकाराचा अभाव, संवादाचा अभाव, महिला सरपंचांसाठी विशेष संरक्षणाचा अभाव, कुटुंबातील पुरुष सदस्यांच्या हस्तक्षेपामुळे निर्णय घेण्याच्या स्वातंत्र्याचा अभाव, पंचायत कार्यालयात पुरुष सदस्यांची शिस्त नसणे, ग्रामसभेत गटबाजी आणि गाव आणि पंचायत कार्यालयात कर्मचाऱ्यांची कमतरता यासारख्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागत असे.

- हरियाणामध्ये निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना येणाऱ्या प्रशासकीय अडचणींमध्ये कर्मचाऱ्यांचा अभाव, टक्केवारीत कमिशन आणि जास्त नोकरशाही देखरेख यांचा समावेश आहे. त्याशिवाय, महिला प्रतिनिधींना येणाऱ्या इतर प्रशासकीय अडचणी म्हणजे अधिकाऱ्यांकडून सहकार्याचा अभाव, तसेच व्यापक भ्रष्टाचार, ज्यामुळे निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींमध्ये निराशा आणि निराशा निर्माण झाली.

- ग्रामपंचायतींमध्ये निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींसमोरील प्रमुख आव्हान म्हणजे अपुरा निधी पुरवठा आणि कर्ज मंजूर करण्यासाठी गुंतागुंतीची प्रक्रिया, राज्य आणि केंद्राकडून मंजुरीला होणारा अगणित विलंब आणि आर्थिक बाबींवर राज्य सरकारकडून असहकार हे सर्वात चिकित्सक आर्थिक अडचणी आहेत. पंचायतीकडे महसूल निर्मितीसाठी साधनसंपत्ती नसतानाही अशी आव्हाने अधिक गंभीर आहेत.

सामाजिक-राजकीय आव्हाने: समता आणि विकासाच्या विचारातून महिलांचा राजकीय प्रक्रियेत सहभाग लक्षणीयरीत्या महत्त्वाचा असला तरी आणि आरक्षणामुळे स्थानिक स्वराज्यात महिलांचा सहभाग नाटकीयरित्या वाढला आहे, परंतु पंचायत निवडणुकांचे गुन्हेगारीकरण झाल्यामुळे महिला नेतृत्वावर प्रचंड दबाव आला.

महिला पंचायत सदस्यांना राजकीय हस्तक्षेप हा एक महत्त्वाचा सामाजिक-राजकीय अडथळा असल्याचे आढळले

- हरियाणामध्ये, महिला ग्रामपंचायत सदस्यांना असामाजिक घटक आणि राजकारण्यांचा हस्तक्षेप हा सर्वात चिकित्सक सामाजिक-राजकीय अडथळा असल्याचे देखील जाणवले.

- पीआरआयच्या राजकीय पक्षाच्या हितसंबंधात, प्रबळ जाती आणि जमीन मालकांचा पंचायत निर्णय प्रक्रियेत सहभाग यामुळे भांडणे आणि संघर्ष होतात आणि महिला सरपंच आणि तिच्या कुटुंबाच्या सुरक्षेचा प्रश्न निर्माण होतो.

- पंजाबमध्ये, लिंगभाव, शिक्षणाचे कमी प्रमाण, कमी संसाधने, प्रतिनिधि उमेदवार आणि राजकीय पक्षांकडून लिंगभावातील असमानता यासारख्या मानसिक, सामाजिक-सांस्कृतिक आणि राजकीय अडथळ्यांमुळे निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग कमी होता.

- पश्चिम बंगालमध्ये, एका अभ्यासात असे आढळून आले की बहुसंख्य महिला ग्रामपंचायत सदस्य राजकीयदृष्ट्या संलग्न होत्या, परंतु त्याउलट, जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती सदस्यांमध्ये राजकीय संलग्नतेचे प्रमाण कमी होते.

जागरूकता आणि अपुरे प्रशिक्षणाबाबत आव्हाने: स्थानिक स्वराज्यात निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींच्या कामगिरीवर परिणाम करणाऱ्या प्रमुख अडचणींपैकी एक म्हणून अपुरे ज्ञान ओळखले जाते. स्थानिक स्वराज्याच्या सदस्य म्हणून त्यांची भूमिका पार पाडण्यासाठी आवश्यक असलेले वेळेवर आणि अपुरे मार्गदर्शन महिला पंचायत सदस्यांना नव्हते.

- महाराष्ट्रात, अभ्यासात असे आढळून आले की महिला प्रतिनिधींना स्थानिक स्वराज्याच्या विविध योजनांविषयी ज्ञानाचा अभाव आहे (सतपुते, २०१२).

- गुजरातमध्ये, बहुसंख्य आदिवासी महिला सरपंचांना पंचायती राज संस्थांच्या कामकाजाबद्दल, विकास कार्यक्रमांबद्दल आणि सरकारच्या विविध ग्रामीण विकास उपक्रमांबद्दल जागरूकतेचा अभाव होता.

- हरियाणामध्ये, महिला प्रतिसादकर्त्यांना त्यांच्या शक्ती आणि जबाबदारीबद्दल योग्य जागरूकतेचा अभाव जाणवला कारण ग्रामपंचायत कर्तव्ये पार पाडताना महिलांना चिकित्सक अडचणी येतात (सिंग, २०१३).

- पुढील अभ्यासातून असे दिसून आले की अनुभवाचा अभाव, राजकीय माहितीचा अभाव, पंचायत कायदा, नियम आणि नियमांबद्दल अपुरे ज्ञान, ग्रामीण विकास समस्या आणि पंचायत प्रशासनात अभिमुखतेचा अभाव आणि ग्रामीण सेवा वितरण प्रणालीशी संबंधित तांत्रिक माहितीचा अभाव हे घटक महिला सहभागींना असे वाटते की हे घटक अप्रभावी सहभागास कारणीभूत ठरतात.

- गुजरातमध्ये आदिवासी महिला सरपंचांना येणाऱ्या तांत्रिक बंधनांमध्ये प्रशिक्षणाचा अभाव प्रथम क्रमांकावर होता.

ब. पर्यावरण आणि उपजीविका:

९.३ लिंगभाव आणि पर्यावरण

१९९२ मध्ये रिओ दि जानेरो येथे झालेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या पर्यावरण आणि विकास परिषदेत आणि १९९५ मध्ये बीजिंग येथे झालेल्या महिला परिषदेतही या संबंधाचा उल्लेख करण्यात आला आहे. महिलांचे पर्यावरणाशी असलेले नाते पुरुषांपेक्षा वेगळे आहे या दाव्यामुळे अनेक दृष्टिकोन निर्माण झाले आहेत. म्हणूनच हे सर्व दृष्टिकोन पर्यावरण आणि शाश्वत विकास दृष्टिकोनात महिलांसाठी स्वतंत्र धोरणाची मागणी करतात. तथापि, लिंगभाव पर्यावरण संबंधांची कल्पना वेगवेगळ्या प्रकारे केली जाते. बहुतेक दृष्टिकोन महिलांच्या दैनंदिन संवादात पर्यावरणाचा वापरकर्ता आणि व्यवस्थापक म्हणून दृष्टिकोन विशेष असल्याचे दर्शवतात. पाश्चिमात्य देशांमध्ये कुटुंबात गृहिणी आणि काळजी घेणाऱ्या म्हणून महिलांची भूमिका पर्यावरणीय स्त्रीवादी दृष्टिकोनात महत्त्वाची भूमिका म्हणून पाहिली जाते. ते 'निर्वाहाच्या समस्यांपेक्षा' 'जीवनाच्या गुणवत्तेच्या समस्यांवर' लक्ष केंद्रित करते. विषारी रसायनांचा आरोग्यावर होणारा परिणाम आणि नागरिकांनी कोणती कृती करू शकतात याबद्दलची जाणीव १९७९-८० मध्ये लव्ह कॅनल समुदायातील गृहिणींनी मांडलेल्या संघर्षात समोर आली. येथे ९०० कुटुंबांना २१००० टन विषारी कचऱ्याच्या शेजारी त्यांचा परिसर बांधला गेला आहे हे कळल्यानंतर त्यांनी स्थलांतरासाठी संघर्ष केला आणि विजय मिळवला. पुरलेल्या विषारी कचऱ्यामुळे समाजात कर्करोग आणि आजारांचे प्रमाण जास्त होते. घरमालकांना काळजी घेण्याचा मोठा भार सहन करावा लागत असल्याने, ते संघटित झाले आणि यशस्वी संघर्ष आयोजित केला. ही चळवळ अमेरिका आणि युरोपमध्ये झपाट्याने पसरली आणि १९८० मध्ये युनायटेड स्टेट्स एन्व्हायर्नमेंटल प्रोटेक्शन एजन्सी (USEPA) आणि युनायटेड नेशन्स सेंटर फॉर अर्जंट एन्व्हायर्नमेंटल असिस्टन्सच्या आंतरराष्ट्रीय प्रयत्नांनी विषारी कचऱ्याच्या ठिकाणांची साफसफाई करण्यासाठी १.६ अब्ज अमेरिकन डॉलर्सचा सुपरफंड स्थापन केला. त्यांनी रासायनिक धोकादायक कचरा विकसनशील देशांमध्ये तातडीने लक्ष देण्याची गरज असलेले क्षेत्र म्हणून ओळखले आहे. महिलांमध्ये पर्यावरण आणि विकास दृष्टिकोन, विकास दृष्टिकोनाचा विस्तार, पर्यावरण धोरणांना विकासाशी जोडतो. वापरकर्ते आणि व्यवस्थापक म्हणून, महिला त्यांच्या दैनंदिन निर्वाह गरजा पूर्ण करण्यासाठी इंधन, लाकूड, पाणी गोळा करतात, अन्न उत्पादन करतात आणि अनुवांशिक संसाधनांचे रक्षण करतात. हा निर्वाह दृष्टीकोन त्यांना पर्यावरण संरक्षणाबद्दल एक अद्वितीय ज्ञान आणि रस देतो. अशाप्रकारे, महिला आणि पर्यावरणाच्या हितामध्ये एक पूरकता आहे.

१९८० च्या दशकातील महिलांना पर्यावरणीय ऱ्हासाच्या बळी म्हणून पाहिले जाते. १९८८ मध्ये त्यांना केवळ पर्यावरणीय ऱ्हास आणि नैसर्गिक आपत्तींचेच नव्हे तर मानवनिर्मित वैज्ञानिक विकासाचेही बळी म्हणून चित्रित केले आहे, कारण त्यांचे जगण्याचे स्रोत कमकुवत आणि क्षीण झाले आहेत. अखेर १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात महिलांकडे बदलाचे प्रतिनिधी आणि पुरेसे व्यवस्थापक म्हणून पाहण्याकडे वळले आहे. या दृष्टिकोनाला बळकटी देण्यासाठी चिपको सारख्या तळागाळातील चळवळींचा वापर उदाहरण म्हणून केला जातो. विकसित जगातील महिलांचा अनुभव जीवनाच्या गुणवत्तेशी

जुळतो आणि विकसनशील जगातील महिलांचा अनुभव 'निर्वाहाच्या मुद्द्यांशी' जोडलेला आहे. १२.३ पर्यावरणीय स्त्रीवादपर्यावरणीय स्त्रीवाद हा शब्द १९७४ मध्ये फ्रेंच लेखिका फ्रँकोइस डी'एबोन्यू यांनी तयार केला होता. ही संकल्पना मुळात 'इको' आणि 'फेमिनिझम' या दोन शब्दांमध्ये विभागली जाऊ शकते. इको हा शब्द 'निसर्ग किंवा 'पर्यावरण' शी संबंधित आहे तर 'स्त्रीवाद' हा शब्द महिलांशी संबंधित आहे. पर्यावरणीय स्त्रीवाद असा विचार मांडतो की निसर्ग आणि स्त्रिया एकमेकांशी लक्षणीयरीत्या संबंधित आहेत कारण ते एकमेकांमध्ये समानता दर्शवतात.

पर्यावरणीय स्त्रीवादाची मूलभूत वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

१) महिला आणि निसर्गाचे एक विशेष नाते आहे. म्हणूनच निसर्गावरील वर्चस्व संपवण्यात आणि पर्यावरणाचे संवर्धन करण्यात महिलांचा महत्त्वाचा वाटा आहे.

२) महिलांचे वर्चस्व आणि निसर्गाचे शोषण यांच्यात महत्त्वाचे संबंध आहेत. हे संबंध वैचारिकदृष्ट्या पितृसत्ताक विचारांशी जोडले जाऊ शकतात जे निसर्गाला संस्कृतीचे आतील भाग मानतात. महिलांना निसर्गाशी ओळखले जात असल्याने, त्यांना कनिष्ठ मानले जाते आणि पुरुषांना संस्कृतीशी ओळखले जात असल्याने, त्यांना श्रेष्ठ मानले जाते. या संबंधामुळे, महिलांना निसर्गाचे वर्चस्व संपवण्यात आणि म्हणूनच त्यांचे स्वतःचे अधीनता संपवण्यात विशेष वाटा आहे. हा बदल महिला, पुरुष आणि निसर्ग यांच्यातील संबंधांचे पदानुक्रम नसलेल्या मार्गांनी पुनर्संकल्पना करून आणता येतो. स्त्रीवादी चळवळ आणि पर्यावरण चळवळ समतावादी गैर-पदानुक्रम व्यवस्थेचे समर्थन करत असल्याने, ते एकत्र काम करतात आणि एक समान दृष्टीकोन, सिद्धांत आणि व्यवहार विकसित करतात. पर्यावरणीय स्त्रीवादसाठी महिला आणि निसर्गाचे वर्चस्व वैचारिक भाषेत अंतर्भूत असल्याचे दिसून येते, ते श्रद्धा, कल्पना आणि मूल्यांच्या प्रणालीवर आधारित आहे आणि जे महिला आणि निसर्गाला पुरुषांपेक्षा श्रेणीबद्धपणे खाली ठेवते. अर्थशास्त्रज्ञ महिला आणि पुरुषांना एकमेकांशी आणि निसर्गाशी असलेले त्यांचे संबंध पदानुक्रमित नसलेल्या मार्गांनी पुनर्संकल्पित करण्यास प्रोत्साहित करतात. पर्यावरणीय स्त्रीवाद महिलांवर होणारे अत्याचार आणि निसर्गाचा नाश यांच्यातील संबंध काढतात आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या, ७ व्या शतकात पाश्चात्य पितृसत्ताक विज्ञानाच्या उदयाशी दोन्ही जोडतात. तथापि, पर्यावरणीय स्त्रीवादच्या वेगवेगळ्या रचना महिला आणि निसर्ग यांच्यातील संबंधांच्या स्वरूपावर भिन्न आहेत. एकीकडे महिला आणि दुसरीकडे निसर्ग यांच्यात काही महत्त्वाच्या समानता आहेत. पर्यावरणीय स्त्रीवाद च्या मते त्यांचा असा विश्वास आहे की महिला आणि निसर्ग दोघांमध्ये पुनरुत्पादक किंवा पुनर्जन्म क्षमता आहे. दुसऱ्या शब्दांत, निसर्गाच्या जीवन समर्थन प्रणाली आणि महिलांच्या जन्मजात जीवन समर्थन प्रणालींमध्ये सह-संबंध विचारात घेतला जातो.

निसर्ग आणि महिलांमधील आणखी एक महत्त्वाची समानता म्हणजे ते प्रदान केलेले पालनपोषण, महिला मुलांना प्रेम आणि काळजी देऊन त्यांच्या संगोपनासाठी मोठ्या प्रमाणात जबाबदार असतात. त्याचप्रमाणे निसर्ग त्याच्या विविध घटकांना आधार देण्यासाठी आणि त्यांचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी देखील जबाबदार आहे. या दोन

समानतेव्यतिरिक्त, निसर्ग आणि महिला यांच्यातील समानतेचा तिसरा महत्त्वाचा स्रोत म्हणजे पुरुषांकडून दोघांचे होणारे शोषण. निसर्ग किंवा पर्यावरणाच्या ऱ्हास आणि शोषणाला मानव आणि विशेषतः पुरुष जबाबदार आहेत. त्यांनी निसर्गाला अंतर्गत पातळीवर ठेवले आहे. त्याचप्रमाणे, पुरुषांकडून महिलांवर वर्चस्व आणि शोषण केले गेले आहे आणि त्यांना समाजात कनिष्ठ दर्जा दिला गेला आहे. निसर्ग आणि महिला यांच्यातील ही समानताच पर्यावरणीय स्त्रीवादाची संकल्पना उदयास आणते. पर्यावरणीय स्त्रीवादाची मुळे प्रामुख्याने पाश्चात्य आहेत आणि ती १९७० आणि १९८० च्या दशकातील शांततावादी स्त्रीवादी आणि पर्यावरणीय चळवळींमधून उदयास आली.

पर्यावरणीय स्त्रीवादाची रचना इओबोनने केली होती परंतु १९७६ मध्ये यनेस्ट्रा किंगने ती पुढे विकसित केली. १९८० मध्ये पहिल्या पर्यावरणीय स्त्रीवाद परिषदेच्या संघटनेसह ती एक चळवळ बनली. सुरुवातीच्या टप्प्यात ही युरोपियन महिलांची चळवळ होती. या काळात महिला आणि निसर्ग किंवा पृथ्वी यांच्यातील आध्यात्मिक संबंध विचारात घेण्यावर लक्ष केंद्रित केले गेले. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, पर्यावरणीय स्त्रीवादचा प्रारंभिक काळ महिलांच्या निसर्ग किंवा पृथ्वीशी असलेल्या भावनिक संबंधावर केंद्रित होता. इको-फेमिनिस्टांना असे वाटले की पुरुष हे मूळतः व्यावहारिक, तर्कशक्तीवर वर्चस्व गाजवणारे आणि सत्तेसाठी भुकेले आहेत. दुसरीकडे, महिलांमध्ये भावनिक स्वभाव होता जो पुरुषांपेक्षा वेगळा होता. महिलांमध्ये अंतर्निहित असलेल्या या भावनिक स्वभावामुळेच निसर्गाशी एक विशेष संबंध निर्माण झाला. पर्यावरणीय स्त्रीवादच्या नंतरच्या काळात महिलांचे शोषण आणि निसर्गाचे शोषण या मुद्द्यावर लक्ष केंद्रित केले गेले.

९.४ पर्यावरणीय स्त्रीवादाची मूलतत्त्वे

पर्यावरणीय स्त्रीवादाची काही महत्त्वाची मूलतत्त्वे आहेत.

१) महिलांचे वर्चस्व आणि निसर्गाचे शोषण यांच्यात एक महत्त्वाचा संबंध आहे. पर्यावरणीय स्त्रीवादाची मध्यवर्ती अंतर्दृष्टी अशी आहे की निसर्ग आणि महिलांच्या ऱ्हासात एक ऐतिहासिक, प्रतीकात्मक आणि राजकीय संबंध आहे.

२) महिलांना निसर्गाशी ओळखले जात असल्याने, महिला आणि निसर्गाचे विशेष नाते आहे. म्हणूनच निसर्गाचे वर्चस्व संपवण्यात आणि पर्यावरणाचे संवर्धन करण्यात महिलांची महत्त्वाची भूमिका आहे.

३) महिला आणि निसर्गाचे अधीनता पुरुषप्रधान विचारसरणीच्या दृष्टीने समजू शकते. त्यानुसार निसर्गाला संस्कृतीपेक्षा कनिष्ठ मानले जाते. महिलांना निसर्गाशी ओळखले जाते आणि म्हणूनच त्यांना कनिष्ठ मानले जाते. दुसरीकडे पुरुषांना संस्कृतीशी ओळखले जाते आणि म्हणूनच त्यांना श्रेष्ठ मानले जाते, या संबंधातही महिलांना निसर्गाचे वर्चस्व संपवण्यात आणि म्हणूनच त्यांचे स्वतःचे अधीनता संपवण्यात विशेष भूमिका आहे.

४) स्त्रीवादी चळवळी आणि पर्यावरण चळवळ नंतर सह-संबंधित होतात कारण दोन्ही समतावादी तत्त्वांचे समर्थन करतात, पदानुक्रम नसलेली तत्त्वे ते एकत्र काम करतात

आणि एक समान दृष्टीकोन, सिद्धांत आणि व्यवहार विकसित करतात. पुरुषांच्या निसर्ग आणि महिलांशी असलेल्या संबंधांमध्ये हे स्पष्टपणे आणता येते. महिला आणि निसर्ग हे पुरुषांपेक्षा खाली असल्याने, बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे. पर्यावरणीय स्त्रीवाद च्या मते, महिला आणि पुरुषांनी एकमेकांशी आणि निसर्गाशी असलेले त्यांचे संबंध पदानुक्रम नसलेल्या मार्गांनी पुन्हा संकल्पना करणे आवश्यक आहे.

५) पर्यावरणीय स्त्रीवाद म्हणजे एकीकडे डीप इकोलॉजी आणि दुसरीकडे फेमिनिझम म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मूलगामी पर्यावरण चळवळीचे संयोजन. ते पर्यावरणाच्या ऱ्हासासाठी प्रामुख्याने जबाबदार असलेल्या तथ्यांना स्वीकारते. डीप इकोलॉजी निसर्गाशी संबंधित विनाशकारी मानवी नमुन्यांवर लक्ष केंद्रित करते आणि त्याची जागा पुष्टी करणारी संस्कृती घेते. त्याचप्रमाणे स्त्रीवाद देखील निसर्गाशी संबंधित विनाशकारी मानवी नमुने काढून टाकण्यावर आणि त्यांच्या जागी जीवन पुष्टी करणारी संस्कृती आणण्यावर लक्ष केंद्रित करते. त्याचप्रमाणे स्त्रीवाद देखील महिलांशी संबंधित विनाशकारी सांस्कृतिक नियम आणि पद्धती, मानदंड काढून टाकण्यावर आणि त्यांच्या जागी स्वातंत्र्य, व्यक्तिवाद आणि महिलांसाठी लोकशाही अधिकार आणण्यावर लक्ष केंद्रित करते. संसाधने आणि शक्तीवरील पुरुषांच्या मक्तेदारीबद्दल जागरूकता निर्माण करणे आणि त्याऐवजी समता दृष्टिकोन आणणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे स्त्रीवाद आणि डीप इकोलॉजी परस्परसंबंध दर्शवतात. खरंतर काही लोक स्त्रीवादाला सखोल पर्यावरणशास्त्राची प्राथमिक अभिव्यक्ती मानतात.

६) पुरुष तर्कशुद्धता, दृढनिश्चय, सांस्कृतिक स्वायत्तता इत्यादी पैलूंशी जोडलेले आहेत. दुसरीकडे महिला अनुक्रमे भावना, जोडणी, निसर्ग या पैलूंशी जोडल्या जातात. या सर्व गृहीतके पितृसत्ताक मानसिकतेचा परिणाम आहेत जिथे पुरुषांशी संबंधित पैलू श्रेष्ठ मानले जातात आणि स्त्रियांशी संबंधित पैलू कनिष्ठ मानले जातात. पितृसत्ताक प्रवृत्ती असाही विश्वास ठेवते की निसर्ग आणि स्त्रिया पुरुषांद्वारे नियंत्रित केल्या जातात.

९.५ पर्यावरण-स्त्रीवादाची रचना

१) उदारमतवादी पर्यावरण-स्त्रीवादी असा युक्तिवाद करतात की पर्यावरणीय समस्या नैसर्गिक संसाधनांच्या जलद शोषणाचा परिणाम आहेत आणि त्यासोबत नियमनाचा अभाव आहे. पर्यावरणीयदृष्ट्या योग्य सामाजिक परिचय करून यावर मात करता येते. अशाप्रकारे, ते नवीन कायदे आणि नियम लागू करून निसर्गाशी मानवी संबंध बदलण्याचा प्रस्ताव ठेवतात. दुसरीकडे, कट्टरपंथी सांस्कृतिक पर्यावरण-स्त्रीवादी, पितृसत्ताकतेच्या ...टीकेतून पर्यावरणीय समस्यांचे विश्लेषण करतात. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की महिला आणि निसर्गाचे शोषण हे पुरुष वर्चस्वाचे परिणाम आहे. ते मातृदेवी, चंद्र, प्राणी आणि स्त्री प्रजनन प्रणालीभोवती केंद्रित असलेल्या विधींच्या लोकप्रियतेद्वारे महिला आणि निसर्ग यांच्यातील संबंध साजरा करतात. महिला आणि निसर्ग हे साजरे करण्यासाठी स्त्री शक्तीचे स्रोत म्हणून पाहिले जातात.

२) सामाजिक पर्यावरण-स्त्रीवादी, तथापि, वंश, वर्ग आणि लिंगाच्या विश्लेषणात निसर्ग आणि मानवी स्वभावाला सामाजिकरित्या बांधलेले आणि दंगलखोर म्हणून पाहतात, असा युक्तिवाद करतात की महिला आणि निसर्गाचे शोषण भांडवलशाही पितृसत्ताकतेच्या रचनेमुळे होते. अशाप्रकारे काही पर्यावरण-स्त्रीवाद्यांच्या मते, महिला निसर्गाचा संबंध जैविक आहे. ते महिलांच्या शरीराच्या आणि निसर्गाच्या अनुभवांमधील समानतेकडे लक्ष वेधतात जे पुरुषांच्या शारीरिक अनुभवांपेक्षा वेगळे आहे. पुनरुत्पादन करण्याची शक्ती, स्त्रियांना एकमेकांशी आणि इतर जीवन स्वरूपांशी जोडते आणि नंतर त्यांना एक वेगळी जाणीव देते. हा दुवा एका आवश्यक स्त्री स्वभावाच्या कल्पनेशी संबंधित आहे जो अपरिवर्तनीय आणि अपरिवर्तनीय आहे. जैविक नियतवादावर विश्वास न ठेवणाऱ्या इतर पर्यावरण-स्त्रीवादींसाठी, स्त्रियांचा आवश्यक स्वभाव हा एक सांस्कृतिक रचना मानला जातो जो सार्वत्रिक आहे, जो स्त्री जीवशास्त्राच्या विशिष्टतेवर आधारित आहे परंतु तो कमी करता येत नाही. महिलांचे पुनरुत्पादक कार्य, सामाजिक भूमिका आणि परिणामी प्राप्त होणारी मानसिक रचना, या सर्व गोष्टी त्यांना निसर्गाच्या जवळ असल्याचे भासवतात. दुसरीकडे, पुरुषांना सांस्कृतिक आणि तांत्रिक माध्यमांद्वारे निर्माण करण्यास भाग पाडले जाते, हे त्यांना संस्कृतीशी जोडते. महिला आणि निसर्गातील संबंध जीवशास्त्रात रुजलेला आहे जरी पुरुष आणि स्त्रिया देखील निसर्ग आणि संस्कृतीमध्ये मध्यस्थी करतात. महिला आणि निसर्गातील संबंध अपरिहार्य असल्याने, हे विद्वान अधिक पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत भविष्य पाहतात. यनेस्ट्रा किंग (१९९०) आणि कॅरोलिन मर्चंट (१९८०) सारख्या इतर पर्यावरण-स्त्रीवाद्यांच्या मते, महिला आणि निसर्ग यांच्यातील द्विभाजन खोटे, पितृसत्ताक, वैचारिक रचना आहे ज्याद्वारे लिंग पदानुक्रम राखला जातो. महिला निसर्ग संबंधांना ९२ वैचारिक रचना म्हणून पाहिले जाते जे ऐतिहासिकदृष्ट्या काही समाजांमध्ये उदयास आले आहेत. या दृष्टिकोनाचे समर्थन तिसऱ्या जगातील सुप्रसिद्ध पर्यावरण-स्त्रीवादी वंदना शिवा (१९८८) यांनी केले आहे, ज्यांच्या कार्याला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्थान मिळाले आहे. वंदना शिवा जोरदारपणे असा युक्तिवाद करतात की महिला आणि निसर्गाविरुद्धचा हिंसाचार हा विकासाच्या प्रबळ, पितृसत्ताक मॉडेलचा भाग आहे जो आशिया आणि आफ्रिकेतील स्थानिक समाजांवर वसाहतवादी लादला गेला आहे. यामुळे अनेकदा पारंपारिक गैर-श्रेणीबद्ध कल्पनांची जागा घेतली आहे ज्या महिला, पुरुष आणि त्यांच्या पर्यावरणातील अधिक संतुलित संबंधांना समर्थन देतात. म्हणून, त्यांना पुनर्प्राप्त करणे, त्यांच्यावर बांधकाम करणे आणि विकासाचे स्वरूप बदलणे आवश्यक आहे. तथापि, जरी पर्यावरण-स्त्रीवाद्यांच्या या धाग्यात लिंग आणि पर्यावरणाच्या सामाजिक आणि ऐतिहासिक बांधकाम आणि संकल्पनांबद्दल प्रश्न उपस्थित करण्याची क्षमता आहे, जर त्याचे उद्दिष्ट साध्य झाले नाही.

पर्यावरणीय स्त्रीवादाची टीका.पर्यावरणीय स्त्रीवाद संकल्पना आणि श्रेणींमध्ये इतर अनेक समस्या आहेत. असा युक्तिवाद केला जातो की ते वांशिकेंद्रित, मूलतत्त्ववादी, वर्ग, वांशिकता आणि इतर वेगळेपणाकडे दुर्लक्ष करणारे, ऐतिहासिक आणि भौतिक क्षेत्राकडे दुर्लक्ष करणारे आहे. पर्यावरणीय स्त्रीवाद साहित्य निसर्ग आणि महिलांचे ऐतिहासिक शोषण आणि वर्चस्व एकत्र चाललेले म्हणून चित्रित करते. दोन्ही विकासाच्या बळी म्हणून पाहिले

जातात. पर्यावरणीय स्त्रीवाद साहित्य ठोस पुराव्यांद्वारे स्त्री निसर्ग संबंध स्थापित करण्यात अपयशी ठरते. महिलांनी पर्यावरणपूरक व्यवस्थापन पद्धती, जसे की जिवंत झाडे न तोडणे परंतु मृत लाकूड वापरणे आणि अशा प्रकारे, महिलांना नैसर्गिकरित्या काळजी घेणारे पालनपोषण करणारे आणि निस्वार्थी म्हणून दाखवण्यासाठी अर्थ लावला जातो, ज्या भविष्यातील पिढ्या आणि पर्यावरणासाठी वचनबद्ध असतात.

तथापि, मृत लाकूड हलके असते आणि त्यामुळे वाहून नेणे सोपे असते ही वस्तुस्थिती महिलाना जिवंत झाडे न तोडण्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणून पाहिले जात नाही. पर्यावरणीय स्त्रीवाद, ज्याने स्त्री आणि निसर्गाला जीवशास्त्राशी जोडले, ते पर्यावरणीय स्त्रीवादचे वैशिष्ट्य आहे. झाडे तोडणे, खाणकाम इत्यादींमध्ये महिला आघाडीवर नसल्यामुळे, महिलांना पर्यावरणाची अधिक काळजी घेणारी म्हणून पाहिले जाते. हे कदाचित महिला आणि निसर्ग यांच्यातील विशेष नातेसंबंधापेक्षा केवळ श्रमाचे लिंग विभाजन आणि संधींचे वितरण प्रतिबिंबित करते. पर्यावरण-स्त्रीवादी युक्तिवाद असा आहे की महिला आणि निसर्गाचे वर्चस्व प्रामुख्याने विचारसरणीवर आहे ज्यामुळे आर्थिक फायदा आणि राजकीय शक्तीवर आधारित वर्चस्वाच्या परस्परसंबंधित भौतिक स्रोतांकडे दुर्लक्ष केले जाते. महिलांच्या पर्यावरण-स्त्रीवादी प्रतिमा पुरुषांनी महिलांकडून अपेक्षा केलेल्या पितृसत्ताक रूढी कायम ठेवतात - महिलांच्या मानवी क्षमता आणि क्षमतांच्या संपूर्ण 93 श्रेणीचा विस्तार करण्याऐवजी महिलांना केवळ काळजी घेणारे आणि संगोपन करणारे प्राणी म्हणून गोठवतात. ते केवळ लिंग रूढींना बळकटी देतात. महिलांचे निसर्गाशी असलेले विशेष नाते अधोरेखित करून ते या वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करतात की पुरुष देखील निसर्गाची काळजी घेण्याची नीति विकसित करू शकतात. ते पर्यावरणीय पद्धतींच्या विशिष्ट संदर्भाकडे दुर्लक्ष करते आणि निसर्ग, संस्कृती आणि लिंग ही संकल्पना 'ऐतिहासिक आणि सामाजिकदृष्ट्या बांधली गेली आहे आणि संस्कृती आणि कालखंडात आणि आत बदलते' या वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करते. ते देश आणि राष्ट्रांमध्ये महिलांना एकसंध श्रेणी म्हणून सादर करते. वर्ग, वंश, वांशिकता इत्यादींनुसार महिलांमध्ये फरक करण्यात तो अपयशी ठरतो.

एक सामान्य धारणा अशी आहे की पर्यावरणाच्या ऱ्हासाचा महिलांवर अधिक परिणाम होत असल्याने, त्या नैसर्गिकरित्या संवर्धन उपक्रमांकडे आकर्षित होतात. तथापि, लिंग वर्ग संबंध आणि गरिबीच्या दबावामुळे संवर्धनाऐवजी महिला पर्यावरणाच्या ऱ्हासाचे कारक असल्याचे उदाहरणे आहेत. महिलांच्या एजन्सीच्या प्रश्नाचे रोमँटिकीकरण करून, पर्यावरणीय स्त्रीवादी चर्चा विश्व पर्यावरण संरक्षणातील महिलांच्या हितसंबंधांमधील आणि प्रत्यक्षात कृती करण्याची त्यांची क्षमता यांच्यातील अंतराची शक्यता दुर्लक्षित करते. महिला अजूनही वर्चस्वाच्या मोठ्या प्रक्रिया आणि संरचनांना बळी पडू शकतात. अशा प्रकारे पर्यावरण-स्त्रीवाद्यांनी पितृसत्ताकतेच्या संकल्पनेला खूप महत्त्व दिले आहे. त्यांच्या मते निसर्ग आणि महिलांचे वर्चस्व किंवा अधीनता पितृसत्ताक व्यवस्थेच्या जीवनविरोधी प्रवृत्तीमुळे आहे. किंग आणि वंदना शिवा सारख्या पर्यावरण-स्त्रीवादींचा असा युक्तिवाद आहे की महिला आणि निसर्गावरील हिंसाचार हा विकासाच्या प्रबळ पितृसत्ताक मॉडेलमध्ये अंतर्निहित आहे. तथापि, या दृष्टिकोनाचे सर्व पर्यावरण-स्त्रीवादी समर्थन करत नाहीत, कारण महिला आणि निसर्गाचे शोषण देखील पदानुक्रमावरील भांडवलशाही रचनेमुळे होते. अशाप्रकारे पर्यावरण-स्त्रीवाद्यांच्या अंतर्गत संघर्षामुळे त्यांना पुरुष, महिला आणि निसर्ग

यांच्यातील समतावादी, पदानुक्रम नसलेले संबंध निर्माण करण्याचे त्यांचे उद्दिष्ट साध्य करणे कठीण झाले.

तुमची प्रगती तपासा:

१.EWRs समोर येणाऱ्या आव्हानांची यादी करा.

९.६ निष्कर्ष

देशाच्या विकासात महिला उल्लेखनीय भूमिका बजावत असल्याने भारत हळूहळू एक शक्तिशाली राष्ट्र म्हणून उदयास येत आहे. महिला आता त्यांच्या घरगुती आणि व्यावसायिक जीवनात प्रगती करण्यास सक्षम मानल्या जातात. संयुक्त राष्ट्रांनी त्यांच्या शाश्वत विकास ध्येय-५ द्वारे लिंगभाव समानतेची संकल्पना मान्य केली आहे. विकसित आणि विकसनशील दोन्ही राष्ट्रांमध्ये जवळजवळ सर्व क्षेत्रांमध्ये पुरुष लोकप्रतिनिधी आणि अधिकाऱ्यांचे वर्चस्व आहे आणि म्हणूनच महिलांना प्रशासनाच्या सर्व स्तरांवर निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यात अनेक अडचणी येतात. कायदेविषयक हस्तक्षेपामुळे, महिलांना स्थानिक स्वराज्याचा भाग म्हणून स्थान देण्यात आले आहे कारण काही राज्ये स्थानिक स्वराज्यात महिलांसाठी पन्नास टक्के जागा राखीव ठेवतात. लिंगभाव समानता आणि महिला सक्षमीकरण, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग आणि वैधानिक जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्याच्या या सर्व प्रयत्नांना न जुमानता, लोकप्रतिनिधी म्हणून निवडून आलेल्या महिलांना अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागते.

९.७ सारांश

पुरेशा आर्थिक स्थिरतेचा अभाव महिला नेत्यांना राजकारणात त्यांचे स्थान स्थापित करण्यावर लक्ष केंद्रित करण्यापासून रोखतो. अनेक वर्षे पक्षाच्या कार्यात काम केल्यानंतरही, उच्च राजकीय शक्तींसाठी पितृसत्ताकता आणि लिंगभाव पृथक्करण हे महिलांना राजकारणात त्यांचे अनुपालन राखण्यापासून रोखण्यासाठी एक आवश्यक उत्प्रेरक आहे. विविध विकास प्रकल्पांना तज्ज्ञांचे मत आणि स्वावलंबी पद्धती आवश्यक असतात; म्हणून महिलांना सहजतेने शासन व्यवस्थापित करण्यात सक्षम असणे आवश्यक आहे. राजकारणात महिलांवरील लिंग-आधारित हिंसाचाराचे विविध प्रकार, जसे की तोंडी छळ, वैयक्तिक प्रतिष्ठेतील आव्हाने आणि लिंगभेद, महिलांना राजकीय सहभागात प्रगती करण्यापासून रोखतात.

९.८ प्रश्न

१. उदाहरणांसह राजकारणात महिलांच्या सहभागाची थोडक्यात चर्चा करा

२. स्थानिक स्वराज्यात महिलांच्या भूमिकेची चर्चा करा

३. निवडून आलेल्या महिलाप्रतिनिधींना येणारे प्रश्न, अडथळे आणि आव्हाने सांगा.

४. पर्यावरण आणि उपजीविका वाचवण्यासाठी महिलांचा संघर्ष स्पष्ट करा

५. पर्यावरणीय स्त्रीवादवर एक टीपण लिहा.

९.९ संदर्भ

- Chakravarty.S :Political Participation of Women in India -Problems faced and how it can be solved, JOURNAL ON CONTEMPORARY ISSUES OF LAW [JCIL]
- VOLUME 4 ISSUE 9 ISSN 2455-4782
- Choudhary.R.: Women in Indian Politics: Challenges, Progress, and Future Prospects, International Journal of Novel Research and Development (www.ijnrd.org)
- © 2016 IJNRD | Volume 1, Issue 3 December 2016 | ISSN: 2456-4184 |
- Pathak.P,Dash.N:Elected Women Representatives in Local Self-governance: Participation and Challenges,Kashmir Journal of Legal Studies Vol. XI, No. 1, July. 2024 ISSN 2250-2084
- Varghese. T: Women's Political Participation and Leadership in India: Examining the Challenges, PUBLIC POLICY AND ADMINISTRATION ,2020, T 19, Nr. 1/2020, Vol. 19, Nr. 1, p. 111-125
- Agarwal Bina 1992 - The Gender and encironmentdebatces - Lessons from India Feminist Studies Vol. 18.

*****